

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ
BAKANLARINDAN MEHEMMED
HASAN HACINSKİ’NİN HAYATI (1875-
1931) VE SİYASİ FAALİYETLERİ

Rıdvan BAYKUŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ- 2024

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ
BAKANLARINDAN MEHEMMED
HASAN HACINSKİ’NİN HAYATI (1875-
1931) VE SİYASİ FAALİYETLERİ

DANIŞMAN : Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ
JÜRİ : Prof. Dr. Orhan DOĞAN
JÜRİ : Prof. Dr. Neslihan DURAK

Rıdvan BAYKUŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ- 2024

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ
BAKANLARINDAN MEHEMMED HASAN
HACINSKİ'NİN HAYATI (1875-1931) VE SİYASİ
FAALİYETLERİ

Rıdvan BAYKUŞ

Danışman : Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ

Yıl : 2024, Sayfa: X+100

Jüri : Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ (Başkan)
: Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Üye)
: Prof. Dr. Neslihan DURAK (Üye)

XX. yüzyıl dünya tarihini derinden etkileyen ve bazı ülkelerin geleceğine yön veren kritik olayların meydana geldiği bir dönemdir. Bu yüzyılda, Kafkasya bölgesinde yaşayan milletlerin bağımsızlıklarına giden siyasi gelişmeler önemli bir yer tutar. 1917 yılında Tiflis'te Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan devlet adamları Transkafkasya Komiserliğini kurdular. Şubat 1918'de Osmanlı Devleti'nin baskısı sonucunda Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti ilan edildi. Mehmed Hasan Hacinski, Transkafkasya Hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen Trabzon ve Batum Konferansına Mehmet Emin Resulzade'yle birlikte katıldı. 26 Mayıs 1918 yılında Gürcistan'ın bu yapıdan ayrılıp bağımsızlığını ilan etmesiyle Federatif Cumhuriyet dağıldı. Bu gelişmelerden sonra Azerbaycan'ın aydın liderleri, 28 Mayıs 1918'de Türk tarihinin ilk demokratik devleti kabul edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu. Milli Şura ve Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurulmasında rol alan diplomat Hacinski, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tüm dünyaya duyurulması için Paris Barış Konferansı'na katılan heyetin başkan yardımcılığını yaptı. Hacinski, bağımsızlığını ilan eden Cumhuriyet'te Dışişleri, Maliye ve İçişleri Bakanlığı görevlerinde bulundu. Hacinski, Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurarak Bakü'nün Sovyet Rusya ve Ermeni Devleti'nin elinden kurtarılması için büyük çaba gösterdi. Bakü'nün Azerbaycan topraklarına dahil edilmesine katkıda bulundu. Hacinski, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Gürcistan ve Ermenistan ile yaşanan sorunların çözümünde de aktif rol oynadı. Borçalı bölgesi ve Bakü-Batum petrol hattı konularında Azerbaycan'ın çıkarlarını savundu. Çalışma, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecine ve sonrasına dair önemli bir perspektif sunmayı hedeflemektedir. Araştırmada Hacinski'nin Cumhuriyet kurulmadan önce yapmış olduğu mimari, sosyal ve siyasi çalışmalarının yanı sıra onun Azerbaycan tarihindeki

önemi üzerine değerlendirmeler yer almaktadır. Hacinski'nin Azerbaycan tarihi için değerini vurgulamakta ve başarılarını detaylı bir şekilde ele almaktadır. Çalışmada kaynak taraması yapılarak kitap, gazete, tez ve makalelerden araştırma yapıldı. Çalışma sonucunda, Hacinski'nin vatansever kişiliğe, diplomatik becerilere sahip olduğu, Azerbaycan halkının haklarını savunma konusunda kararlı bir tutum sergilediği ve Azerbaycan tarihine önemli katkıda bulunduğu bilgisine ulaşıldı.

Anahtar Kelimeler: Transkafkasya Komiserliği, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Mehmed Hasan Hacinski, Diplomatik İlişkiler, Paris Barış Konferansı.

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS - PROJECT

**THE LIFE (1875-1931) AND POLITICAL ACTIVITIES
OF MEHEMMED HASAN HAJINSKI, ONE OF THE
MINISTERS OF AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC**

Rıdvan BAYKUŞ

Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Hikmet DEMİRCİ
Year : 2024, Pages: X+100
Jury : Assoc. Prof. Dr. Hikmet DEMİRCİ (Chairperson)
: Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Member)
: Prof. Dr. Neslihan DURAK (Member)

XX. The 20th century is a period in which critical events occurred that deeply affected world history and shaped the future of some countries. In this century, political developments leading to the independence of the nation's living in the Caucasus region have an important role. In 1917, Georgian, Armenian and Azerbaijani statesmen established the Transcaucasian Commissariat in Tbilisi. In February 1918, as a result of the pressure of the Ottoman Empire, the Transcaucasian Democratic Federative Republic was declared. Mehemed Hasan Hadjinski attended the Trabzon and Batum Conference held between the Transcaucasian Government and the Ottoman Empire together with Mehmet Emin Resulzade. The Federative Republic was dissolved on May 26, 1918, when Georgia left this structure and declared its independence. After these developments, Azerbaijani statesmen declared the Azerbaijan People's Republic, which was considered the first democratic state in Turkish history, on May 28, 1918. Diplomat Hadjinski, who played a role in the establishment of the National Council and the Azerbaijan People's Republic, was the vice president of the delegation that attended the Paris Peace Conference to announce the independence of Azerbaijan to the entire world. Hadjinski had missions as the Minister of Foreign Affairs, Finance and Internal Affairs in the Republic that declared its independence. Hadjinski made great efforts to save Baku from Soviet Russia and the Armenian State by establishing diplomatic relations with the Ottoman Empire. He contributed to be accepted Baku as Azerbaijani territory. Hadjinski also had an active role in resolving the problems with Georgia and Armenia during the Azerbaijan People's Republic. He defended Azerbaijan's benefits on the Borchali region and the Baku-Batumi oil pipeline. The study aims to provide an important perspective on the establishment process and aftermath of the Azerbaijan People's Republic. The research includes appreciations of Hadjinski's architectural, social and political works done before the establishment of the Republic, as well as his

importance in the history of Azerbaijan. It emphasizes the importance of Hadjinski for the history of Azerbaijan and discusses achievements in detail. In the study, resources were scanned and research was conducted from books, newspapers, theses and articles. As a result of the study, it was learned that Hadjinski had a patriotic personality, diplomatic skills, showed a determined attitude towards defending the rights of the Azerbaijani people and made significant contributions to the history of Azerbaijan.

Keywords: Transcaucasian Commissariat, Azerbaijan People's Republic, Mehemmed Hasan Hadjinski, Diplomatic Relationships, Paris Peace Conference.

ÖN SÖZ

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sahip olduğu demokratik yapı, Türk tarihinde derin izler bırakmış ve bu dönemdeki gelişmeler Azerbaycan Türkleri için büyük önem taşımıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynayan aydınlar, zor koşullar altında halklarının bağımsızlığını ve haklarını savunma görevini başarıyla yerine getirmişlerdir. Bu çalışmada, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin oluşumunda ve demokratik yapısının temellendirilmesinde önemli katkılarda bulunan devlet adamlarından biri olan Mehmed Hasan Hacinski'nin hayatı ve diplomatik faaliyetleri detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Hacinski'nin mücadeleleri, Azerbaycan'ın modern siyasi tarihinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Bu araştırmanın amacı, bu değerli liderin katkılarını gün yüzüne çıkarmaktır. Araştırma dört ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci ana başlık Hacinski'nin eğitim hayatı, ailesi, evliliği ve çocukları hakkında bilgi içermektedir. Ayrıca, Hacinski'nin sosyal ve mimari çalışmaları, Azerbaycan'ın Sovyet Rusya egemenliğine geçtikten sonraki faaliyetleri ve ölümüne giden süreç ele alınmıştır. İkinci ana başlıkta, Hacinski'nin 1904 yılından 1917 yılına kadar gerçekleştirdiği sosyal, kültürel ve siyasi çalışmaları kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Üçüncü ana başlık, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanına giden süreç ve bağımsızlığın ilanından sonra oluşturulan kabinelerde Hacinski'nin üstlendiği siyasi görevler üzerine odaklanmaktadır. Dördüncü ana başlıkta ise Hacinski'nin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde gerçekleştirdiği dış politika çalışmaları incelenmiştir. Bu bölümde, özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlığının dünyaya duyurulmasında önemli bir yeri olan Paris Barış Konferansı'nda Hacinski'nin başkan yardımcısı ve hazinekar olarak yaptığı çalışmalar aktarılmıştır. Ayrıca, Hacinski'nin Osmanlı Devleti ile gerçekleşen Trabzon ve Batum Konferanslarında Azerbaycan Türklerinin haklarını, özgürlüklerini ve vatanını savunmak için verdiği diplomatik mücadeleye yer verilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikada komşu devletler olan Ermenistan, Gürcistan ve Dağlılar Cumhuriyeti ile yapılan antlaşmalar ve Hacinski'nin bu konferanslardaki rolü de detaylı olarak incelenmiştir. Bu konunun belirlenmesinde fikir veren, kaynak noktasında yardımcı olan, çalışma boyunca yol gösterici olan, bilgi ve tecrübesiyle destek olan, çalışma boyunca yapmış olduğu dönütlerle bu süreçte çok fazla emeği geçen kıymetli danışmanım sayın Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ'ye teşekkürü borç bilirim. Araştırmada desteklerini esirgemeyen sayın Dr. Öğr. Üyesi Hadi AVA'ya çok teşekkür ederim. Ayrıca çalışmama destek olan değerli arkadaşım Mehmet Cengiz TÜYLÜ'ye teşekkür ederim. Kıymetli meslektaşım Fatih TAŞ'a, mesai arkadaşlarım Huzeyfe ARSLANTAŞ'a ve Ali DAĞLI'ya desteklerinden dolayı çok teşekkür ederim. Bu zorlu süreçte manevi destekleri olan kızlarım Esmâ ve Defne Sultan'a sevgili eşim Melike BAYKUŞ'a teşekkür ederim.

Rıdvan BAYKUŞ

KAHRAMANMARAŞ-TEMMUZ-2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR LİSTESİ	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
EKLER LİSTESİ	X
1.GİRİŞ	1
2. MEHEMMED HASAN HACINSKİ HAYATI	5
2.1. Ailesi	5
2.2.Eğitim Hayatı	5
2.3. Evliliği ve Çocukları	6
2.4. Mesleki Çalışmaları	7
2.4.1. Şirvanşahlar Sarayı'nın Restorasyonu.....	8
2.4.2. Bakü Bulvarının Planlanması	9
2.5. Sovyet Rusya Dönemi Çalışmaları	10
2.6. Tutuklanması ve Ölümü	11
3. MEHEMMED HASAN HACINSKİ'NİN SİYASİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ (1904-1917).....	16
3.1. Himmet Partisi	16
3.2. Difai Teşkilatı.....	18
3.3 Müsavat Partisi.....	23
3.3.1. Müsavat Partisi'nin 1.Kurultayı	25
3.4.Cemiyet-i Hayriye	26
3.5. Neşri Maarif Cemiyeti.....	28
3.6. Nicat (Necat) Maarif Cemiyeti.....	30
4.MEHEMMED HASAN HACINSKİ'NİN AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİNDEKİ SİYASİ GÖREVLERİ	32
4.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluş Süreci	32
4.1.1.Özel Transkafkasya Komitesi (Ozakom)	38
4.1.2.Ahali Cemiyetler Konseyi	39
4.1.3. Maveray-yı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom)	40
4.1.4. Maveray-yı Kafkasya Seymi	43
4.1.5. 31 Mart Katliamı	45
4.1.6. Maveray-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti.....	47
4.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin İlan Edilmesi.....	50
5. MEHEMMED HASAN HACINSKİ'NİN CUMHURİYET KABİNELERİNDEKİ GÖREVLERİ.....	53
5.1. Birinci Kabinedeki Görevi (28.05.1918 – 17.06.1918)	53
5.2. İkinci Kabinedeki Görevi (17.06.1918 – 07.12.1918)	54
5.2.1. Kabine Değişikliği ve Görevi (6.10.1918)	55
5.3. Üçüncü Kabinedeki Görevi (26. 12. 1918 – 14. 03. 1919).....	57
5.4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Dördüncü Kabinesi (14. 03. 1919 – 22. 12. 1919)	58
5.5. Beşinci Kabinedeki Görevi (24.12.1919 – 01.04.1920).....	60
5.6. Altıncı Kabineyi Kurma Çalışmaları	62

5.7. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Sonu	63
6. MEHEMMED HASAN HACINSKI'NİN DİPLOMATİK FAALİYETLERİ	66
6.1. Mehemed Hasan Hacinski'nin Paris Barış Konferansında Yaptığı Çalışmalar	66
6.2. Mehemed Hasan Hacinski'nin Azerbaycan – Osmanlı Devleti İlişkilerindeki Rolü	70
6.2.1. Trabzon Konferansı	70
6.2.2. Batum Konferansı ve Dostluk Antlaşması	74
6.2.3. Kafkas İslam Ordusu ve Bakü'nün Kurtuluşu.....	79
6.3. Mehemed Hasan Hacinski'nin Azerbaycan – Gürcistan İlişkilerindeki Rolü ..	81
6.3.1. Borçalı Kazası ile İlgili Nota Verilmesi	82
6.4. Mehemed Hasan Hacinski'nin Azerbaycan – Ermenistan İlişkilerindeki Rolü	83
6.4.1. Acil Durum Araştırma Komisyon'un Kurulmasında Hacinski'nin Rolü.....	86
6.5. Mehemed Hasan Hacinski'nin Azerbaycan- İran ilişkilerindeki Rolü	87
6.6. Mehemed Hasan Hacinski'nin Azerbaycan- Dağlılar Cumhuriyeti İlişkilerindeki Rolü.....	89
SONUÇ.....	90
KAYNAKLAR	94
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AMM	: Azerbaycan Milli Merkezi
BK	: Bakü Komitesi
Bkz.	: Bakınız
HP	: Himmet Partisi
MK	: Merkezi Komite
MP	: Müsavat Partisi
RK(b)P	: Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi
RSDİP	: Rusya Sosyal Demokratik Fehle (İşçi) Partisi
RSFSR	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
SBKP	: Sovyetler Birliği Komünist Partisi
TAMP	: Türk Ademi Merkeziyet Partisi
Vb.	: ve benzerleri
Vd.	: ve diğerleri

TABLÖLAR LİSTESİ

<u>Tablolar</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 4.1. Komiserlikteki görev dağılımları.	42
Tablo 4.2. Seçim de oy alan partilerin dağılımı.....	43
Tablo 4.3. Seym'in Kabul Ettiği Maveray-yı Kafkasya Hükümetindeki Görev Dağılımı	49
Tablo 4.4. Azerbaycan Milli Şurası'nın 28 Mayıs 1918'de Yapmış Olduğu Toplantıdaki Geçici Kabine.....	51
Tablo 5.1. F.H. Hosikey'nin Oluşturmuş Olduğu Birinci Kabine.....	54
Tablo 5.2. F.H. Hosikey'nin Oluşturmuş Olduğu İkinci Kabine	55
Tablo 5.4. AHC Üçüncü Kabinesi.	58
Tablo 5.5. N. Yusufbeyli'nin Oluşturmuş Olduğu Dördüncü Kabine.....	59
Tablo 5.6. N. Yusufbeyli'nin Oluşturmuş Olduğu Beşinci Kabine.....	60
Tablo 6.1. 4 Haziran 1918'de Dostluk Antlaşmasını İmzalayan Devlet Adamları	78
Tablo 6.2. Sözleşmeyi İmzalayan Devlet Adamları	82

EKLER LİSTESİ

- Ek 1. M.H. Hacinski'nin Çizmiş Olduğu Bakü Şehir Planı
- Ek 2. Mehmet Hasan Hacinski Sol Alt Köşede
- Ek 3. M.H. Hacinski'ye Verilen Sokağın Resmi
- Ek 4. M.H. Hacinski'nin Hapishane Fotoğrafı
- Ek 5. M.H. Hacinski'nin Aile Fotoğrafları
- Ek 6. M.H. Hacinski'nin Oğlu
- Ek 7. M.H. Hacinski'nin Oğlu
- Ek 8. M.H. Hacinski'nin Oğlu
- Ek 9. M.H. Hacinski'nin Oğlu
- Ek 10. M.H. Hacinski'nin Kızı
- Ek 11. M.H. Hacinski'nin Kızı
- Ek 12. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski
- Ek 13. Bakü Bulvarı 1910 Yılına Ait Fotoğraf
- Ek 14. Bakü Bulvarı Günümüz
- Ek 15. Hacinski'nin Hazırlamış Olduğu Proje
- Ek 16. Mehmet Hasan Hacinski Soldan Dördüncü Sırada

1.GİRİŞ

Azerbaycan sahip olduğu petrol kaynakları ve zengin sanayisi nedeniyle jeopolitik açıdan başta Rusya olmak üzere Avrupa devletlerinin dikkatini üzerine çekmiştir. Bu durum, Azerbaycan toprakları üzerinde büyük bir mücadelenin yaşanmasına neden olmuştur. Azerbaycan'ı elinde tutmak isteyen Çarlık Rusya için en büyük sorun, Azerbaycan Türklerinin nüfususuydu. Bu nedenle Çarlık Rusya, bölgeye Rusları ve Ermenileri yerleştirerek bölgeyi elinde tutma düşüncesindeydi. Çarlık Rusya, Azerbaycan Türklerini önemli görevlerde ikinci plana atarak azınlık nüfusunu ön plana çıkarmayı amaçlamıştır. Petrol şirketlerinin büyük bir kısmını Ermenilere vererek onların ekonomik güç elde etmesini ve Azerbaycan'da söz sahibi olmalarını sağlamıştır. Ermeniler de bu durumdan faydalanarak Kafkasya'da bir Ermeni devleti kurmak için siyasi örgütler oluşturup çalışmalarını hızlandırmıştır. 1900'lü yıllardan sonra Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasındaki çatışmalar artmış, binlerce insan ölmüş, birçok şehir ve köyde yıkım yaşanmıştır. Ermenilerin yaptığı vahşet sonucunda Azerbaycanlı devlet adamları, yazarlar, iş adamları, aydınlar, siyasi ve sosyal alanda teşkilatlar kurmuştur. Bu amaçla Azerbaycan Türkleri, Ermenilerin zulmünden kendilerini korumak için Difai teşkilatını kurmuşlardır. Difai teşkilatı Azerbaycan Türklerinin örgütlenmesinde tarihi bir öneme sahiptir. Difai, bu süreçte Türklerin öldürülmesinde parmağı olan birçok yönetici ve muhbirin suikastını gerçekleştirmiştir.¹

Araştırmanın ana konusunu oluşturan Mehmed Hasan Hacınski, Difai teşkilatının Bakü'de bulunan merkezi komitesinin üyeleri arasında yer almış, teşkilatın kurucuları ve yöneticileri arasında bulunmuştur. Ayrıca, Azerbaycan'da kurulmuş ve İslam coğrafyasının ilk sosyalist grubu kabul edilen Himmet Partisi'nde siyasi çalışmalarda bulunmuştur. Hacınski, "Himmet" gazetesinde yazılar yazarak Azerbaycan'ın siyasi ve sosyal örgütlenmesinde önemli çalışmalar yapmıştır. Mehmet Emin Resulzade ile haftalık yayımlanan "Yoldaş" gazetesini çıkararak, Azerbaycan ve Müslümanlar için birlik ve kendi kaderlerini belirlemek adına düşünce yazıları yazmıştır. Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında yaşanan çatışmalar sonucunda bölgede yaşayan Türk Müslüman halk zarar görmüştür. Bu duruma çözüm bulmak amacıyla, maddi durumu iyi olan vatanseverler hayır cemiyetleri açmışlardır. Bu amaçla 1905 yılında "Bakü Hayriye Cemiyeti" kuruldu. Bu cemiyet hem Azerbaycan halkına hem de Doğu Anadolu'da zor durumda olan Müslümanlara yardımda bulunmuştur. Hacınski, bu cemiyetin belirli aralıklarla yapılan seçimlerinde başkan yardımcılığı görevini yürütmüştür. 1906 yılında ise Azerbaycan sosyal ve eğitim alanında çalışma yapan "Neşri Maarif Cemiyeti" kurulmuştur.² Bu cemiyet, okullar açmak, mesleki eğitim vermek, tiyatro gösterileri düzenlemek ve kütüphane açmak gibi birçok faaliyet

¹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi* (İstanbul: Gençlik Basımevi, 1975), 136.

² Yavuz Akpınar vd., *Bütün Eserleri: 1 Mehmed Emin Resulzade Azerbaycan Cumhuriyeti (keyfiyet-I Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1990), 139.

gerçekleştirmiştir. Hacinski, bu cemiyetin kurucularından biri olarak kabul edilmekte ve 1906 yılında yapılan seçimde başkan yardımcılığı görevini yürütmüştür.³ Çarlık Rusya'nın iç ve dış sorunları, ülkenin güç kaybetmesine neden olmuştur. Rusya'da süre gelen savaşlar ve ekonomik kayıplar sonucunda yaşanan “Şubat İhtilali” ile birlikte Azerbaycan aydınları siyasi çalışmalarını artırmıştır. Azerbaycan Türkleri bir araya gelerek teşkilatlanmaya devam etmişlerdir. Bu sürecin mimarlarından olan Hacinski, Müslüman Şura'sının başkanlık görevini üstlenmiş ve Kafkas Müslümanlarının 1917 yılında yaptıkları kongrelere katılmıştır. Aynı yıl yapılan seçimlerde vekil olarak Azerbaycan'ı temsilen Rus Parlamentosuna seçilmiştir. Mayıs 1917'de Rusya Müslümanları için yapılan toplantıda Hacinski, Azerbaycan'ı temsilen katılan kişiler arasında yer almıştır. Hacinski, Azerbaycan'ın siyasi faaliyetlerinin yürütülmesinde ve örgütlenmesinde öncü rol üstlenen Müsavat Partisi'nin üyeleri arasında da bulunmuştur.

Rusya'nın I. Dünya Savaşı'na katılmasıyla beraber erkeklerin askere alınması toplumsal hayatı olumsuz etkilemiştir. Üretimin azalması ve kaynakların askarlara aktarılması toplumda ciddi sorunlara neden oldu. Bu gelişmeler neticesinde, Rusya'da Şubat İhtilali ve Ekim Devrimleri yaşanmıştır. Bu durum Kafkasya'da yaşayan milletleri yeni arayışlara yöneltmiştir ve daha sonra bağımsızlığa giden bir sürecin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kafkasya milletleri ilk olarak Özel Transkafkasya Komitesi'ni (Ozakom) kurdular. Bu komite valilik gibi hareket ederek Kafkasya'da resmi görevlerin yerine getirilmesinden sorumluydu.⁴ Ekim Devrimi'nin sonucunda bu komitenin çalışmaları sona erdi. Ozakom'dan sonra, 28 Kasım 1917'de Maveray-yı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom) kurulmuştur.

Bu komiserlik, Bolşeviklerin otoritesini reddederek Kafkasya bölgesi için ayrı bir yönetim organı oluşturmuştur.⁵ Komiserlik Kafkasya'da oluşan yönetsel boşluğu kapatma amacı taşımaktadır. Müessisler Meclisinin Bolşevikler tarafından kapatılmasından Kafkasya'nın yasama gücü olan “Seym” oluşturuldu. Yapılan seçimlerde Azerbaycan Türklerinden 44 vekil seçilmiştir ve seçilen vekiller arasında Hacinski'de bulunmaktadır.⁶ Seym, kurulduktan sonra Osmanlı Devleti ve Rusya'nın imzaladığı Brest-Litovsk antlaşmasını reddederek Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Seym, böyle davranarak bir nevi Rusya'dan ayrı düşündüğünü ona bağlı olmadığını üstü kapalı bir şekilde kabul etmiştir. Seym, Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu savaşı kaybetmiştir. Osmanlı Devleti görüşmelere başlamak ve antlaşma imzalamak için Kafkasya'da bağımsız bir federasyon yönetimi kurulmasını istemiştir. Bu istek karşısında Kafkas milletleri bağımsız “Maveray-yı Kafkasya Demokratik

³ Yaqub Mahmudov (ed.), *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (Bakü: Lider Neşriyyat, 2005), 2/270.

⁴ Firuz Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, ed. Tuğrul Çelik, çev. Cengiz İ. Çay (İstanbul: T&K Yayınları, 2016), 55.

⁵ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 462.

⁶ A.Ə. Paşayev, *Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası Və Azərbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci İl* (Bakü: Adiloğlu Nəşriyyatı, 2006), 4.

Federatif Cumhuriyeti''ni kurmuşlardır.⁷ Bu federasyonda Hacinski Ticaret Bakanlığı görevini yürüterek Azerbaycan halkın haklarını ve çıkarlarını savunmuştur. Bu federasyon uzun ömürlü olmamıştır. 26 Mayıs 1918 tarihinde Gürcistan'ın federasyondan ayrılıp bağımsızlığını ilan etmesiyle dağılmıştır.⁸ Azerbaycan aydınları Tiflis'te gerçekleştirdikleri toplantıdan sonra 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Hacinski, devletin ilk Dışişleri Bakanı olarak Azerbaycan Türklerinin var olma mücadelesi verdiği bu süreçte Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler yürütmüş ve desteğini almaya çalışmıştır. Çünkü Azerbaycan Türkleri, Rusya'ya bağlı olduğu yıllarda askerlikten uzak tutulmuştur. Bu nedenle ülkesini koruyacak yeterli sayıda askeri bulunmamaktaydı. Bu durum, bağımsızlığını yeni ilan eden cumhuriyetin tehditlere karşı savunmasız olması anlamına gelmekteydi. Trabzon Konferansı ile birlikte Osmanlı Devleti ve Azerbaycan aydınları arasında samimiyete dayanan ilişkiler Batum Konferansından sonra imzalanan "Dostluk Antlaşması" ile sonuçlanmıştı. Hacinski, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin içerisinde bulunduğu zorlukları ve Bolşeviklerin sebep olduğu yıkımı resmi yazısında açıklamıştır. Hacinski imkansızlıklar içerisinde Dostluk Antlaşmasının dördüncü maddesine dayanarak Osmanlı Devleti'nden askeri yardım gelmesi için resmi başvuruda bulunmuştur.⁹ Osmanlı Devleti'nin askeri desteği sayesinde Bakü şehri düşmandan temizlenerek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin başkenti olmuştur. Hacinski, Paris Barış Konferansı'na katılan heyetin başkan yardımcılığı görevini üstlenmiş ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının Avrupa devletleri tarafından tanınmasında önemli rol oynamıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden sonra komşu devletlerle diplomatik faaliyetler yürüterek Azerbaycan milletinin haklarını savunmuştur. Ermenistan ile yaşanan sorunlar ve Gürcistan ile Borçalı bölgesi üzerindeki anlaşmazlıklar gibi birçok diplomatik krizle ilgilenen Hacinski, Azerbaycan topraklarını ve halkının haklarını koruma konusunda kararlılığını göstermiştir. Ayrıca İran ve Dağlılar Cumhuriyeti ile yapılan toplantılarda ticaret ve sanayi alanlarında antlaşmalar yaparak Azerbaycan'ın ekonomik çıkarlarını savunmuştur. Çalışmada temel olarak literatür taraması yapıldı. Bu doğrultuda bilgiler analiz edildikten sonra kullanıldı. Bu bağlamda Azerbaycan Türkçesi ile yazılan kitaplardan ve dönemin gazetelerinden kaynak taraması yapıldı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile ilgili çok sayıda eserin bulunması bu metodu gerekli kıldı. Türkiye'de de bu alanda yazılmış olan kitaplardan, tezlerden ve makalelerden faydalanıldı. Araştırma Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilanına giden süreci ve bu süreçte yaşanan zorlukları açıklamayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Azerbaycan Halk

⁷ Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), 495-496.

⁸ V. Allahverdiyev- Ş. Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)* (Bakü: Gənçlik, 1990), 11.

⁹ Enis Şahin, "Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinde Türkiye ve Batum Antlaşmaları (Mayıs- Haziran 1918)", *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*, ed. Qiyas Şükürov- Vasif Qafarov (İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık, 2010), 83-85.

Cumhuriyeti'nin siyasi tarihi hakkında kapsamlı bilgiler sunmayı hedeflenmektedir. Hacinski'nin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanı sürecinde ve sonrasında komşu devletlerle yaşanan sorunların çözümüne yönelik yaptığı siyasi çalışmaları detaylı bir şekilde ele alındı. Türkiye'de Azerbaycanlı devlet adamı Hacinski ile ilgili yeterli çalışmanın bulunmaması, bu araştırmayı daha da önemli kılmaktadır. Bununla birlikte, Azerbaycan tarihinde hak ettiği değeri görememiş olan Hacinski'nin çok yönlü özelliklerini ve Azerbaycan tarihindeki siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve mimari çalışmalarını ele alarak Azerbaycan tarihine katkılarını sergilemeyi amaçlamaktadır. Çünkü dava arkadaşları tarafından Bolşeviklerle gizli çalışma yaptığı ifade edilmiştir. Aynı şekilde Bolşevikler tarafından da Azerbaycan aydınlarına yardım ettiği gerekçesiyle halk düşmanı ilan edilerek tutuklanmıştır.

Bu çalışma, Hacinski'nin hayatını ve çalışmalarını derinlemesine inceleyerek, onun Azerbaycan tarihi içerisindeki önemini ve etkisini gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yaşanan zorlukları ve bu süreçteki kritik gelişmeleri aydınlatmayı amaçlayan bu araştırma, aynı zamanda Hacinski'nin çok yönlü kişiliğini ve devlet adamı olarak yaptığı önemli katkıları tarih sahnesine taşımayı hedeflemektedir.

2. MEHEMMED HASAN HACINSKİ HAYATI

2.1. Ailesi

20. yüzyılda üç önemli Hacinski ailesi bulunmaktadır. Bunlardan biri gazyağı ve maden fabrikaları sahibi olan petrol milyoneri İsa Bey Hacinski'dir. İkinci isim çeşitli gazete, dergilerde tiyatro yazıları yazmış ve aynı zamanda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde milletvekilliği yapmış olan Mehdi Bey Hacinski'dir. Üçüncü isim ise dönemin önemli demokratlarından biri kabul edilen Mehmed Hasan Hacinski'dir.¹⁰

Hacinski'nin babası Bakülü tüccar Cafer Kulu Hacızade, önemli tüccarlardan birisidir. Hacızade, 1872 yılında iş seyahati için Mısır'a gitmiştir. Kahire'de görüp beğendiği Arap kızı Fatıma ile evlenerek onu memleketine getirmiştir. Bir yıl sonra 1873 yılında kızları Zübeyde dünyaya gelmiştir.¹¹ Üç yıl sonra 3 Mart 1875'de Mehmed Hasan Hacinski doğmuştur.¹² Babası adını İslam dini peygamberi olan Hz. Muhammed'in adını koymuştur. Fakat bazı kaynaklarda Muhammed Hasan yerine Mehmet Hasan veya Mamed Hasan ismi kullanıldığı görülmektedir. Bunun nedeni olarak Sovyet döneminde Muhammed yerine Memet veya Mehmet şeklinde yazılması gösterilmektedir.¹³ Bazı kaynaklar ise Mehmed Hasan Hacinski¹⁴ ismi kullanmıştır.¹⁵ Bazı kaynaklarda ise Memmed Hasan ismi tercih edilmiştir.¹⁶

2.2. Eğitim Hayatı

Muhafazakâr bir kişiliği sahip olan Cafer Kulu oğlu Hacinski'yi dükkanında çalıştırmak istemiştir. Bu nedenle Hacinski'yi okula göndermeye sıcak bakmamıştır. Oğluna Kur'an-ı Kerim'i okumasını öğütlemiştir. Annesinin ısrarları sonucu 1887 yılında Bakü gerçek okulunda eğitim hayatına başlamıştır.¹⁷ Okulda zekâsı ile öne çıkmıştır. Boş zamanlarında teyzesi Minabəyim hanımın okuma odasında ve N. Nerimanov'un 1894 yılında açtığı kütüphanede geçirmiştir. 7.sınıf öğrencisi olan Hacinski'nin 28 Nisan 1895 yılında Rusya'da eğitimine devam etmesi için burslu

¹⁰ Aydın Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski* (Bakı: Bədun Nəşriyyatı, 2004), 3.

¹¹ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 47.

¹² Allahverdiyev- Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 57.

¹³ İltifat Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlərnazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailləri)*, ed. Zülfıqar Şahsevənli (Bakü: Mütərcim, 2017), 169.

¹⁴ Aydın Dadaşov, Nesiman Yaqublu və İltifat Şahsevən gibi araştırmacılar eserlerinde bu ismi kullandığından dolayı çalışmada bu isim tercih edildi.

¹⁵ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 1; Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlərnazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailləri)*, 168.

¹⁶ Allahverdiyev- Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 57; Musa Qasımlı- Elmira Hüseynova, *Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirləri* (Bakü: Mütərcim, 2013), 7.

¹⁷ Qasımlı- Hüseynova, *Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirləri*, 7.

listesine alındığına dair belge Azerbaycan arşivinde bulunmaktadır.¹⁸ 1897 yılında Rusya’da bulunan St. Petersburg şehrine gitmiş ve teknoloji enstitüsünde eğitimine devam etmiştir. Burada eğitim göre öğrenciler ile yakınlık kurup Rusya’nın sosyal ve siyasi hayatı hakkında bilgi sahibi olmuştur.¹⁹

2.3. Evliliği ve Çocukları

Hacinski, St.Petersburg’ta eğitim hayatına devam ettiği dönemde Molla Talib’in torunu Saadet Hanımla mektuplaşmaktaydı. Saadet hanımın babası Balakişi varlıklı ailelere mülkler inşa eden bir müteahhittir. Balakişi’nin eşi Balaca Hanım vefat edince kızını dedesine bırakarak çeşitli ülkelere gidip inşaat malzemeleri getirmekteydi. İtalya’ya yapmış olduğu gezide kızı Saadet hanıma gümüş şamdanlı piyano getirmiştir.

²⁰ Bu bilgilerden Saadet Hanım’ın iyi eğitim aldığı, varlıklı ailesi sayesinde dönemin şartlarında modern tarzda yetiştiği anlaşılmaktadır. 18 Temmuz 1902 yılında 1286 diploma numarası ile mezun olan Hacinski, Saadet Hanım ile nişanlanmıştır. Evlendikten sonra Saadet Hanım çeyiz olarak piyanosunu kocasının evine getirip Hacinski’nin çok sevdiği “Pencereden Taş Gelir” türküsünü çalmıştır.²¹ 1903 yılında Hacinski ailesinin ilk erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. İsmi, Kafkasya için mücadele etmiş Şeyh Şamil’in şerefine Şamil olmuştur. Ailenin ilk evladı Şamil, 1906 yılında yakalandığı menenjit hastalığı sonucu üç yaşında hayatını kaybetmiştir. Ailenin Mihriban adını verdikleri ikinci çocukları dünyaya gelir ve bu çocuk da küçük yaşta vefat etmiştir. ²² Hacinski ailesi, 8 Haziran 1908 yılında doğan erkek çocuklarına Şamil adını ölen ağabeyinin hatırına tekrar vermiştir. Bir yıl sonra doğan erkek çocuğuna da Nuşirevan adı verilmiştir. Ardından Minura adında kız çocukları dünyaya gelmiştir. 20 Ocak 1913 yılında Muhtar adını verdikleri ve 23 Aralık 1913 yılında Tofik ismini verdikleri erkek çocukları olmuştur.²³ 2 Ağustos 1918 yılında ailenin yedinci çocuğu Murad doğmuştur.²⁴ Ailenin Fatma (1915) ve Leyla (1922) adında iki kızları daha bulunmaktadır.²⁵ Hacinski ailesinin toplam on çocuğu dünyaya gelmiştir. İlk iki çocuk yakalandıkları hastalık sonucunda küçük yaşlarda hayatını kaybetmiştir.

Babalarının ölümünden sonra Şamil ve Nurişevan Almanya’ya göç etmiştir. Nurişevan Almanya’da Endüstri Mühendisliği Fakültesini bitirip orada yaşamıştır. Minura Hanım iki yıllık pedagoji okuyarak öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Bakü’den

¹⁸ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 47-48.

¹⁹ Qasımlı - Hüseynova, *Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirləri*, 7.

²⁰ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 48-49.

²¹ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 49.

²² Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailəri)*, 170.

²³ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 52.

²⁴ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 70.

²⁵ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 106.

Aziz adında bir erkekle evlenmiştir.²⁶ Şamil, Almanya'da babasının izinden giderek inşaat fakültesinde iyi bir eğitim almıştır. İran ve Berlin'de mesleki çalışmalarda bulunmuştur. 1942 yılında altı ay Moskova'da tutuklu kalmıştır. Şamil Bey, hapis hayatından sonra Süreyya adında bir kızla evlenmiştir. Doğan erkek çocuklarına babasının adını vermiştir. Şamil Hacinski 1969 yılında 61 yaşında vefat etmiştir.²⁷ Almanya'da yaşayan Nurişevan 1945 yılında Berlin savunmasında hayatını kaybetmiştir. Diğer oğlu Murad ise Tifliste bulunan motorlu taşıt teknik okulunu bitirmiştir. 1939 yılından itibaren Finlandiya, Büyük Vatanseverlik ve Kiev için yapılan savaflara katılmıştır. Şehirlerarası araba taşımacılığı departmanı başkanlığı yapan Murad Hacinski 2000 yılında vefat etmiştir.

Ailenin dördüncü çocuğu olan Tofik 1940 yılında Moskova Otomobil Yolları Enstitüsü'nü bitirmiştir. 1949 yılında babasının kimliğini gizlediği tespit edildiği için Tofik'in yarbaylık rütbesi düşürüldü, emniyet teşkilatından ve partiden ihraç edilmiştir. Moskova'da bulunan bir semtte yol idaresi başkanlığı yapmıştır. Tofik Hacinski 1981 yılında vefat etmiştir.²⁸ Ailenin diğer üyesi Muhtar 1941 yılında annesi ve kız kardeşleri ile sürgün edilmiştir. Muhtar Ukrayna'dan sürgün edilen Türk asıllı Anna ile evlenerek muhasebe departmanında birlikte çalışmaya başlamıştır. Açılan bir dava da hapse atılmıştır. Hapishane de akciğer hastalığına yakalanıp ömrünün geri kalanını Bakü'de kız kardeşleri ile birlikte geçirmiştir.²⁹

Hacinski'nin eşi Saadet Hanım 1972 yılında Bakü'de vefat etmiştir. Minura isimli kızları Bakü'de 2004 yılında vefat etmiştir. Ailenin sonuncu kızı Leyla ise 23 Haziran 2004 yılında 82 yaşında vefat etmiştir.³⁰

2.4. Mesleki Çalışmaları

Hacinski, 1902 yılında Azerbaycan'ın Tanınmış iş adamlarından Şemsi Asadullayev'in daveti üzerine Moskova'ya gelerek petrol rafinerisi inşaatında çalışmıştır.³¹ 1902- 1917 yılları arasında Bakü Dumasına üye olmuştur.³² 1902 yılının sonlarına doğru Bakü'ye dönen Hacinski Bakü şehir idaresinin inşaat bölümü başkanı olarak göreve başlamıştır. Göreve başladıktan sonra Bakü şehri ile ilgili imar planları hazırlamıştır. Yolların ve meydanların genişletilmesi, düzenlenmesi ve güzelleştirilmesi

²⁶Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlərnazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailləri)*, 186-187.

²⁷Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlərnazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailləri)*, 187-188.

²⁸Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 107-108.

²⁹Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 105.

³⁰Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlərnazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailləri)*, 188.

³¹Qasımlı -Hüseynova, *Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirləri*, 7.

³² Cemil Hasanlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918- 1920)* (Bakü: Garıma Mmc, 2009), 429.

yeni başlayan inşaatların takibini yapmıştır.³³ Hacinski'nin en çok ilgilendiği konular arasında şehrin su sorunu bulunmaktaydı. 1903 yılında Bakü şehrinin su problemi ilgili belgeler Petersburg'a gönderilmiştir. Şehrin su sorununu çözmek için su kemeri çalışmaları başlatılmıştır. Fakat 1905-1907 yılları arasında Rusya'da meydana gelen gelişmelerden dolayı proje kesintiye uğramıştır.³⁴ 7 Haziran 1909 yılında belediye başkanının emri ile dört yıllığına ikinci defa göreve gelen Hacinski ilk iş olarak şehrin su problemini tekrar gündeme getirmiştir. 5 Mayıs 1909 yılında Rusya'da en uzun kabul edilen su kemeri projesi onaylanmıştır. Proje için yirmi yedi milyon manat ödenek verilmesi kararlaştırılmasına rağmen mali sıkıntılardan dolayı proje gerçekleştirilememiştir. 10 Şubat 1911 yılında Bakülü milyonerlerin yardımlarıyla "Şolla" su kemeri inşaatına başlanmıştır.³⁵

Hacinski yoksullara yardım etmeyi seven bir insandır. Nevruz bayramı ve önemli günlerde yoksul Müslümanlar için yardım etkinliklerine katılırdı. 1907 yılında Hacinski'nin destekleriyle Bakü'de yaşayan Müslümanlar İslam öğretmen okulunun açılacağı bilgisi verilmiştir.³⁶ 1912 yılında şehir yönetimi M.H. Hacinski'nin editörlüğünü yaptığı Bakü sokaklarının düzenlenmesi ile ilgili bir kitap hazırlamıştır.³⁷ Hacinski bu dönemde mimari çalışmalarıyla ön plana çıkmıştır.

2.4.1. Şirvanşahlar Sarayı'nın Restorasyonu

Şirvanşahlar Sarayı Azerbaycan'da bulunan bölge halkının "İçeri şehir" diye adlandırdığı eski Bakü'de yer almaktadır. Saray çeşitli özelliklere sahip mimari birimlerden meydana gelmektedir.³⁸ Dönemin hükümdarı Şirvanşah tarafından XV. yüzyılda yaptırıldığı düşünülmektedir. Farklı özelliklere sahip bölümlerden oluşmuştur ve bu bölümler farklı zamanlarda inşa edilmiştir.³⁹ Saray sur içine alınmış geniş bir külliye'den oluşmaktadır. İçerisinde Sultan III. Murad tarafından yaptırılan Taçkapı, Saray Mescidi, Türbe, hamam, sarnıç, Cin Mescidi, Divanhane vb. tarihi yapıları bulunmaktadır.

1913 yılında Bakü şehir idaresi başkanı olan Hacinski'nin direktifleriyle bakımsız duran Şirvanşahlar sarayı için mimar Ziver Bey Ahmedbeyov ve Ömer Bey Abuyev sarayın korunması ve yenilenmesi ile ilgili bilimsel proje çalışmalarına başlamışlardır.⁴⁰ Şirvanşahlar Sarayı, 2000 yılında UNESCO'nun Dünya Kültür Mirası

³³Qasımlı -Hüseynova, *Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirləri*, 7.

³⁴Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 51.

³⁵Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 52-53-54.

³⁶Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlərnazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailləri)*, 172.

³⁷Yaqub Mahmudov (ed.), *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (Bakü: Lider Neşriyyat, 2004), 1/442.

³⁸"Şirvanşahlar Sarayı", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Mayıs 2023).

³⁹"Azerbeycan Şirvanşahlar Sarayı", *Azərbaycan Universitetləri* (26 Mart 2018).

⁴⁰Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlərnazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailləri)*, 171.

listesine girmiştir.⁴¹ Şirvanşahlar Sarayı, Azerbaycan'ın önemli tarihi turizm yapılarında birisi kabul edilmektedir.

2.4.2. Bakü Bulvarının Planlanması

Azerbaycan sosyal hayatı için değerli olan Bakü Bulvarı'yla ilgili ilk çalışmalar II. Aleksandr döneminde gerçekleşmiştir. II. Aleksandr'ın adını taşıyan sahil caddesinde yeşil bir şerit (bulvar) inşa edilmiştir. Bakü Bulvarının ilk mühendislik çalışmaları Azerbaycanlı mimar Kasım Bey Hacıbababeyov tarafından yapılmıştır. 1862 yılında bütün sahil şeridi kapsayan bir depo inşaatı projesi hazırlamıştır. 1867 yılında su kemeri, çeşme ve bina inşaatlarına başlanmıştır.⁴² K. B. Hacıbababeyov'un yapmış olduğu bu çalışmalar sonucunda sahil şeridine bulvar denilmiştir. Bu dönemde bulvarın değeri artmıştır.⁴³

Bakü Bulvarında XIX. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik nedenlerle şirketlerin depo ve iskeleleri bulunmaktaydı. Kıyı kesimi iki bölüme ayrılmıştır. Batıda Aleksandrov sahili doğuda Petrovski sahili yer almıştır. Bu durumun tek bir sahil şeridi yapımını zorlaştırdığı ifade edilmiştir.⁴⁴

Bahçe komisyonu 1900 yılında sahil şeridini güzelleştirmek adına çeşitli ağaçların ekilmesi yönünde karar çıkarmıştır. Bulvar 1909 yılına kadar çeşitli düzenlemeler ile güzelleştirilmeye çalışılsa da iskele ve rıhtımların esiri konumundaydı. Bu sorunların çözülmesi için 1909 yılında Bakü şehir birimi inşaat dairesi başkanı Hacinski tarafından büyük projeler hazırlanmıştır.⁴⁵ Hacinski'nin tavsiyeleri ile Bakü şehir Duması yaprak dökmeyen ağaçlar, Olimpiya sineması ve Eldorado restoranı yapılması planlanmıştır.⁴⁶ Proje için iki yıllık süre içinde başka ülkelerden verimli topraklar getirilmiştir. Azerbaycan'ın ve Avrupa'nın değerli bitki türleri getirilmiştir.⁴⁷ Ayrıca projede eğlence mekânları, fiskiyeler, gölgelik alanlar ve denize doğru inen merdivenler planlanmıştır.⁴⁸ Şehir Duması proje için 60.000 ruble ayırmıştır. Hacinski, yapmış olduğu açıklamada Bakü nüfusuna vurgu yapmıştır. Şehrin tek sosyal mekânı olan Mikhailovsky bahçesinin yetersiz kaldığını açıklamıştır. Bulvara yapılacak olan çiçekçi ve su büfelerinin kiralanmasından ayda 4 ile 6 bin ruble arasında gelir elde

⁴¹“Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi -İçşehir” (Erişim 14 Mayıs 2023).

⁴²“Dənizkənarı Bulvar İdarəsi” (Erişim 17 Mayıs 2023).

⁴³ Kâmil İbrahimov, “Hazar'ın Bakü Sahili”, *İrs Miras* 6 (2013), 39.

⁴⁴“Dənizkənarı Bulvar İdarəsi”.

⁴⁵İbrahimov, “Hazar'ın Bakü Sahili”, 40.

⁴⁶ Nəsiman Yaqublu, *Cümhuriyyət Qurucuları* (Bakü: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018), 114-115.

⁴⁷ Abdulali Kamberov, *Bir Kamusal Açık Alan Olarak Meydan Kullanımını Etkileyen Kararların Kullanıcılar Tarafından Değerlendirilmesi: Bakü Azadlık Meydanı Örneği* (İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 95.

⁴⁸İbrahimov, “Hazar'ın Bakü Sahili”, 40.

edileceğini ifade etmiştir. Proje iki yıl içerisinde bitirilmiştir. Hacinski'nin maaşı yapmış olduğu çalışmalar sonucunda altı bin rubleye çıkarılmıştır.⁴⁹

Devrim'e kadar Fenomen sineması, şehir plajı ve Baki deniz havacılık okulu faaliyet göstermiştir. Sovyet döneminde bazı köprüler sökülüştür. Bulvarın ikinci kısmında inşaat çalışmaları başlamıştır. 1950-1960 yıllarda deniz kenarı bulvarı genişletilmiştir. "Mirvari Kafesi, Bahar ve Samed Vurgun" adına yaz film şovları inşaatına başlanmıştır.⁵⁰

1967 yılında deniz seviyesinin düşmesi üzerine Deniz kenarı Bulvarı'nın komple onarım projesi hazırlanmıştır. Su seviyesinin düştüğü kısımda çevre düzenlemesi yapılmıştır. 1998 yılında Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, milli park statüsü verilmesi için gerekli kararnameyi imzalamıştır. 2007 yılında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in kararnamesiyle Bakanlar Kurulu bünyesinde Milli Park Müdürlüğü tesis edilmiştir.⁵¹

Hazar sahilinin küçük bir kısmını kaplayan Bakü Bulvarı ailelerin gezmeleri, insanların buluşması ve yaşlıların dinlenmesi açısından Azerbaycan'da en çok tercih edilen mekânlardan biri olmuştur. Sahip olduğu bu özellikler sonucunda Bulvar milli gurur kaynağı olarak gösterilmektedir.⁵² Bunların dışında Bakü Bulvarı sahip olduğu yeşil alanlar bitki ve ağaç çeşitleriyle çok zengin bir mekândır.

2.5. Sovyet Rusya Dönemi Çalışmaları

Azerbaycan'ın 28 Nisan 1920'de Sovyet Rusya hâkimiyetine girmesinden sonra Hacinski, Bakü'de kalmıştır. Burada çeşitli görevler üstlenmiştir. 1920 yılından itibaren tarım, ticaret, ekonomi ve çeşitli devlet görevlerinde çalışmıştır. 1920-1922 yılları arasında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde milli ekonomi yüksek şurasında uzman olarak görev yapmıştır. Bakü şehrinin önemli şairi olan Mirza Alekber Sabir'in anıtının yapılması görevi verilmiştir. 8 Mayıs 1922 yılında Transkafkasya Federasyonun tedarik ve dış ticaret komiser yardımcısı olarak atandı.⁵³

Hacinski ve ailesi 1922 yılında Tiflis'te yaşamaya başlamıştır.⁵⁴ İlk önce Mahabeli caddesinde bir evde yaşamışlardır. Daha sonra Pirigov caddesinde yaşamışlardır. Bu caddede bulunan 8 numaralı binanın birinci katında Hacinski ve ailesi üst katta Transkafkasya Devlet Komitesi sekreteri Levrenti Beriya ve İvan Strua yaşamaktaydı.⁵⁵

1923 yılında Transkafkasya Devlet Planlama Komitesi başkanı birinci vekili olan Hacinski Azerbaycan şehirlerinin kalkınması için birçok girişimde bulunmuştur.

⁴⁹Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 53.

⁵⁰"Dənizkənarı Bulvarı İdarəsi".

⁵¹İbrahimov, "Hazar'ın Bakü Sahili", 42.

⁵²İbrahimov, "Hazar'ın Bakü Sahili", 43.

⁵³Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlərnəzirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailəri)*, 180.

⁵⁴Yaqublu, *Cümhuriyyət Qurucuları*, 125.

⁵⁵Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlərnəzirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailəri)*, 180.

Makalelerinde Gence ve Daşkəsən şəhirlərinin gelecekte Azərbaycan sənayisi için büyük önem taşıyacağını ifade etmiştir. Bu dönemde basında Azərbaycan'daki inşaat çalışmaları hakkında makaleleri yayımlanmıştır.⁵⁶ Hacinski, Azərbaycan halkına Sovyet Rusya döneminde hizmet etmeye devam etmiştir. Bu dönemde siyasi görevlerden çok ekonomik ve sosyal alanlarda çalışmalarını yürütmüştür.

2.6. Tutuklanması ve Ölümü

L. Beria'nın emriyle Hacinski 3 Aralık 1930 gecesi Maçabeli caddesindeki 15 numaralı dairesinde yapılan arama sonucunda tutuklanmıştır. Tutuklanınca yanına sabun, diş macunu, havlu, fırça ve saadet Hanımın yazmış olduğu zarfı almıştır. Tutuklanma emri Devlet Güvenlik Bakanlığının arşivindeki P.S.75525 numaralı izin belgesi Tatyana tarafından imzalanıp L.Beria tarafından onaylanmıştır.⁵⁷ Hapishanede ağır işkence görmüştür. Hapishanede ilk başta 31 numaralı hücrede yayıncı lakaplı bir ajan ile birlikte kalmıştır. Müfettişler belli aralıklarla ajan ile görüşme gerçekleştirerek Hacinski ile hangi konularda konuştukları, sorgulardan sonraki durumu ve davranışları ile ilgili bilgileri L.Beria'ya iletmışlerdir. L.Beria 6 Aralık 1930 ceza davasında verdiği raporda Hacinski'yi heyecanlı ve az gelişmiş bir karakter olarak tanımlamıştır.⁵⁸ Çocuklarının Vano amca dediği Komiser Sturua ile dostluğu bulunan Hacinski L.Beria ile ilgili kader beni bu canı ile nasıl aynı eve koydu diyerek nefretini dile getirmiştir.⁵⁹

Mira (Minura) Hanım, babasının tutuklanmasına giden süreci şu sözlerle ifade etmiştir: “Babamın görevinden dolayı Bakü'den Tiflis'e göç etmiştik. Burada biz ve L.Beria aynı binada yaşamaktaydık. Biz birinci katta onlar ise ikinci katta yaşamaktaydılar. Tiflis'te “Zarya Vostoka” (Transkafkasya Federasyonu organı. 1923-37'de yayınlandı.) Gazetesi için babam tarafından bir bina inşa edildi. L.Beria yapılan bu binayı beğenmeyerek burjuva üslubuna göre yapıldığını ifade ederek babamı suçladı. Babam da gazetede Beria'ya keskin bir cevap yazdı ve bu durum içinden çıkılmaz bir hal aldı. Babam onunla görüşmek istemiyor hatta evinin önünden bile geçmek istemiyordu. Daha sonra o binadan ayrılıp başka binaya geçtik. L.Beria ile yaşanan bu durum ileride ailemiz için bir felaket ile sonuçlanacaktı.”⁶⁰

Saadet Hanım 28 Aralık 1930 yılında Moskova'ya giderek burada Hacinski ile yakın ilişkisi olan SBKP siyasi büro üyesi Sergo Orzonikidze'nin Kremlin'de bulunan dairesine giderek görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Sergo Orzonikidze: “*Bazı yoldaşlar beni onun suçlu olduğuna ikna etmek isteseler de inanmıyorum. Sen eve geri*

⁵⁶ Allahverdiyev- Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 58-59.

⁵⁷ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 98.

⁵⁸ Qasımlı- Hüseynova, *Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirləri*, 13.

⁵⁹ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 96.

⁶⁰ Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlər nazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailəri)*, 183.

dön araştıracağız. Eminim eve gelecektir!”⁶¹ diyerek Saadet Hanımı rahatlatacak sözler söylemiştir.

Hacinski'nin tutuklanma nedenlerinden biri de A. Beylarbeyov isimli bir mühendisin vermiş olduğu ifadedir. Bu ifadeye göre 1928'in sonbaharında Tiflis'ten Bakü'ye geçen Hacinski'nin Devlet Planlama Komitesi başkanının makamında yapılan toplantıda İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarının Alimerdan Topçubaşov'la ile yapılan gizli anlaşmaya yansdığını ve Hacinski'nde bu toplantıda bulunduğu bilgisi verilmiştir. Bu olaylardan sonra Hacinski ailesi halk düşmanı damgası yemiştir.⁶²

Hacinski, L.Beria'nın emri doğrultusunda Kafkasya Devlet Siyasi İdaresi tarafından tutuklanmıştır.⁶³ Tutuklanan Hacinski'ye aşağıdaki suçlamalar da bulunulmuştur:

1. Karşı Devrimci Azerbaycan Ulusal Merkezi (AMM) yaratıcısı, onun MK (Merkezi Komite) üyesi ve organizasyonun Transkafkasya Komitesine üyeydi,
2. AMM Başkanı olarak karşı devrimci olmak göçmen çevreleriyle temasa geçmesi, onlardan örgütün çalışmaları hakkında talimatlar alması,
3. Ermenistan ve Gürcistan milli teşkilatları ile birlikte teşkilatların hasar çalışmalarını koordine ettiği, tarımda meydana gelen hasar tespitlerinde faaliyet gösterdiği ve isyancı teşkilatlara rehberlik ettiği,
4. AMM'nin dış merkezinin çalışmalarına devrimci çalışmalarını yerine getirdiği ve örgütün yapmış olduğu çalışmalara ilham kaynağı olduğu,
5. Devlet Güvenlik Teşkilatı'nın arşivlerinde dışarıya yapılan göç ile iletişimde büyük bölümün Hacinski tarafından yapıldığı,
6. Hacinski'nin A. Topçubaşov ile olan ilişkisi, 1930'un sonbaharında ondan 40.000 ruble para alması ve bunu teşkilat üyelerinin bulunduğu bölgelere gönderdiğinin iddia edilmesi gibi pek çok suçlamalarda bulunulmuştur.⁶⁴

Hacinski'nin hapisanede bulunduğu süre zarfında neler yaşadığını ailenin birbirine yazmış oldukları mektuplar sayesinde bilgi sahibi olunmuştur. Hacinski yazmış olduğu mektubun birinde *“Zavallı yetimlerim annenizi üzmeyin, ona sahip çıkın bana bir şer göndermeyin burada her şey var. Piyanoyu satın zor durumda kalmayın.”* demiştir. Ölümünden bir gün önce yazmış olduğu mektubunda ailesi ile vedalaşan Hacinski ailesinden kendisini kınamamalarını, temiz bir insan olduğunu ifade etmiştir. Mektubun devamında ben size bir devlet bırakamıyorum çünkü yoktur. Benim devletim sizsiniz. Kardeşiniz bacınız, bacınız kardeşiniz için devlettir. Kardeşlerin birbirini korumalarını vasiyet eder.⁶⁵ Hacinski 1907 yılından beri iyi ilişkiler içinde olan Serqo Orconikidze'ye və Ş.Eliavaya yazmış olduğu mektupta *“Öldüğümde sana tüm gerçeği*

⁶¹Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 98.

⁶²Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlənazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailəri)*, 182.

⁶³ Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/44.

⁶⁴Yaqublu, *Cümhuriyyət Qurucuları*, 125-126.

⁶⁵Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 99.

anlatacağım. Ben senin her zaman sarsılan düşmanın oldum. Ancak dil olarak düşmanca davrandım, düşmanca konuşmalar yaptım ama hiçbir eylemimle Sovyet hükümetine zarar vermedim. Burada suçüstüne suç üstlendim ama bana dış dünyayla, Moskova yozlaşmış merkeziyle, Azerbaycan'ın siyasi merkeziyle bağlantılı olduğumu, isyan hazırladığımı, örgütlü olduğumu iddia eden sözler gösterdiklerinde. Transkafkasya Planlama Komitesi'nde onları rezil edeceğimi anladım, bilmiyorum ve hayatımın geri kalanında rezillik ve eziyet çekmeliyim. Kendi tereddütlerimin ve bencilliğimin kurbanı oldum. Kimseyi suçlamak istemiyorum, açıklamaları yapanları bile. Her şey bana uygun. Mezarda bile içime ışık tutman için sana yalvaracağım. Bari utancımı biraz al üzerimden.”⁶⁶ açıklamasında bulunmuştur.

Resmi kayıtlara göre ağır hapisane şartlarından dolayı kalp ve verem hastalığına yakalanmıştır. 9 Şubat 1931 yılında Tiflis'te bulunan hapishanede 26 numaralı odasında sabah 08.00 de intihar etmiştir. Hacinski vefat ettiğinde 56 yaşındaydı.⁶⁷ Bazı kaynaklar L.Breia tarafından zehirlendiği veya boğularak öldürüldüğü ihtimallerinin de bulunduğu vurgu yapmıştır.⁶⁸

Oğlu Şamil ile birlikte hapishaneye giden Saadet Hanıma eşinin öldüğü ve cenazenin kendilerine verilmeyeceği bilgisini almıştır. Bunun üzerine Saadet Hanım S.Orconikidze'ye telgraf çekerek eşi için vedalaşma etkinliği yapmak istediğini bu konuda kendisine yardım etmesini istemiştir. Eve geçen Saadet Hanım eşine helva yapıp çocuklarıyla dualar okumuştur. Minura, babasının Moskova'dan gönderdiği mektubu herkese okumuştur. Bu sırada Saadet Hanım çocuklarına ağlamayı yasaklamıştır. Saadet Hanım, çocuklarıyla beraber Hacinski'nin sevdiği türkü olan “Pencereden Taş Gelir” türküsünü okumuştur. Bir gün sonra Serqo Orconikidze'nin emri ile cenazeyi görmelerine izin verilmiştir. Cenazenin yanında bulunan Şamil ve Saadet Hanım “Pencereden Taş Gelir” türküsünü tekrar söylemiştir. Hacinski'nin eşyaları bir bavul içerisinde Saadet Hanıma teslim edilmiştir. Bavulu açan çocukları babalarının kendini astığı ipi görünce dehşete kapılmıştır. Akşam olunca bu ipi Mirza Fatali Ahundov'un F.Khoyskive H. Aghayev'in de bulunduğu mezarın ayak tarafına gömmüşlerdir. Serqo Orconikidze'nin emri ile aileye 1940 yılına kadar küçük bir miktar maaş verilmiştir.⁶⁹ Hacinski mezarının olduğu yer kesin olarak bilinmemektedir. Tiflis'te gömüldüğü düşünülmektedir. Hacinski'nin ailesi sonraki süreçte halk düşmanı ilan edilerek sürgün edilmiştir. Bakü'deki evlerine el konularak ellerindeki her şey müsadere edilmiştir. Hacinski ailesi üzerinde ki suçlamalar 29 Mayıs 1959 yılında Transkafkasya Askeri Bölgesi almış olduğu kararla Hacinski hakkındaki 1931 ve 1932

⁶⁶ modern.az, “Cümhuriyyət nazirinin intihardan əvvəl yazdığı məktub: ‘Qəbirdə də yalvaracağam ki...’” (Erişim 14 Temmuz 2023).

⁶⁷ Qasımlı -Hüseynova, *Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirləri*, 13.

⁶⁸ Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlər nazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailəri)*, 184.

⁶⁹ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 99-100.

yılındaki kararları iptal etmiştir. Ölümünden sonra temyiz yolu ile beraat etmiştir. Varislerine küçük bir miras kalmıştır.⁷⁰

2016 yılında Azermarka tarafından kuruluşunun 80. Yılına özel mimarlar ittifakı teşkilatı için Azerbaycan'ın tanınmış mimarlarına ithaf edilen posta pullarından oluşan bir albüm tanıtımı yapılmıştır. Bu albümde Hacinski'de bulunmaktadır.⁷¹ Günümüzde Azerbaycan'da bulunan bir sokağa Hacinski'nin adı verilmiştir.⁷²

Hacinski'yi bazı kaynaklar vatan haini olarak göstermektedir. Nağı Keykurin, eserinde yapmış olduğu çalışmalarla kendini halkımıza ve çevresine sevdiren Hacinski'nin gizli olarak Moskova hükümeti ile anlaştığını ve Azerbaycan hükümeti aleyhinde çeşitli oyunlar oynadığını ifade etmiştir. Kızıl Ordunun Azerbaycan'ı işgalini kolaylaştırmaya çalıştığını bundan dolayı halkın nefretini kazandığını vurgulamıştır.⁷³ Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan Cumhuriyeti isimli eserinde Hacinski'yi "Azerbaycan'ın Mefistofeli"⁷⁴(lider şeytanlardan biri) ismini verdiği ifade edilmiştir. Bunu duyan Hacinski'nin sinirleri bozulmuştur. Yapmış olduğu faaliyetlerin sonuçlarını görmek onu hayal kırıklığına uğratmıştı. Hacinski'nin Rahim Vekilli ile yapmış olduğu sohbette M.E. Resulzade'nin kendisine vermiş olduğu ağır isimden dolayı derin bir üzüntü duyduğunu söylemiştir. Hacinski hiçbir zaman Azerbaycan'a bilerek ihanet etmediğini bu suçlamalardan duyduğu ıstırapı dile getirmiştir.⁷⁵ Aslında M.E. Resulzade'nin Azerbaycan Cumhuriyeti isimli eserinde Hacinski'yi Bolşeviklerin yanına geçtiği için onu ihanetle suçlayıp "Mürtet"⁷⁶(Müslümanlığı bırakıp başka bir dine geçen kimse) olarak nitelendirmiştir.⁷⁷ Aydın Dadaşov yazmış olduğu eserde Nağı Bey Şeyhzamanlı'nın "Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları" isimli eserin de Hacinski'yi vatan haini olduğunu, Moskova'dan aldığı emirle hareket ettiğini ve bunu yaparken para için yapmadığını alçak bir kişi olduğu için yaptığını açıklamıştır. Dadaşov Hacinski'nin özgürlük tarihimize önemli rol üstlenmiş bir şahıs olduğu ifade etmiştir. Nağı Bey Şeyhzamanlı'nın böyle ağır sözler söylemesinin sebebinin bilgi eksikliğinden kaynaklandığını öne sürmüştür.

Hacinski'ye karşı çeşitli zamanlarda çelişen görüşler ortaya atılmıştır. Sovyet döneminde Müsavatçı halk düşmanı olarak görülmüştür. Geçiş ve Bağımsızlık dönemlerinde Cumhuriyetin kurucuları ile ilgili eserler verilmiş olsa da Hacinski Sovyet döneminde yüksek mevkilerde görev almış biri olarak görülmüştür. Bu da onun göz ardı

⁷⁰Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlərnəzirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədəiləri)*, 184-185.

⁷¹"80 illiyi münasibətilə Azərbaycanın görkəmli memarlarına həsr olunmuş poçt markaları albomunun sponsorluğu" (Erişim 26 Temmuz 2023).

⁷²"Google Haritalar", *Google Haritalar* (Erişim 26 Temmuz 2023).

⁷³ Nağı Keykurin, *Nağıbəy Şeyx Zamanlinin Xatirələri Və İstiqlaliyyət Fədəiləri* (Bakü: Təknur Mmc, 2007), 98.

⁷⁴"İngilizce- Türkçe Sözlük | İngilizce- Türkçe Çeviri" (Erişim 11 Eylül 2023).

⁷⁵"Mürtəd' adlanan nazir -müəmmalı gizli mərkəz, Beriyanın cinayəti", *Teleqraf.com* (16 Haziran 2021).

⁷⁶"Mürtet ne demek TDK Sözlük Anlamı" (Erişim 11 Eylül 2023).

⁷⁷ Akpınar vd., *Bütün Eserleri: I Mehmed Emin Resulzade Azərbaycan Cumhuriyeti (keyfiyyət-I Təşəkkülü Ve Şimdiki Vəziyyəti)*, 60.

edilmesine neden olmuştur. Gerçekler ve belgelere bakıldığında vatani ve halkı için yapmış olduğu çalışmalar ortaya çıkmaktadır. M.F. Ahundov'un oluşturduğu eğitimci-demokrasi okulunun ideallerini hayata geçirip bu yoldan dönmemiştir.⁷⁸ 20 Mart 1903 tarihin Nevruz Bayramında Müslüman öğrenciler için yardım etkinliği düzenlemiştir. Hacinski bu etkinlikte beş manatlık (Azerbaycan para birimi) yardımda bulunmuştur. Burada olduğu gibi M.H. Hacinski'nin yardım sever kişi olduğu vurgulanmıştır.⁷⁹ Ayrıca Hacinski, Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde yaşadığı zorluklar karşısında mücadele ederek vatansever kişiliğini ortaya koymuştur.

⁷⁸Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 4.

⁷⁹Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 49.

3. MEHEMMED HASAN HACINSKİ'NİN SİYASİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ (1904-1917)

3.1. Himmet Partisi

1900'li yıllarda Bakü bir sanayi şehri kabul edilmiştir. Bakü'de yürütülen başlıca ekonomik faaliyetler arasında petrol ve buna bağlı sanayi dalları, balıkçılık, ipek böcekçiliği gibi endüstriler yer almıştır. Bu durum Bakü'de işçi sınıfının kalabalık olmasını sağlamıştır. Bakü sanayisinde çalışan işçilerin bir kısmı Ruslardan oluşmuştur ve bu işçiler genellikle Petersburg'dan sosyalist teşkilatlar tarafından Bakü'ye gönderilmiştir. Çarlık rejim tarafından Bakü'ye sürgüne gönderilen Ruslar ile Tiflis'ten gelen sosyal demokrat teşkilatı üyeleri Bakü'de yer altı Sosyal Demokrat Teşkilatı kurmuştur. Böylelikle Bakü'de 1901 yılında "Rus Sosyal Demokrat Partisi Bakü Komitesi" oluşturuldu. Aynı yıl Bakü'de ilk Rus "Sosyal Demokrat" derneği de kurulmuştur. Kapitalistlerin işçilere haksızlık yapması sosyal demokratları harekete geçirdi. Sosyal demokratlar Bakü'deki işçilerin yanında yer alarak başarı kazanmaya çalıştı. Rus Sosyal Demokratlar, Bakü'deki Türk sanayi işçilerini kendi yanlarına çekmek için Bakü Sosyal Demokrat Partisi Bakü Komitesine bağlı bir teşkilat kurmayı amaçlamışlardır. Bu amaçla Bakü'de 1904 yılında "Himmet" adında bir sosyalist parti kurulmuştur.⁸⁰ Himmet Partisi İslam dünyasının ilk sosyal demokrat örgütü kabul edilmektedir.⁸¹ Himmet Partisi ilk kurulduğunda Rus Sosyal Demokrat Partisine (RSDP) bağlı çalışmıştır. 1905 yılında meydana gelen ihtilal sonucunda yarı bağımsız bir yapı haline gelmiştir. 1917 yılındaki ihtilal sonucunda bağımsız Azerbaycan Komünist Partisi olmuştur.⁸²

Azerbaycanlı bir Bolşevik olan Efendiyev, Himmet Partisinin (HP) ilk kurulduğu zamanlarda Stalin, Shaumian ve Japaridze'nin önde gelen kurucuları olduğunu açıklamıştır.⁸³ Daha sonra Himmet Partisinin lider kadrosuna S. Efendiyev, A. Ahundov, M. Mövsümov, M. Azizbeyov, M. E. Rasulzade, M. Mirkasimov, M. Hacıyev, A. Kazımzade ve M. H. Hacinski dahil olmuştur.⁸⁴ Himmet Partisinin kuruluşuna Hacinski'nin önemli hizmetleri olduğu bilinmektedir.⁸⁵ 1905 yılı başlarında Himmet Partisine iki önemli isim dahil olmuştur. Bunlardan birincisi mühendis Meşhedi

⁸⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 76-77.

⁸¹ Mahmud İsmayilov- Nigâr Maksvell (ed.), *Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci illər* (Bakü: Elm Nəşriyyat, 2008), V./86.

⁸² Ceyhun Mecidov, *Azərbaycan'da Demokratikleşmə Süreci Ve Siyasi Partiler: Çok Partili Hayata Geçiş* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 82.

⁸³ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 39.

⁸⁴ Dilarə Seyidzadə, *Azərbaycan XX Əsrinəvvəllərində: Müstəqilliyə Aparan Yollar* (Bakü: Azərbaycan Respublikası Kitab Cəmiyyəti, 1998), 56.

⁸⁵ Rahim Hasanov, "Rusya'da Şubat Devriminden Sonra Azerbaycan Siyasi Aydınlarının Örgütlenmesi", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 5/2 (01 Temmuz 2015), 239.

Azizbeyoğlu Azizbekov'dur. İkincisi ise Eğitimci ve yazar olarak bilinen daha sonra tıp eğitimi alan Neriman Necatoğlu Nerimanov'dur.⁸⁶

Himmet Partisi 1904 yılının sonlarından 1905 Şubat ayının ortalarına kadar Bakü'de "Himmet" adında bir gazete çıkarmıştır. Sadece 6 basım yapan gazete devrimci fikirleri yaymaya çalışmıştır. 1905 Şubat ortalarına doğru polis tarafından zararlı bulunarak kapatılıp, çalışanlarından bazıları tutuklanmıştır. Mehmet Emin Resulzade, Sultanmecid Efendiyeve, Hacinski, Meşedi Azizbeyov ve diğerleri gazete de düzenli olarak hizmet etmiştir.⁸⁷

Himmet Partisi eğitim ve basın alanında çalışan önemli şahsiyetlere sahiptir. 1906 yılına gelindiğinde Müslümanların ilgilendiren Ermenice ve Azerbaycan Türkçesiyle yayımlanan ilk resmi sosyalist gazetesi olan "Davet Koch" basılmıştır. Bu gazete, hükümeti cemaatler arasında sorun çıkarmakla suçlamıştır. 16 sayıya kadar basılan gazete Bakü valisi tarafından kapatılmıştır. Himmetçiler daha sonra Resulzade ve Hacinski önderliğinde haftalık olarak yayımlanan "Tekamül" isimli bir gazete çıkarmışlardır. Tekamül gazetesi fikirlerini açık bir şekilde açıklamıştır ve bu nedenle de Mart 1907 yılında kapatılmıştır.⁸⁸ Tekâmül gazetesi kapatıldıktan sonra onun devamı niteliğinde olan "Yoldaş" gazetesi yayımlanmıştır.⁸⁹ "Bu gazetenin sayfalarında düzenli olarak yer alan başlıca yazarlardan S.M. Efendiyeve, M.E. Resulzade, M.G. Mövsümov, M.A. Bağirov, M. Hacinski, M.E. Azizbeyov toplumsal sorunlara aynı yaklaşım sergilemiyordu. S.M. Efendiyeve'nin tüm milletlerin işçilerini istilacı ve kapitalistlerle mücadelede birliğe seslenmesine karşın, M.E. Resulzade ve M.H. Hacinski makalelerinde milli birlik, kendi kader tayin hukukları için mücadele amacıyla Müslüman halklarının birliği düşüncelerini seyretmekteyiz."⁹⁰ Hacinski ve Resulzade ilerleyen zamanda HP'den uzaklaşsa da siyasi çalışmalarına devam etmişlerdir.⁹¹

Polis raporunda HP ile ilgili şu ifadeler yer almıştır: "Himmet siyasal bilince sahip kişilerden oluşmuyor, yine de birçok ırka mensup insan örgütün izinden gitmektedir. Broşürler basılıyor, çok bilgileri bulunmasa da Himmeti yöneten enerjik kişilerin varlığından bahsedilmiştir. Raporda bu kişilerin devrimci heyecanları büyük kitleleri etkilediği açıklanmıştır." HP sadece Bakü ile sınırlı kalmamış, eyaletin diğer merkezlerine de şubeler açarak genişlemiştir. Dağıstan ve Hazar bölgesinde şubeler oluşturulmuştur. 1906 yılında Himmet'in desteklediği aday Zeynelov'un ikinci Duma'ya seçilmesi büyük yankı uyandırmıştır.⁹² Bu dönemde Azerbaycan ve İran arasında etkileşim artmıştır. Bakü'de çalışan İranlı Azerbaycan Türkleri HP'den

⁸⁶ Tadeusz Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, çev. Nuray Mert (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988), 81.

⁸⁷ Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/462.

⁸⁸ Tahir Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I* (Ankara: Kök Yayınları, 1990), 23.

⁸⁹ İsmayilov -Maksvell, *Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci illər*, V./87.

⁹⁰ Ahmad Hasanov, *Alaş Hareketi ve Azerbaycan Milli Hareketi, Karşılaştırmalı İnceleme* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 156.

⁹¹ Hasanov, "Rusya'da Şubat Devriminden Sonra Azerbaycan Siyasi Aydınlarının Örgütlenmesi", 239.

⁹² Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 81-82.

etkilenmiştir. HP liderliğinde İran Azerbaycan'ına imkanlar ölçüsünde yardım edilmeye çalışılmıştır. Yaşanan olayları izleyen Rusya her iki Azerbaycan'ın birleşme ihtimalini ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. 1909 yılında askeri müdahale gerçekleşmiştir.⁹³

1905-1912 tarihleri arasında HP aktif bir şekilde çalışmalarını sürdürmüştür. Bu durum Çarlık ve Kafkasberisi Genel Valisi Vorontsov'un baskı uygulamasına neden olmuştur. Polis, Himmet'e bağlı Azerbaycan'a yayılmış olan kurumlarının birçoğunu kapatmıştır.⁹⁴ Stolipin döneminde baskı artarak devam etmiştir. B.M. Serdorov, Nermimanov ve Efendiyev gibi Himmet Partisi'nin önemli şahsiyetleri tutuklanmıştır. D. Bunyazade, Resulzade, I.M. Abilov ve diğer yüzlerce parti üyesi İran'a sürgüne gönderilmiştir.⁹⁵

Şubat 1920'de gizli olarak toplanmış Azerbaycan komünist örgütleri 1. Kurultayda RK(b)P Bakü teşkilatı ve Adalet Partisi ile birlikte, Himmet Partisi Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisine katılmak yönünde karar almışlardır.⁹⁶

Günümüzde Sovyet tarihçilerinin Azerbaycan'da gerçek olmayan bir şekilde Komünist bir parti tarihi oluşturarak Azerbaycan Türklerini etki altına almaya çalıştığı ifade edilmiştir. Bu amaçla ülkedeki ilk Sosyalist Komünist Partinin temeli olarak Himmet Partisini öne sürmüşlerdir. Gerçekte ise Himmet Partisi'nin Azerbaycan'ı özgürlüğüne ulaştırmak için çaba gösteren milli bir kimliğe sahip bir parti olduğu görülmektedir.⁹⁷ Yukarıda geçen bilgilerden hareketle Himmet Partisi halkı bilinçlendirmek adına birçok gazete çıkardığı sonucuna ulaşılmaktadır. Hacinski'de bu gazetelerde yazılar yazarak milli birlik ve beraberliği sağlamaya çalışmıştır.

3.2. Difai Teşkilatı

Ermeni aileleri 1829 yılında İran'dan ve Türkiye'den Azerbaycan'a göç ettirilmiştir. Bu göçle birlikte Azerbaycan'a yerleşen Ermeni aileler zamanla teşkilatlanmaya başlamışlardır. Özellikle Karabağ, Gence, Erivan ve Zengezur bölgelerine yerleştirilen bu aileler, Çarlık Rusya'sı tarafından koruma altına alınmıştır. Rus yöneticileri Kafkas bölgesinde Hristiyan bir devlet oluşturarak bölgeyi Türkiye ve İran tesirinden çıkarmayı amaçlamışlardır. Rusya tarafından desteklenen Ermeniler silahlı örgütlenmişlerdir. Bu destek sayesinde Ermenilerin planı Azerbaycan'da çalışma yaparak Azerbaycan Türklerini bölgeden gönderme üzerine olmuştur.⁹⁸

⁹³ Dursun Çelik, "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan- Birinci Bölüm", *Bilig* 3 (01 Aralık 1996), 69.

⁹⁴ Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I*, 22.

⁹⁵ Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 84.

⁹⁶ Rovhsan Ganiyev, *Siyasal Özellikleri ve Devlet Yapısı Açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 52.

⁹⁷ Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I*, 21-22.

⁹⁸ Aqil Şirinov (ed.), *Azərbaycan Milli Kimliyi* (Bakü, 2014), 142.

Ermeni ihtilalciler Ermeni devleti kurma hedefiyle Avrupa'da Ermenistan, Hınçak ve Taşnaksutyun gibi siyasi örgütler kurmuşlardır. Bunların içerisinde en güçlüsü olan Taşnaksutyun yerleşerek Türklerin yaşadığı Kafkasya'da bir Ermeni Devleti kurma amacıyla çalışmalarına başlamıştır.⁹⁹ 1905 yılında Rusya'da meydana gelen ihtilalden faydalanan Ermeniler silahlanarak Şirvan, Erivan, Bakü, Nahçıvan, Gence, Ordubad ve Karabağ gibi şehirlerde masum sivil halkı öldürmüştür.¹⁰⁰ 1905'ten 1906 yılının sonbaharına kadar Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında çıkan olaylarda 10.000 kişinin vefat ettiği 7 şehrin ve 252 köyün zarar gördüğü ifade açıklanmıştır.¹⁰¹

1905 yılında meydana gelen Türk-Ermeni çatışmaları Güney Kafkasya'ya yayılmıştır. Bu durumu sona erdirmek için barış görüşmeleri başlatılmıştır. Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov'un da katılımı ile 15 Eylül 1905'te çatışmaları sona erdirmek için Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Bu barış dönemi kısa sürmüştür.¹⁰² Çatışmaları sona erdirmek adına 20 Şubat 1906 yılında Tiflis'te Baş Komutan Vorontsov-Daşkov'un çabaları ile Humayun Sarayı'nda Ermeni-Müslüman Barış meclisinin beyanları ve tarafların müzakereleri için tekrar toplanmıştır. Meclis, Müslümanların zor durumunu sona erdirmek, olayların çıkış sebeplerini denetlemek, her iki milletin sorunlarını, içinde bulundukları duruma bakmak ve tekrar aynı sorunların yaşanmaması için hükümetin bir dizi tedbir almasını sağlamak amacıyla toplanmıştır. Hükümet tarafından meclisi kontrol amacıyla Vorontsov-Daşkov ve çeşitli şehirlerdeki genel valileri, Kırım Sultanı Geray, Generaller Malama ve Şirnikin, Katip Peterson gönderilmiştir. Müslüman Temsilcileri arasında Ahmet Bey Ağayev, Alimerdan Bey Topçubaşov, Mehmet Ağa Vekilov vb. isimler vardır. Ermeni Temsilcileri arasında Kalantar, Hatisov, Samson Artyunov, Stepanov vb. isimler katılmıştır.¹⁰³

28 Şubat tarihindeki 6. toplantıda Müslümanların teklifi müzakere edilmiştir. Müzakere ilen teklif metni: "Öyle bir ortam oluşturulsun ki herkes vazifesini yaparken özgürce yapsın ve işini yaparken kimseden korkmadan rahatça yapsın. Bu madde için söz alan Ahmet Bey Ağayev: Uzun zamandan beri Kafkas halkı garip bir durum içerisine girmişlerdir. İnsanlara düşüncelerini, çalışmalarını, açıklamak için fırsat verilmemektedir. Kamu işlerini yürüten insanlar korku içerisinde. Eğer ki biri fikrini açıklasa veya istediği gibi hareket etmeye çalışırsa hakkında ölüm fermanı çıkartılıyor. Ağayev, artık bu duruma son verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Eğer ki bir görevli

⁹⁹ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azərbaycan Hareketi* (Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991), 32.

¹⁰⁰ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 134.

¹⁰¹ Eldar Əzizov, *Difai (XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsinin İlk Tarixi Şərtləri Və Səbəbləri)* (Bakü, 2009), 40.

¹⁰² Ozan Böke, *Difai Fırkası'nın Teşkilatlanması ve Faaliyetleri (1906-1908)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 38.

¹⁰³ Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı İllər* (Bakı: Qafqaz, 2007), 84-85.

insaflı davranması gerekirken korkup adaletsizliği ve vicdansızlığa göz yumarsa bizim şehirlerimizde ne özgürlük ne birlik beraberlik kalır. Ağayev, biz Müslümanlar bu durumu kabul etmiyoruz. Kafkasya'da terör çeteleri devam ettikçe huzur ve güvenlik gelmeyecektir.” diyerek konuşmasını bitirmiştir. Toplantıda söz alan Nurdar gazetesinin müdürü İspandaryan: “Biz Ermeniler gidiyoruz. Bunlara kulak asacak değiliz.” açıklamasını yaparak toplantıyı sona erdirmeye çalışmıştır.¹⁰⁴

Ahmet Bey Ağayev bu gelişmelerin ardından Gence'ye gelmiştir. Cuma camisinde halka hitaben yaptığı konuşmada, Ahmet Bey Ağayev şunları söylemiştir: “Sayın Genceliler, Türkler ve Ermeniler arasında meydana gelen olaylar hepimizi perişan etmiştir. Ermenilerin bize karşı yaptıkları kabul edilemez. Bu olaylar neden oldu, kim sebep oldu, bunları müzakere etsek hiçbir sonuç elde edemeyiz. Türklerin ve Ermenilerin yaşanan bu hadiseleri unutmaları gerekmektedir. Ermeniler bilmelidir ki yeryüzünde Allah'ın yarattığı ne kadar vahşi ve yırtıcı hayvan var. Bu hayvanlar diğer hayvanları parçalasa da kendi cinslerine zarar vermemektedir. Ne kadar ağır olsa da hayvanların yapmadıklarını insanlar birbirine yapmaktadır. Çar idaresinden önce Türklerin ve Ermenilerin barış içerisinde yaşadığı unutulmamalıdır.” Camide ki konuşmadan sonra Gence'de bulunan vatanseverler Ahmet Bey Ağayev'i akşam yemeğine davet ederek sohbet etmişlerdir. Sohbet Azerbaycan'ın geleceği ile ilgili olumsuz durum söz konusu olduğu ifade edilmiştir. Rusların ve Ermenilerin birlik olup Müslümanlara zarar verdiği vurgulanmıştır. Bunu engellemek için halkı teşkilatlandırmanın öneminden bahsedilmiştir. Bu teşkilatlanması vasıtası ile Rus hükümeti ile iletişime geçilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Rusları korkutmak için gizli bir teşkilat komitesinin kurulması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu teşkilatın adına “Difai” denmiştir.¹⁰⁵ İsmi bazı kaynaklarda silahları Ermenilere karşı savunmasız halkı korumak için kurulan bir müdafaa teşkilatı olduğu açıklanmıştır.¹⁰⁶ Başka bir kaynakta Difai'nin Ermenilerin Azerbaycan Türklerine saldırıları sonucu kurulduğu açıklanmıştır. Difai'nin Arapça bir sözcük olduğu “defetmek” anlamına geldiği vurgulanmaktadır. Ermeni saldırısını defetmek, karşı koymak için oluşturulduğu da söylenmiştir.¹⁰⁷ Başka bir kaynakta Difai'nin Farsça bir kelime olduğu ve “savunma” anlamına geldiği söylenmiştir.¹⁰⁸

Difa'nin kurulduğu yer, zaman ve kurucusu ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. 1905 yılının sonbaharında Gence'de bazı önemli kişilerin öncülüğünde Difai (savunma) teşkilatı oluşturulmuştur. Şafi Rüstembekov, İsmail Ziyadhanov, Nesip Yusufbekov (Yusufbeyli), Elekber ve Halil Kesmenmedov ve Doktor Hasan Ağazade kurucuları olduğu açıklanmıştır. Ahmet Ağayev'in Bakü'den onlara katılım sağladığı

¹⁰⁴Ordubadi, *Qanlı İllər*, 90-91.

¹⁰⁵Şirinov, *Azərbaycan Milli Kimliyi*, 145-146.

¹⁰⁶Mehmet Saray, *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi* (Bakü: Şərq-Qərb, 2010), 247.

¹⁰⁷Baykara, *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 132.

¹⁰⁸Böke, *Difai Fırkası'nın Teşkilatlanması ve Faaliyetleri (1906-1908)*, 49.

açıklanmıştır.¹⁰⁹ Başka kaynakta 1905 yılında Bakü'de Fedai isimli bir teşkilatın Ahmet Bey Ağaoğlu tarafından kurulduğu söylenmiştir. Bu Fedai ismin de kurulan teşkilatın aslında Difai teşkilatı olduğu vurgulanmıştır.¹¹⁰ Başka bir kaynakta 1905 yılında Azerbaycan'ın Başkenti Bakü'de Ahmet Ağayev tarafından Difai adında bir teşkilat kurulduğu açıklanmıştır.¹¹¹ Farklı bir kaynakta kurulma sebeplerine vurgu yapılarak, Ahmet Ağaoğlu (Ağayev) Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı başlatmış olduğu saldırılar sonucunda 1905 yılında Bakü'de adı Difai olan gizli bir cemiyet oluşturduğunu ifade etmiştir.¹¹² Difai teşkilatı ile ilgili A. Ahmedov, İ. Bağirovavə ve S. Süleymanova'nın arşiv kaynaklarından faydalanarak Difai'nin 1906 yılının sonbaharında Ahmet Ağayev tarafından kurulduğu bilgisi aktarılmıştır.¹¹³

Difai teşkilatı Gence ve Bakü olmak üzere iki şube olarak kurulmuştur. Difai'nin başkanı Ahmet Bey Ağaoğlu seçilmiştir. Bakü'de bulunan şubeye Merkez Komite adı verilmiştir. Gence'de kurulan şubenin başkanı Ahund Molla Memed Pişnamazzade seçilmiştir. Şubenin adı Gence Komitesi olmuştur. Difai teşkilatı Azerbaycan ve çevresindeki birçok şehirde kurulmuştur. Bu şehirler arasında Yelizavetpol, Karabağ'ın merkezi Şuşa, Ağdam, Berde, Terter, Karagin, Cebayıl, Hocalı, Kalnik, Nahçıvan ve Kars bulunmaktadır.¹¹⁴

Partinin Merkezi Komitesi (MK) Bakü'de oluşturulmuştur. Polis raporlarında merkezi komite üyeleri arasında, "1.) Ahmet Bey Ağayev, 2.) Karabey Karebayov, 3.) Mehemed Hasan Hacinski, 4.) İsa Bey Aşurbeyov, 5.) Behbud Cevanşirski, 6.) Niftalı Bey Behbudov" gibi şahsiyetlerin bulunduğu ifade edilmiştir.¹¹⁵ 28 Ağustos 1907'de Cavanşir kazasının Rusya Dışişleri Bakanlığına göndermiş olduğu raporda "Difai" teşkilatı başkanlarından olan Karabey Karebayov, İsa Bey Aşurbeyov, Mehemed Hasan Hacinski, Behbud Bey Cevanşir ve Niftalı Bey'in Azad Karakoyunlu'nun evinde toplantı yaptığı bilgisini vermiştir.¹¹⁶ Bu konuda yazılan birçok eserde Hacinski'nin Difai teşkilatının kurucusu olduğu ve yöneticilik yaptığı vurgulanmıştır.¹¹⁷

Difai kurulduktan sonra beyanname yayımlamıştır. Beyannamede, "Güçlü bir askeri güce sahip hatta yeni silah ve toplarla donanmış Taşnak Fırkası, bir taraftan Ermenileri desteklerken bir taraftan da Kafkasya hükümetini kendisine bağlayıp bütün Kafkasya'da yaşayan Müslümanları öldürdükten sonra onların yerini işgal etmeyi

¹⁰⁹ Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 72.

¹¹⁰ Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, 33.

¹¹¹ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 132.

¹¹² Saray, *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi*, 254.

¹¹³ Əzizov, *Difai (XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Munaqişəsinin İlkin Tarixi Şərtləri Və Səbəbləri)*, 50.

¹¹⁴ Böke, *Difai Fırkası'nın Təşkilatlanması və Fəaliyyətləri (1906-1908)*, 52.

¹¹⁵ Əzizov, *Difai (XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Munaqişəsinin İlkin Tarixi Şərtləri Və Səbəbləri)*, 55.

¹¹⁶ Şahsevən, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlərnəzirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailəri)*, 47.

¹¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I*, 20; Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 68; Yaqublu, *Cümhuriyyət Qurucuları*, 143; Əzizov, *Difai (XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Munaqişəsinin İlkin Tarixi Şərtləri Və Səbəbləri)*, 55.

amaçlamaktadır. Ermenilerin düşüncesi kendilerine ait bir idare ortaya koymaktır. Partimizin amacı ayrı milletlerden oluşan Kafkas halklarının birlik ve kardeşlik duygusu oluşturmaktır. Eğer Taşnak Fırkası samimi bir şekilde hareket ve çalışmalarını açık bir şekilde bize söylese ve bu durum Kafkasya’da yaşayan diğer milletlerin özgürlüklerine engel bir durum ifade etmiyorsa biz de elimizi onlara uzatmaya hazırız. Eğer önceden olduğu gibi Müslümanların üstüne hain ve insafsız bir şekilde saldırmaya devam ederlerse biz de gereken cevabı veririz ve Kafkasya bitmez tükenmez savaş alanına dönüşür. Taşnak Fırkası bundan emin olsun ki milletimizin harabesi ve külleri üzerinde Ermenilerin saadet ve hoşgörü kurmasına izin vermeyeceğiz.”¹¹⁸ açıklamasında bulunarak kurulma nedenlerini ve amaçlarını açıklamışlardır.

Difai Partisi’nin yöneticileri Ermenileri Türklere karşı kışkırtan Çar idaresine karşılık vermek amacıyla toplantı yapmıştır. Bu konu da alınan kara göre ortalığı karıştıran ve Ermenilere yardım eden Rus memurları teşhis edilip öldürülmesi kararlaştırılmıştır. Ermenilerin Türkleri öldürmesine yardım eden General Galaşchapov, Gence Valisi danışmanı Kreşçinski, Gence de ceza evi imamlığı yapan Molla Atakişi, Gence’de bulunan polis müdürü Bannikov, Şuşa’da Rus askeri mahkemesinde savcılık yapan Lunyakin ve Ter-Ter’de polis müdürü olarak görev yapan Felinkinski Difai üyeleri tarafından öldürülmüştür.¹¹⁹

Bu gelişmelerden sonra Çar hükümeti 1908 yılından itibaren Difai teşkilatı üyelerine yönelik baskılara başlamıştır. 4 Mart 1908 yılında çıkarılan fermanla Difai Partisi yasaklanmıştır. Ahmet Ağayev’de bu baskılara maruz kalmıştır. Ağayev, baskılar sonucunda Türkiye gelmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu süreçte partinin birçok üyesi hapse atılmıştır. 1908 tarihinden itibaren partinin faaliyetlerinde duraksama görülse de 1917 yılında kadar küçük çaplı devam etmiştir. I. Dünya Savaşı ile çalışmalarında canlanma olmuştur.¹²⁰ Difai teşkilatına üye olan kişiler Müsavat Partisi kurulduktan sonra çalışmalarına Müsavat’a geçerek devam etmişlerdir.¹²¹ Rus yöneticileri Ermenilerin yapmış oldukları eylemlerde sessiz kalarak Ermenilerin rahat hareket etmesine neden olmuştur. Azerbaycan Türkleri de haklarını savunmak için Difai teşkilatı vasıtasıyla hak arayışına girmişlerdir. Azerbaycan halkı uzun yıllar uğradıkları haksızlığa Difai sayesinde silahlı bir tepki vermiştir. Ermenilerin yapmış oldukları vahşet sonucunda Azerbaycan Türkleri kendini savunmak için bu teşkilatı oluşturmuşlardır. Difai, Azerbaycan halkında dayanışmayı sağlayarak birlik ve beraberliğin artmasına katkıda bulunmuştur.

¹¹⁸Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, 34; Baykara, *Azerbaycan Istiklal Mücadelesi Tarihi*, 133.

¹¹⁹Baykara, *Azerbaycan Istiklal Mücadelesi Tarihi*, 136.

¹²⁰Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/331.

¹²¹Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, 36; Seyidzadə, *Azərbaycan XX Əsrinəvəllərində: Müstəqilliyə Aparan Yollar*, 94;

3.3 Müsavat Partisi

Himmet Partisi, Rus polisleri tarafından önemsiz hale getirilmişti. St. Petersburg ve Moskova'daki devrimci hareketlerin Bakü ve Tiflis'te başarısız olması, birçok Azerbaycanlı sosyalistin bu harekete sırt çevirmesine neden olmuştur. Bu durum Azerbaycan'da Milliyetçi ve İslamcı eğilimleri öne çıkarmıştır. Bu dönemde (1911-1912) önceleri Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi ile yakın ilişkileri bulunan Azerbaycanlı aydınlar Müsavat'ı kurmuşlardır.¹²²

M.E. Resulzade 1902 yılında Bakü'de Yeraltı Müslüman Gençlik Teşkilatını kurmuştur. Bir yıl sonra, 1903'te bu teşkilat "Müslüman Gençlik" olarak isim değiştirmiş ve ardından "Müsavat" teşkilatı adını almıştır.¹²³ 1911 yılında M.E. Resulzade ve Himmet teşkilatında çalışan Abbaskulu Kazımzade ve Veli Mikail Oğlu ile birlikte Müsavat Partisini kurmuşlardır.¹²⁴ Müsavat Partisi (MP), ilk kurulduğunda sosyalizme yakinken ileri ki yıllarda Azerbaycan milliyetçiliğinin sözcülüğünü yapmıştır.¹²⁵

M.E. Resulzade 1906 yılında Rus emperyalizmine karşı mücadele eden gençliğin temsilcisi olarak İran inkılabına katılmıştır. Burada "İran-ı Nev ve İran-ı Ahad" isimli gazeteler çıkarmıştır. Rusya'nın baskısı üzerine Türkiye'ye sığınmak zorunda kalmıştır. Bu dönem Türkiye'de Türkçülüğün başladığı yıllara denk gelmekteydi. M.E. Resulzade Yusuf Akçura, Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu ile görüşmüş ve onların benimsediği Türkçülük düşüncesi ile Azerbaycan'a dönmüştür.¹²⁶

Müsavat'ın sözcük anlamının eşitlik olduğu açıklanmıştır. İnsanların hak ve hukuktan, sosyal adalet ve sosyal refahtan, eğitimden, milli gelire, ekonomiden, inanca vatandaşların "müsavı" yani "eşit yararlanmayı" ifade ettiği vurgulanmıştır. Müsavat birlik ve beraberliğin simgesi olarak görülmüştür.¹²⁷ MP 1911 yılında kurulduğunda beyanname (program ve amaçlarını) açıklamışlardır. Beyannamede, "Bir zamanlar şanlı İslam milleti bir taraftan Pekin sınırına ulaşmış bir taraftan da Avrupa'da Elhamra sarayını inşa etmiştir. Asya ve Afrika'ya kadar hakim olan İslam medeniyeti bu gün parçalanmış ve yabancıların elinde oyuncak olmuştur. Bugün bizim milletlerimiz onların etki ve baskıları altında inlemektedir. Bunlardan yola çıkarak Kur'an-ı Kerim'in eldeki tüm imkanlarla düşmanı kovmayı emreden ayet-i şerifesi gereğince "Müsavat" Partisi kurulmuş olup bütün Müslümanları birleştirmek, Müslümanların milli ve çağdaş haklarını korumak amacıyla kurulmuştur. Parti, millet, mezhep farkı gözetmeksizin bütün maddi ve manevi güçleri birleştirmeyi amaç edinmektedir.

¹²²Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 40.

¹²³Ahmet Karaca, "Azerbaycan" 282 (1991), 53.

¹²⁴Baykara, *Azerbaycan Istiklal Mücadelesi Tarihi*, 202.

¹²⁵A. Benningsen - C. Lemerrier Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri*, çev. Nezih Uzel (İstanbul: Kent Basımevi, 1981), 53.

¹²⁶Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 135.

¹²⁷Karaca, "Azerbaycan", 55.

1. Millet ve mezhep farkı olmaksızın tüm Müslümanları birleştirmek;
2. Özgürlüğünü kaybetmiş Müslüman vilayetlerinin yeniden hür olmaları için çalışmak;
3. Hürriyetlerini korumak ve yeniden canlandırmak için savaşıyan bütün Müslüman şehirlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak;
4. Müslüman halkların ve Müslüman şehirlerin müdafaa ve saldırı güçlerini artırmak için yardımda bulunma;
5. Bu düşüncelerin yayılmasına izin vermeyen bütün engelleri ortadan kaldırmak;
6. Müslümanların birleşmesi ve ilerlemesi için çabalayan tüm partilerle iletişimde bulunmak;
7. İnsanlığın rahatlığı ve geleceği için emek harcayan yabancı partilerle gerekli durumlarda iletişime geçmek ve fikir alışverişinde bulunmak;
8. Müslümanların hayatta kalması için önemli olan ticari, sanayi ve ekonomik hayatlarını kuvvetlendirmek amacıyla her türlü yolu kullanmak.”¹²⁸ açıklanan bilgiler yer almıştır.

1912 yılında Balkan Savaşı sırasında MP yeni bir beyanname yayımlanmıştır. Bu beyanname İstanbul’da “Sebilülreşad” dergisinde yayımlanmıştır.¹²⁹ Beyannamede, “Bugüne kadar kendilerini medeni olarak gören Avrupalılar İslam dünyasında ki insanları eziyor ve her türlü onur kırıcı davranışta bulunuyor. Avrupalılar İslam aleminin kalbi olarak bilinen Osmanlı Devleti’ni “Hasta Adam” gibi görerek bu kadar darbeden sonra çaresiz kalacağını ve yıkılacağını düşündüler. Fakat Meşrutiyetin ilanından sonra yanıldıklarını gördüler. Osmanlı Halifeliğinin yeniden canlanması onları korkuya düşürmüştür. İslam aleminin gittikçe gelişeceğine inanmışlardır. Beyannamede Müslümanlara hitaben dindaşlar biliniz ki ve inanınız ki tek ümidimiz ve tek çaremiz Türkiye’nin hürriyeti ve ilerlemesidir.”¹³⁰ açıklamasını yapmıştır.

Azerbaycan halkının özünde gereken ekonomik ve sosyal ortam tarihsel süreç içerisinde olgunlaşmış ve siyasi bir arayış içerisine girmiştir. Bu arayışın sonucunda MP’nin ortaya çıktığı vurgulanmıştır.¹³¹ Müsavat Partisi ilk kurulduğunda dönemin baskılarından dolayı çalışmalarını gizli bir şekilde yürütmüştür. 1917 devriminin getirdiği özgürlükçü ortamdan faydalanılarak çalışmalarını açık bir şekilde yapmaya

¹²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 135-136; Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I*, 42-43; Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*, 107; Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 203; Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, 38-39; Alperen Budak, *Azerbaycan Müsavat Partisi’nin 1911-1923 Yılları Arası Faaliyetleri* (Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 28.

¹²⁹ Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, 39.

¹³⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 203; Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, 40; Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 136.

¹³¹ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 204.

başlamıştır.¹³² 22 Mart 1917 yılında Şubat Devriminden sonra Müsavat Partisi altı yıllık gizli faaliyetlerini açık bir şekilde yürüterek Hacinski'yi Geçici Yürütme Komitesi Ulusal Müslüman Şurası Yönetim Kurulu Başkanı seçmiştir. Yardımcısı ise Mehmet Emin Resulzade seçilmiştir. Bu dönemin aktif diplomatlarından olan Hacinski, Nisan 1917 yılında Kafkas Müslümanlarının Bakü'de, Mayıs 1917'de Rus Müslümanlarının Moskova'da düzenledikleri ulusal, yerel ve kültürel özerklik konularının tartışıldığı kongrelere katılmıştır. Hacinski, 1917 yılında Rus Parlamentosuna Azerbaycan'dan vekil olarak seçilmiştir. 1 Mayıs 1917 yılında tüm Rusya Müslümanlarının yapmış oldukları toplantıda Müsavat'ın merkezi Komitesi M.E. Resulzade, N. Yusufbeyli, Ş. Rüstemov ve Hacinski tarafından temsil olunmuştur.¹³³ 1917 yılının yazında meydana gelen tepkiler sonucunda merkez komitenin yeniden düzenlenmesine karar verilmiştir. Temmuz ayında komite başkanı Alimerdan Topçubaşov yardımcısı ise Hacinski ve M.E. Resulzade olmuştur.¹³⁴ 10 Haziran 1917 tarihinde Hacinski dostlarının tavsiyesi ile resmi başvuru da bulunarak Müsavat Partisine dahil olmuştur.¹³⁵ MP, yayımladığı beyannamelerde halkın dini ve milli duygularına seslenmiştir. Bu sayede Azerbaycan'da kısa zamanda gelişme imkanı bulmuştur. Hacinski, Müsavatın lider kadrosuna dahil olarak bu sürece katkı sağlayan aydın grubun bir üyesi olmuştur.

3.3.1. Müsavat Partisi'nin 1.Kurultayı

17 Haziran 1917 yılında M.E. Resulzade'nin lideri olduğu Müsavatla N. Yusufbeyli lideri olduğu Türk Ademi Merkeziyet Partisi (TAMP) birleşmiştir. Bu birleşimde Merkezi komite oluşturuldu. Merkezi Komiteye MP'den Mehmed Hasan Hacinski, Musa Refiyev, Mehmet Emin Resulzade, Mustafa Vekilov seçilmiştir. TAMP'dan ise Nesip Bey Yusubeyli, Şafi Bey Rüstembayov, Hasan Bay Ağayev ve Mirza Muhammed Ağundov seçilmiştir.¹³⁶ MP kurultayda yapılacak olan özgürlük mücadelesinin ana hatlarını belirlemek için program oluşturmaya çalışmıştır.¹³⁷ Bu amaçla 26 Ekim 1917 tarihinde Bakü'de "İsmailiye" binasında ilk kurultaya başlamıştır. Kurultayda Başkanlık heyetine M.E. Resulzade, N.Yusufbeyli, M.H. Hacinski ve C. Melikyeqanov seçilmiştir. Resulzade, açılış konuşmasında Türk milletinin tek bir düşünce etrafında toplanmasını, Türklerin tek bir millet olduğunu ve Türk dünyasının belli bir süreden sonra mutlaka birleşmesinin gerekliliği hakkında

¹³² Refik Turan, "Sovyet Resmi Tarihçiliğinde Müsavatçılara ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne Yaklaşım", *Turkish History Education Journal* 8/1 (22 Mayıs 2019), 268.

¹³³ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 57-58.

¹³⁴ Hasanov, "Rusya'da Şubat Devriminden Sonra Azerbaycan Siyasi Aydınlarının Örgütlenmesi", 241.

¹³⁵ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 58.

¹³⁶ Yaqublu, *Müsavat Partiyasının Tarixi*, 55-56.

¹³⁷ Budak, *Azerbaycan Müsavat Partisi'nin 1911-1923 Yılları Arası Faaliyetleri*, 58.

açıklama yapmıştır.¹³⁸ Kurultayda partinin bayrak rengi Azerbaycan’da yaşamış olan İlhanlı Devleti’nin gök mavisi kabul edilmiştir.¹³⁹

MP, 1917 tarihinden 27 Nisan 1920’de Bakü şehrinin Ruslar tarafından işgaline kadar geçen zamanda Azerbaycan tarihi için çok önemli adımlar atmıştır. Müsavat’ı oluşturan aydın kadronun Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni kurması, Azerbaycan siyasi tarihinin en önemli dönüm noktalarından birisi olmuştur.¹⁴⁰ MP, Azerbaycan’ın özgürleşmesi için liderlik yapmıştır. MP bağımsızlık mücadelesinde karşılaştığı engelleri uygun strateji geliştirerek aşmaya çalışmıştır.

3.4.Cemiyet-i Hayriye

Yasal olarak ilk hayır cemiyeti 1872 yılında Bakü’de Hasan Bey Zerdabi tarafından kurulmuştur. Hasan Bey Zerdabi’nin kurmuş olduğu Cemiyet-i Hayriye teşkilatı insanlara yardım hizmet götürmeyi amaçlamıştır.¹⁴¹ 1872 yılının yazında Hasan Bey Kafkasya’yı dolaşarak kurmak istediği hayır cemiyetine üye toplamıştır. Hasan Bey emekleri neticesinde toplanan yardımları ihtiyacı olan çocukların barınma ve eğitim ihtiyacını karşılamıştır. Fakat ihtiyaç duyulan yardımların azalması sonucunda Cemiyet-i Hayriye’yi kapatmak zorunda kalmıştır.¹⁴² 1905 yılından itibaren Azerbaycan’da kültürel ve eğitim alanında canlanma başlamıştır. Ülkenin birçok yerinde hayır amacıyla cemiyetler açılmıştır. Bu cemiyetlerin oluşturulması, gazete ve dergilerde buna yönelik çalışmaların başlaması Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in destekleri sonucunda olduğu ifade edilmiştir. Tağıyev’in bizzat katılımı, yardımı veya desteği ile birçok hayır cemiyetinin olduğu vurgulanmıştır.¹⁴³

Rus yöneticileri ve Kafkasya Genel valisinin 1905 yılında meydana gelen Ermeni-Türk çatışmasına sessiz kalması ve kışkırtmaları sonucunda Ermeniler silahsız Müslüman halkı öldürmeye başlamıştır. Binlerce insan bulunduğu yeri bırakmak zorunda kalmış ve çok sayıda çocukta ailesiz kalmıştır. Bu durum Türk aydınlarını ve varlıklı kişileri rahatsız etmiştir. Bu amaçla Türk aydınları ve varlıkları kişiler bir hayır cemiyeti kurmaya karar vermişlerdir. 1905 yılının sonbaharında Kafkasya Genel Valiliğine başvuruda bulunarak bir hayır cemiyeti açmak için izin istenmiştir. Bu istek

¹³⁸ Budak, *Azerbaycan Müsavat Partisi’nin 1911-1923 Yılları Arası Faaliyetleri*, 58.

¹³⁹ Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, 52.

¹⁴⁰ Turan, “Sovyet Resmi Tarihçiliğinde Müsavatçılara ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ne Yaklaşım”, 271.

¹⁴¹ İbrahim Suslu, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Nesip Bey Yusufbeyli (1881-1920)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 25.

¹⁴² Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardeş Kömeği (Yardımları)” Ve Bakü Müslüman Cemiyet -I Hayriyesi* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000), 53.

¹⁴³ Şirinov, *Azerbaycan Milli Kimliği*, 375.

valilik tarafından olumlu karşılanmıştır.¹⁴⁴ Tabi ki bu süreçte hayır cemiyetlerinin açılması çeşitli bahanelerle uzatılmıştır. Temmuz 1905 tarihinde Bakü Hayriye Cemiyeti'nin tüzüğü A. Topçubaşı tarafından yardımcısına sunulmuştur. Proje ekim 1905'te onaylanmıştır. Hayriye Cemiyeti 1905 sonları 1906'nın başlarında açılış izni almıştır.¹⁴⁵ 1913 yılında Musa Nakiyef'in başkanlık görevini bırakmasından dolayı cemiyet seçimlere girmiştir. Yapılan seçim sonucunda Cemiyet-i Hayriye'nin idare kurulu oluşmuştur. Başkanlığa Mirza Esadullayev gelmiş ve yardımcısı ise Mehemed Hasan Hacinski olmuştur. Haznedar Fetullah Bey Rüstembekov olmuştur. Sekreter Mehdi Bey Hacinski olmuştur. Üyeler ise Mirza Habib Mahmudbekov, Ağa Hasan Tagiyev, ve Ali Haydar Babayev olmuştur. 25 Mayıs 1914'te yapılan seçimlerde Mirza Esadullayev, Mehemed Hasan Hacinski ve Mehdi Bey Hacinski aynı görevlerine devam etmiştir.¹⁴⁶

Birinci Dünya Savaşında Rus kuvvetlerinin saldırısı sonucu Türk kuvvetlerinin geri çekilmesi ile doğu şehirleri Rus işgaline uğramıştır. Bu durumu fırsata çeviren Ermeniler orada bulunan Türk halkına ağır işkenceler uygulanmıştır. Bakü Hayriye Cemiyeti burada bulunan insanlara yardım etmek istese de Rus cephe komutanlığı izin vermemiştir. Hacı Zeynalabdin Rus İmparatoruna müracaat ederek izin almayı başarmıştır. Hayriye Cemiyeti Doktor Hostov başkanlığında bir heyet oluşturmuştur. Demir yolu idaresinden tren alınarak orada bulunan halkın ihtiyacı için gerekli malzemeler ulaştırılmıştır. Böylece Azerbaycan'dan Kars'a ve diğer Anadolu şehirlerinde yaşanan Türk halkına ilk Türk yardımları gönderilmiştir. Anadolu'ya gelen cemiyet üyelerinin çalışması sonucunda yapılan zulümlerde azalma olmuştur. Cemiyet üyelerinin gönderdiği raporlar ve bu raporların yankı uyandırması neticesinde Rus cephe komutanlığı Ermeni çetelerini dağıtmış ve Erzurum'da birçok Ermeni idam edilmiştir.¹⁴⁷

Cemiyet-i Hayriye ilk kurulduğunda fakir çocukların barınma ve eğitim sorununa çözüm bulmak için kurulmuştur. Fakat Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Sarıkamış'ta büyük kayıplar vermesi üzerine çalışmalarını buradaki Müslüman için yoğunlaştırmıştır. Bu amaçla Cemiyet-i Hayriye, Doğu Anadolu'da bulunan Müslümanlara yardımda bulunmak için çalışmalara başlamıştır. Toplanan yardımlarla bölge halkının giyim, yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Ermenilerin yapmış oldukları vahşeti Ruslara bildirerek Müslümanların haklarını da korumak için faaliyet yürütmüşlerdir. Bu yardımlaşma ve dayanışma Türkler arasında birlik beraberliğin artmasını sağlamıştır.

¹⁴⁴ Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardeş Kömeği (Yardımları)" Ve Bakü Müslüman Cemiyet -I Hayriyesi, 54.

¹⁴⁵ Seyidzadə, Azərbaycan XX Əsrin əvvəllərində: Müstəqilliyə Aparan Yollar, 49.

¹⁴⁶ Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardeş Kömeği (Yardımları)" Ve Bakü Müslüman Cemiyet -I Hayriyesi, 59.

¹⁴⁷ Keykurin, Nağibəy Şeyx Zamanlinin Xatirələri Və İstiqlaliyyət Fədailəri, 109.

3.5. Neşri Maarif Cemiyeti

Neşri Maarif Cemiyeti Azerbaycan'da kültürel ve eğitim alanında alanın da faaliyet göstermiştir. 1 Ağustos 1906 tarihinde tüzüğü kabul edilerek resmi olarak kurulmuştur.¹⁴⁸ Bakü'de Müslüman halk arasında bilgiyi artıran cemiyet olarak bilinmektedir. Cemiyeti kuranların daha çok petrol zengini olduğu ifade edilmiştir. Okulların açılması, kütüphanelerin oluşturulması, işçilere yönelik mesleki ve kültürel eğitim verilmesi, yoksullara yardım, tiyatro gösterileri vb. birçok bir alanda çalışma yapmıştır.¹⁴⁹ Cemiyetin Kurucuları, İsmail Bey Seferaliyev, Hasanağa Hasanov, Mehmed Hasan Hacinski, Esedulla Ahmedov, Ağahuseyn Tağıyev, Elağa Hesenov ve Hasan Mustafayev gibi kişiler olmuştur. 24 Kasım 1906 yılında yapılan seçimlerde Hacı Zeynalabdin Tağıyev başkan seçilmiş ve yardımcısı Hacinski olmuştur.¹⁵⁰ Çeşitli dönemlerde Hacinski'nin de başkanlık yaptığı ifade edilmiştir.¹⁵¹ E.E.Emircanov, H.Melikov, M.E.Nezirov denetleme komisyonu, E.Ağayev, E.İ.Caferov, M.Efendiyeve sekreter, A.Tağıyev sayman olmuştur. Cemiyetin Kuba, Göyçay, Astara, Banke bölgesi, Ağdaş, Karyagin, Şuşa, Gence, Haşterhan, Saratov, Moskova, Türkiye, Romanya vb. şehir ve ülkelerde şubeleri açılmıştır.¹⁵² Ayrıca Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin Erivan, Nahçıvan, Oltu ve Iğdır gibi şehirlerde de şubeleri oluşturulmuştur.¹⁵³

Neşri Maarif Cemiyeti Öğretmen eksikliğini gidermek amacıyla Müslüman öğretmenlere seminerler düzenlemiştir. Öğretmen okulları için ise İstanbul'dan öğretmenler getirilmiştir. Cemiyet köy okullarının açılması için yardım da bulunmuştur. Mevcut köy okullarına maddi ve manevi desteği olmuştur.¹⁵⁴ Neşri Maarif Cemiyeti'nin amaçları arasında Müslümanlar arasında Azerbaycan Türkçesinde okuryazarlığı yaymanın olduğu vurgulanmıştır.¹⁵⁵ Cemiyette eğitim ücretsiz olarak verilmiştir. Cemiyette 330'dan fazla çocuk eğitim görmüştür. Sadece Abşeron köylerinde on bir

¹⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin Durmaz, "20.Yüzyılın Başında Azerbaycan'da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Amaçlı Vakıf ve Dernekler (Samples for Social Contribution and Cooperation in Azerbaijan at the Beginning of the 20th Century: Charity and Education Associations)", Social Science Research Network, 66; Akpınar vd., *Bütün Eserleri: I Mehmed Emin Resulzade Azerbaycan Cumhuriyeti (keyfiyet-I Teşekkülü Ve Şimdiki Vaziyeti)*, 139; Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" Ve Bakü Müslüman Cemiyet -I Hayriyesi*, 181; Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 126; Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, 2/270; Zeynep Akarslan, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 42.

¹⁴⁹ Akpınar vd., *Bütün Eserleri: I Mehmed Emin Resulzade Azerbaycan Cumhuriyeti (keyfiyet-I Teşekkülü Ve Şimdiki Vaziyeti)*, 139.

¹⁵⁰ Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, 2/270.

¹⁵¹ Sabina Abbaslı, *Azerbaycan'da Müslüman Okulları (1849-1918)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 33.

¹⁵² Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, 2/270.

¹⁵³ Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" Ve Bakü Müslüman Cemiyet -I Hayriyesi*, 182.

¹⁵⁴ Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" Ve Bakü Müslüman Cemiyet -I Hayriyesi*, 181.

¹⁵⁵ Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, 2/270.

okul açılmıştır. Cemiyet öğretim kadrosu hazırlamak için 1907 yılında “Darül Muallim” pedagoji okulu faaliyete geçmiştir. Bu okulda yılda on beş kişi mezun olmuştur.¹⁵⁶ Okulun müdürlüğünü İstanbul’dan davet edilen Muhammed Cevdet yapmıştır. Cemiyetin açtığı okullarda eğitim süresi dört yıl olarak belirlenmiştir. Okullarda dini alanda eğitim, ana dilde, Rus dili, matematik tarih, coğrafya, biyoloji, astronomi gibi derslerden eğitim verildiği ifade edilmiştir. Cemiyetin amacının, bilgili ve güvenilir bireyler yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁷ Cemiyet Bakü ve çevresinde yirmi okul açmıştır. Bunlardan ikisi kız okuludur. Bu okullar Balahanı ve Zabat’ta açılmıştır.¹⁵⁸

Neşri Maarif Cemiyeti halk arasında hafta iki defa açık olarak okumalar düzenlemiştir. Bu faaliyetin hayata geçmesi için komisyon oluşturulmuştur. Cemiyet ilk kütüphanesini 1911 yılında Balahan’da “Nur” isminde açmıştır. 1914 yılında Bakü’de bir kütüphane açılmıştır. Cemiyet açtığı okullara da kütüphaneler açmıştır. Cemiyet kültürel ve sanatsal etkinlikler düzenlemiştir. Bunlar etkinlikler arasında tiyatro gösterileri ve özellikle “Müslüman Akşamları” düzenlenmiştir. 1908 yılında 1917 yılına kadar sekiz defa düzenlenen Müslüman akşamları etkinliklerine, Hacinski S. Kanizade, A. Ağayev, F.H. Hoyski, Z. Ahmedbeyov, M. Azizbeyov, A. Caferov, İ. Malikov, M. Muhtarov, H. Mahmudbeyov, ve A. Aşurov gibi dönemin önemli şahsiyetleri katılmıştır.¹⁵⁹

1907 yılında Neşri Maarif ve Hayriye Cemiyeti’nin beraber yapmış oldukları çalışmanın sonucunda hazırlanan Kur’an-ı Kerimin tefsiri iki cemiyetin başkanı unvanıyla Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından Osmanlı Devleti padişahına hediye edilmiştir. I. Dünya Savaşının yaşandığı dönemde Kafkas Cephesi’nde savaştan dolayı zor durumda olan Müslümanlara çeşitli yardımları olmuştur. Anadolu’dan getirilen Müslüman çocukların eğitim ve öğretimleri için çalışmaları olmuştur.¹⁶⁰ Neşri Maarif Cemiyeti 1917 yılına kadar çalışmalarına devam etmiştir.¹⁶¹

Neşri Maarif Cemiyeti öğrencilere ücretsiz eğitim vermiştir. Ayrıca öğrencilerin kitap ve kıyafet ihtiyacını gidermiştir. Okul ve kütüphane yaptırarak eğitim için ihtiyaç duyulan yapılar inşa etmiştir.

¹⁵⁶Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 126.

¹⁵⁷Durmaz, “20.Yüzyılın Başında Azerbaycan’da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Amaçlı Vakıf ve Dernekler (Samples for Social Contribution and Cooperation in Azerbaijan at the Beginning of the 20th Century: Charity and Education Associations)”, 66.

¹⁵⁸Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, 2/270.

¹⁵⁹Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, 2/272.

¹⁶⁰Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardımları)” Ve Bakü Müslüman Cemiyet -I Hayriyesi*, 181-182.

¹⁶¹Durmaz, “20.Yüzyılın Başında Azerbaycan’da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Amaçlı Vakıf ve Dernekler (Samples for Social Contribution and Cooperation in Azerbaijan at the Beginning of the 20th Century: Charity and Education Associations)”, 66.

3.6. Nicat (Necat) Maarif Cemiyeti

Nicat (Necat) Maarif Cemiyeti 22 Ağustos 1906 tarihinde Azerbaycan'da kurulmuştur. Cemiyet Azerbaycan Türklerinin eğitim seviyesini yükseltmek amacı ile kurulmuştur. Cemiyetin çalışma amaçları anadili ve edebiyatı geliştirilmek olarak belirlenmiştir Cemiyetin yapmış olduğu çalışmalar: İlköğretim ve Ortaöğretime yönelik gerekli kurumları kurmak, Müslüman yazarların oluşturmuş olduğu eserleri ve onların hayatlarını yayımlamak, vatandaşlar için halk kütüphaneleri oluşturmak olmuştur. Ayrıca öğrenciler için ders kitapları yayımlamak, gece kursları düzenlemek gibi amaçlar için çalışmalar yapmıştır.¹⁶² Cemiyet ihtiyacı olan öğrencilere burs vermiş ve Okuma yazma kursları açmıştır. Cemiyet tiyatro alanında da önemli faaliyetler yürütmüştür. Nicat adını taşıyan tiyatro topluluğu yerli ve yabancı birçok oyunu Azerbaycan ve diğer şehirlerde oynamıştır.

Nicat Cemiyeti, Neşr-i Maarif cemiyeti ile birlikte 1906 yılından 1917 yılına kadar Bakü çevresinde otuz civarı ilkokul açmıştır. Dönemin aydınları bu cemiyete destek vermiştir.¹⁶³ Nicatın katkılarıyla Gence, Şamahı, Şuşa Lenkeran ve Ağdam'da çeşitli isimlerde Hayriye cemiyetleri ve okulları kurulmuştur.¹⁶⁴ Bakü ve çevresindeki şehirlerde cemiyetin açtığı okullarda 1160 erkek ve 123 kız öğrenci eğitim görmüştür.¹⁶⁵ Ü. Hacıbeyli'nin "Leyla ve Mecnun", "Şeyh Senan" operaları, "Er ve Arvad" müzikli komedyası ilk defa Nicat Cemiyeti'nin çalışmalarıyla sahnelenmiştir.¹⁶⁶ Bu gösterilerden elde edilen gelirler I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde zarar gören ve zor durumda olan halka gönderilmiştir.¹⁶⁷

17 Ekim 1909 yılından itibaren Nicat Cemiyeti tarafından halktan okuma yazma bilmeyenler için akşam kursları açılmıştır. İsa Bey şehir idaresine başvurarak cemiyetin giderlerinin yarısının karşılanmasını istemiştir. Şehir Duması 4 Kasım 1909 tarihindeki kararı ile bu sorun giderilmiştir. Kararda Nicat Cemiyeti'nin Müslümanlar için yapmış olduğu akşam kursları için para ayrıldığı açıklaması yapılmıştır. Bu kurslar için yirmi ile elli yaş arası tüccarlar, işçilerden oluşan 240 kadar dinleyici toplanmıştır. 19 Eylül 1910 tarihinde şehir başkanının imzası ile Nicat Cemiyetine verilen senette Bakü Şehir Dumasının önemli kişisi İsa Bey Aşurbeyov'un "Nicat" isimli sosyo-politik bir gazete çıkarmasına izin verilmiştir. Gazetenin ilk baskısı 14 Kasım 1910 da Kaspi gazetesinin matbaasında çıkarılmıştır. Son baskısı 30 Haziran 1912 yılında basılmıştır.¹⁶⁸

¹⁶²Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" Ve Bakü Müslüman Cemiyet -I Hayriyesi, 179.

¹⁶³Akpınar Yavuz vd., *Bütün Eserleri: 1 Mehmed Emin Resulzade Azerbaycan Cumhuriyeti (keyfiyet-I Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, 138-139.

¹⁶⁴Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, 2/272.

¹⁶⁵Akarlan, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)*, 42.

¹⁶⁶Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, 2/272.

¹⁶⁷Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" Ve Bakü Müslüman Cemiyet -I Hayriyesi, 180.

¹⁶⁸Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 125-126.

Nicat Cemiyeti'nin kurucular arasında Mecid Genizade, Mehdi Hacinski, Mehmed Emin Resulzade, Sıdkı Ruhulla, Mirzeğa Aliyev, Huseyingulu Sarabski, Murad Muradov, Huseyin Ereblinski, Sultan Uzeyir Hacıbeyov ve Cihangir Zeynalov gibi isimlerin olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁹ Cemiyetin çalışmalarına Hasan Bey Zerdabi, Mahmud Bey Mahmudbeyov, Neriman Nerimanov, Meşadi Azizbeyov, Sultanmecid Efendiyeve gibi önemli isimler katılım göstermiştir. Nicat Cemiyeti'ne çeşitli yıllarda Hasan Bey Ağayev, İsa Bey Aşurbeyov, Mehmed Emin Resulzade ve Alimerdan Bey Topçubaşov başkanlık yapmıştır.¹⁷⁰ İsa Bey Aşurbeyov'un tiyatro bölümüne başkanlık yaptığı dönemde başkan yardımcısı Hacinski olmuştur.¹⁷¹ Hacinski, Nicat Maarif Cemiyeti'nin çalışmalarına katılım sağlamıştır. Hacinski, Aralık 1911'de oyun yazarı M.F. Ahundov'un yıl dönümü etkinlikleri için düzenlenen organizasyonda görev almıştır.¹⁷²

Nicat Cemiyeti, okul ve kütüphane oluşturarak öğrencilerin eğitim alması için yapılar oluşturmuştur. Okuma – yazmayı halk arasında yaygınlaştırmak için gece kursları açmıştır. Ayrıca tiyatro gösterileri düzenleyerek buradan toplanan yardımları ihtiyacı olan insanlara ulaştırmıştır. Eğitim, sosyal ve kültürel alanlarda çalışma yaparak halk arasında birlik ve beraberliğin artmasına katkıda bulunmuştur. Hacinski'de bu cemiyetin tiyatro bölümü başkan yardımcılığını yaparak destek olmuştur.

¹⁶⁹Durmaz, "20.Yüzyılın Başında Azerbaycan'da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Amaçlı Vakıf ve Dernekler (Samples for Social Contribution and Cooperation in Azerbaijan at the Beginning of the 20th Century: Charity and Education Associations)", 67.

¹⁷⁰Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, 2/272.

¹⁷¹Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 125.

¹⁷²Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 54.

4.MEHEMMED HASAN HACINSKİ'NİN AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİNDEKİ SİYASİ GÖREVLERİ

4.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluş Süreci

Rusya'da devam eden savaşlar ülkenin ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Bu süreçte Avrupalı devletlere olan borçlar ve ekonomik sorunların etkisiyle pek çok fabrika kapanmış ve birçok insan işsiz kalmıştır. 1890'lı yıllarda Bakü'de petrol çıkarılmaya başlanması Rus ekonomisi için bir umut ışığı olduğu gibi Bakü'nün dünya çapında dikkat çekmesine neden olmuştur. Bakü'de Rus yönetimine bağlı faaliyet gösteren Ermeniler süreç içerisinde gittikçe zengin olurken Azerbaycan Türkleri ise tam tersi bir şekilde ekonomik alanda gün geçtikçe fakirleşmiştir. Rusların Ermenileri desteklemesi üzerine Ermenilerin düşmanca davranmasına neden olmuştur.¹⁷³ 167 petrol firmasından çoğu küçük bir işletmeye sahip olan 49 petrol şirketini Azerbaycan Türkleri kullanmıştır. Ermeniler ise çoğu büyük bir yapıya sahip 55 petrol şirketini işletmiştir. Bu eşitsizlik işgücü dağılımında da belirgindir. Ermenilerin % 25'i üst düzey ve vasıflı işlerde çalışırken Müslümanların %70'i vasıfsız ve düşük ücretli işlerde çalışmıştır. Ermeniler Transkafkasya'da en çok şehirleşmiş millet olmuştur. Ermenilerin % 39'luk bir oranı şehirlerde yaşamıştır.¹⁷⁴

Rusya'da ekonomik ve sosyal sorunlar ülke içerisinde olayların çıkmasına neden olmuştur. Rusya'da 9 Ocak 1905'te Kışlık Saray önünde meydana gelen katliam halkın tepkisine neden olmuştur. Bu tepki halk tarafından ilkbahar ve yaz dönemi boyunca artan bir grev dalgasına dönüşmüştür. Bu grevler Çar'ın liberal bir anayasayı söz vermesi ve ilk İşçi Temsilcileri Sovyetlerinin kurulması ile sonuçlanmıştır.¹⁷⁵ 9 Ocak 1905 yılında meydana gelen olaylar tarihe "Kanlı Pazar" olarak geçmiştir. Bu tarih Çarlık rejimini sona erdirecek olan Rus Devriminin başlangıcı kabul edilmiştir.¹⁷⁶ Rusya'da başlayan grevler Transkafkasya'ya sıçramıştır. Bakü, Tiflis ve Batum'da kargaşa ve olaylar meydana gelmiştir. 1905 yılına gelindiğinde Kont Vorontsov-Dashkov Kafkasya Genel Valiliği 'ne atanmıştır. Vali göreve başladığında bölgeyi kargaşa ve karışıklık içinde bulduğunu açıklamıştır.¹⁷⁷

Şubat 1905'te bir Azerbaycan Türkünün Taşnak çeteleri tarafından öldürülmesi sonucunda Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında mücadele başlamıştır.¹⁷⁸ Bu kargaşa döneminde uzun yıllar barış içinde yaşamış olan Azerbaycan Türklerini ve Ermenileri birbirine düşman hale getirmiştir. Taşnaksutyun parti olarak olayların ve katliamların başlamasında yönlendirici kabul edildiğinden dolayı bu olayların

¹⁷³ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi* (İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993), 31.

¹⁷⁴ Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 67.

¹⁷⁵ E.H. Carr, *Bolşevik Devrimi (1917-1923) 1*, çev. Orhan Suda (İstanbul: Metis, 2019), 54.

¹⁷⁶ Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 66.

¹⁷⁷ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 36.

¹⁷⁸ Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, 31.

sorumluluğunu taşımıştır. Taşnaklar, Türkiye'den göç etmiş olan göçmenlerden çeteler oluşturarak Müslüman köylerinde yaşayan insanları öldürmüşlerdir.¹⁷⁹ Türklerin Taşnak gibi örgütlü bir yapısı henüz tam oluşmamıştı. Çıkan olaylarda Azerbaycan Türkleri plansız, düzensiz ve silahsız bir şekilde Ermenilere karşı mücadelelerini sürdürmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan Türkleri yaşanan olaylar sonucunda büyük kayıplar vermiştir.¹⁸⁰ Ruslar olayları engelleyecek güce sahipken Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında yaşanan olaylara Rus yönetimi sessiz kalmayı tercih etmiştir. Kafkasya Genel Valiliği görevini yürüten Vorontsov-Dashkov Rus yetkililerin Şubat 1905'te meydana gelen olaylarda tepkisiz kaldığını itiraf etmiştir.¹⁸¹ Azerbaycan Türkleri yaşanan gelişmelere tepki göstermiştir. 1905 yılının Nisan ayında A. Topçubaşov tarafından ilk şikâyet dilekçesi yazılıp bakanlar kabinesine teslim edilmiştir. Dilekçe Müslümanların kamu ve ekonomik hayatlarında uğradıkları mahrumiyetin giderilmesi, şehir idaresinde sayılarının artırılması, eğitim ile ilgili işlerde izin verilmesi, Müslümanların yüksek okullara kabul edilmesi, kendilerinin yöneteceği "Zemstvo"¹⁸² (öz yönetim organı) oluşturulmasını talep eden konulardan oluşmuştur. Dilekçe de ayrıca kişi ve konut dokunulmazlığı, meclis ve birlikler, Müslümanlara demokratik özgürlükler ve ana dilde ücretsiz eğitim gibi konular da yer almıştır. Çar dilekçeye cevap olarak Müslümanların dini liderlerini seçmek ve din özgürlüğünün sağlanacağını kabul etmiştir. 1905 yılında Vorontsov-Dashkov'a yazılan bir dilekçe de Müslümanların siyasi, mülk ve dini haklarının Ruslarla eşit hale getirilmesi talep edilmiştir. Başkan yardımcısı dilekçeye cevap olarak anadilde okulların açılmasını, gazete ve dergilerin çıkarılmasına yardım edileceğini vaat etmiştir. Bu bilgi ulaştıktan sonra A. Ağayev ve A. Hüseyinzade'nin editörlüğünde "Hayat" gazetesi çıkarılmıştır. 1906-1907 yıllarında "İrşad" gazetesi ve "Füyuzat" dergisinin çıkarılmasına onay verilmiştir. Gazeteler ve dergiler istisna olmakla beraber Çar hükümeti dilekçedeki isteklerin hiçbirini yerine getirmemiştir.¹⁸³

II. Nikolay, Çar yönetiminin sona erdirilmesini engellemek için Rusya vatandaşlarına mülkiyet ve siyasi özgürlük amacıyla "Çar Manifestosu" yayımlamıştır. Bu manifesto da halkın katılımı ile seçilecek kişilerin devlet Dumasına katılacağını vaat etmiştir.¹⁸⁴ 1905 İhtilalinden sonra Dumaya 35 Azerbaycan Türkü katılım göstermiştir. Daha sonra Dumaya katılım gösteren Azerbaycan Türklerinin sayısı 10'a, sonra da 6'ya kadar gerilemiştir. İhtilal ile beraber azalan baskılar tekrar artmaya başlamıştır. Ruslar anadilde yazılar yazan Azerbaycan Türklerini Türkiye'nin ajanı olarak göstermiş ve

¹⁷⁹ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 38.

¹⁸⁰ Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, 31.

¹⁸¹ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 38.

¹⁸² "Türkçe Bilgi: Zemstvo", *Türkçe Bilgi* (Erişim 13 Eylül 2023).

¹⁸³ T. Kırımli (ed.), *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)* (Bakü: Elm Neşriyatı, 1998), 19-20.

¹⁸⁴ İrade Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi (Ənqədim Dövlərdən Zəmanəmizədək)* (Bakü: Elm və Təhsil, 2022), 327.

onları alıkoymaya başlamıştır. Rus baskısına dayanamayan bazı aydınlar bu dönemde Türkiye’ye sığınmak durumunda kalmıştır.¹⁸⁵

I. Dünya Savaşı için Rusya’da 14 milyon erkek askere çağırılmıştır. Bu durum, askerlerin giyimi, beslenmesi ve gerekli askeri teçhizatın sağlanması için büyük bir ekonomik yük getirmiştir. Bu yükü hafifletmek amacıyla İngiltere ve Fransa’dan borç alınmıştır. Ancak, tarımda çalışan aktif nüfusun askere alınması, tarımsal üretimi olumsuz etkilemiş ve askerlerin yemek ihtiyacını karşılamak için büyükbaş hayvanların kesilmesi hayvancılığı da zora sokmuştur. Erkeklerin askere alınmasıyla birlikte şehirlerde yiyecek sıkıntısı baş göstermiş, fabrikalar kapanmış ve halkın temel gıdalara ulaşması imkansız hale gelmiştir. Paranın alım gücü düşmüş, hayat pahalılığı artmış ve bu durum karaborsacıların zengin olmasına yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler rüşvet ve yolsuzluğun artmasına neden olmuştur.¹⁸⁶

Bu koşullar altında, I. Dünya Savaşı Rusya için görülmemiş bir yıkıma sebep olmuştur. Sosyal ve siyasi hayatta zıtlıklar derinleşmiş, Azerbaycan gibi bölgelerde ekonomik durum ciddi şekilde etkilenmiştir. Örneğin, ekili pamuk alanı 1913 yılında 93.000 hektar iken 1917 yılında bu alan 33.000 hektara kadar düşmüştür. Petrol sanayisinde ise gerekli ekipman ve eğitimli işçi sayısının yetersiz gelmesi nedeniyle büyük zarar oluşmuştur. 1913 yılında 468 milyon puda¹⁸⁷ olan üretim 1917 yılına gelindiğinde 358,2 milyon puda düşmüştür. Sanayinin diğer önemli alanlarında da üretim yarı yarıya gerilemiştir. Savaşın getirdiği bu yıkım, Rusya için Şubat İhtilali’nin önünü açan faktörlerden birisi olmuştur.¹⁸⁸

Rusya’da 23 Şubat (8 Mart) 1917’de “Uluslararası Kadınlar Günü”nü kutlamak için fabrikalarda çalışan bir grup kadın grev yapmışlardır. Grev başladığında ağır sanayi işçileri kışkırtılıp onlarında desteğinin alması ihtilale giden süreci başlatmıştır. Greve katılan kişi sayısının 90.000’i bulduğu ifade edilmiştir. Böylece grev giderek büyümeye başlamıştır. Fırınların önüne gelen insanlardan ekmek sesleri yükselmiştir. Greve katılan işçi sayısının 250.000’i bulduğu vurgulanmıştır. Büyük kalabalıklar ve üniversitede okuyan öğrencilerinde katılımı ile Petrograd şehri ihtilal ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durumu gören Çar II. Nikola şehirden ayrılıp Pskov şehrine gitmiştir. Çar bu duruma Dumanın neden olduğunu düşünerek 26 Şubat 1917’de Dumayı resmen kapattığını açıklamıştır. Çar’ın vermiş olduğu bu karar Duma tarafından kabul edilmemiştir. 27 Şubat 1917 yılında başkentte bulunan ordu ihtilalcilerin tarafına geçmiştir. Petrograd Hapishanesindeki mahkumlar bırakılmış, jandarma ve polislerin elindeki silahlara el koyulmuştur. Bu gelişmeler sonucunda 27 Şubat 1917 yılında meşhur Şubat 1917 ihtilali gerçekleşmiştir. İhtilal ile birlikte siyasi işleri yürütmek için

¹⁸⁵ Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 66.

¹⁸⁶ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 16-17.

¹⁸⁷ “Eski Rus ağırlık ve alan ölçüleri. Antik ve modern ölçü birimleri” (Erişim 17 Eylül 2023).

¹⁸⁸ Cemil Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, ed. Ayça Kelif- Şükrü Evren, çev. Aslan Erturun (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998), 30-31.

Geçici Komite oluşturuldu.¹⁸⁹ Çar II. Nikola oğlunun hasta olduğunu bu nedenle tahtı kardeşi Grandük Mihail’e bıraktığını duyurmuştur. Grandük Mihail ise Rusya halkının kararıyla seçilmedikçe bu görevi kabul etmeyeceğini açıklamıştır. 3/16 Mart 1917 tarihinde Grandük Mihail tahttan vazgeçtiğini açıklamıştır. Geçici Komite Meclisin yeni bir anayasa hazırlamasına kadar olan sürede Rusya’daki en yüksek yönetim gücünün Geçici Hükümete ait olduğunu duyurmuştur. Böylece Rusya’da 300 yıldan daha uzun bir süredir ülkeyi yönetmiş olan Romanovlar hanedanının otoritesi sona ermiştir.¹⁹⁰

Şubat 1917 yılında meydana gelen ihtilali uzun yıllar Çarlık rejimi baskısına maruz kalan Kafkas milletleri memnuniyetle karşılamışlardır. Yeni Rus devletinin özerk bir yapıya sahip olacağını ve demokratik özelliklerin geleceğini düşünmüşlerdir. Bu durumun milletler arasında barışı ve birliği oluşturacağını hayal etmişlerdir. Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcüler birlikte geçici Hükümete bağlılıklarını açıklamışlardır. Kafkas milletleri Rus Cumhuriyeti imkanlarıyla demokratik ve ilerlemiş bir Maveray-ı Kafkasya’ya olan ümitlerini dile getirmişlerdir. Geçici Hükümet’in ilk faaliyetlerinden birisi Rusya’da yaşanan bütün vatandaşların dini ve milli alandaki kısıtlamaları kaldırmak olmuştur. Yaşanan bu gelişme neticesinde halkın Geçici Hükümetin Rusya’yı çok güzel bir ülkeye dönüştüreceğine olan inanç artmıştır.¹⁹¹ Rusya’da meydana gelen Şubat ihtilali sonucunda Azerbaycan’da çalışmalarını gizli bir şekilde yürüten dernek ve örgütler çalışmalarını açık bir şekilde yapmaya başlamıştır. Bölge’de ihtilalin ardından birçok siyasi parti ve komiteler kurulmaya başlanmıştır. Bunların içerisinde en önemli olanı Müsavat Partisi kabul edilmiştir.¹⁹²

Şubat devriminin ardından 29 Mart 1917 tarihinde Hacinski ve Resulzade öncülüğünde “Müslüman İhtimai Teşkilatları Muvakkatı Komitesi” kurulmuştur. Komiteye dönemin önemli aydınları katılım göstermiştir. Komitenin amacı Müslümanları mevcut durumla ilgili bilgilendirmek ve milli hareketi güçlendirmek şeklinde açıklanmıştır. Komitenin öncülüğünde 15-20 Nisan 1917 tarihleri arasında Bakü Müslümanları kurultayı düzenlenmiştir. Kurultaya Azerbaycan’ın tüm siyasi örgütlerin katılımı sağlanmıştır. Kurultayda Azerbaycanlı Türklerin milli iradeleri uğrunda mücadele eden diğer Rus milletleriyle birlikte çalışacağı açıklanmıştır. Kurultayın diğer önemli konularından bir tanesi de anadilde eğitim konusu olmuştur. Tartışmalar sonucunda Azerbaycan Türkçesinde zorunlu ve parasız eğitim verilmesi kabul edilmiştir. Öğretmen ihtiyacı için ise Darülmualimin, üniversite düzeyinde eğitim vermesi için Darülfünunun açılması kararlaştırılmıştır. Bu kurumların açılması için fon oluşturulmuştur. Kurultay da Kafkasya’da yaşayan Müslüman kadınlar adına Şefika Efendizade ve Sara Talışanova söz isteyip konuşma yapmışlardır. Kurultay da

¹⁸⁹Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 20-21-22.

¹⁹⁰Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 25.

¹⁹¹Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 27-28.

¹⁹² Ramin Sadigov, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, *Gazi Türkiyat* 16 (30 Haziran 2015), 171.

kadınların çarşafsız konuşma yapması tartışmalara ve protestolara neden olmuştur. Resulzade'nin girişimiyle kadınlar ile ilgili kararlar alınmıştır. Kurultaya katılan delegelere göre, Azerbaycanlı kadınların diğer milletlerin kadınları ile eşit haklara sahip olmalı, sosyal ve politik yaşama katılım göstermeleri konuları önemli görülmüştür.¹⁹³

Mayıs 1917 yılında Rusya Müslümanları Kurultayı Şemsi Esedullayev'in Moskova'daki evinde yapılmıştır. Kurultayda özerklik ve Rusya'nın idare yapısı hakkında görüşülmüştür. Ahmet Salikov, Rusya'nın üniter yapısının korunması gerektiğini dile getirmiştir. Resulzade, toprakları üzerinde 170 milyon insan yaşayan ve çok geniş topraklara sahip bir devletin üniter bir yapının mümkün olmayacağını bunun yerine federatif bir devlet düzeninin en iyi çözüm olacağını ifade etmiştir. Bu konu büyük tartışmalara sahne olmuştur. Tartışma sonucunda yapılan oylamada Resulzade'nin önerisi 446 oy Salikov'un önerisi 271 oy almıştır. Bu durum Azerbaycan aydınlarının milli özgürlük mücadelesinin başarısı olarak gösterilmiştir. Bu seçim Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık için verdikleri mücadelenin önemli göstergelerinden biri olmuştur.¹⁹⁴

Geçici Hükümetin I. Dünya Savaşına devam kararı alması halk içinde tepkiye neden olmuştur. Halkın, hükümetin karşısında yer alan Bolşeviklere destek olmasıyla güçlenen Bolşevikler Geçici Hükümeti yönetimden alarak Ekim Devrimi (7 Kasım 1917) ile yönetimi ele geçirmiştir. Bu süreçte Rusya'da Bolşeviklerin Kızıl Ordusu ile Çarlık yönetimini destekleyen Beyaz Rus ordusu arasında iç savaş başlamıştır. İç çatışma içerisinde olan Bolşevikler Almanya ve müttefikleriyle antlaşma imzalayarak savaştan çekilmiştir. Lenin iç savaş karşısında Müslümanların desteğini almak için 24 Kasım 1917 yılında "Rusya Halkları Beyannamesi"ni yayımlamıştır. 3 Aralık 1917 yılında Stalin ve Lenin tarafından "Rusya'nın ve Doğu'nun Bütün Müslümanlarına" hitaben bir beyanname daha yayımlanmıştır.¹⁹⁵ Sovyet Rusya tarafından yayımlanan kararname ile yalnız barışın sağlanması değil aynı zaman da Rusya'da yaşayan milletlerin haklarından bahsedilmiştir. Yayımlanan belge de Rusya'da yaşayan diğer milletlerin kendi kaderlerini belirleme de özgür olacaklarını ve isterlerse Rusya'dan ayrılacaklarını ifade etmişlerdir. Lenin ve Stalin bu beyanname ile Rusya milletler problemini çözmüş ve Rusya'da yaşayan diğer milletlere özgürlük tanımıştır.¹⁹⁶

Çarlık rejiminin son bulmasından sonra Rusya'da yönetim Bolşeviklerin eline geçmiştir. Rusya'daki gelişmeler Azerbaycan'da büyük yankı uyandırmıştır. Bu durum Azerbaycan'ın merkezi olan Bakü'de iç çatışmaların artmasına neden olmuştur. Ekim Devrimi'nin ardından Bakü Sovyet'inin toplantılarında gruplar arasında ciddi

¹⁹³ Kemale Necefova, "Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arka Planı", *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*, ed. Qiyas Şükürov - Vasif Qafarov (İstanbul: İq Kültür Sanat Yayıncılık, 2010), 7-8.

¹⁹⁴ Necefova, "Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arka Planı", 8.

¹⁹⁵ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu* (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2010), 78.

¹⁹⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 329-330.

tartışmalar meydana gelmiştir. Bu tartışmalardan galip çıkan Bolşevikler olmuştur. 2 Kasım 1917 yılında Bolşevikler Bakü’nün yönetimini eline almıştır. Bakü Sovyet’i yönetim kurulu şehrin tek meşru idari kurumu seçilmiştir. 43 kişiden oluşan yönetim kurulunun başkanı Stepan Şaumyan olmuştur. Bakü Sovyeti’nin diğer önemli makamlarına Ermeni ve Slav ırkına dayanan kişiler seçilmiştir. Kısacası bu yönetim organında Azerbaycan Türklerinin haklarını savunacak kişiler seçilmemiştir.¹⁹⁷

Rusya’da iç karışıklar devam ederken Bakü’de gıda sıkıntısı giderek artmıştır. Bakü yiyecek konusunda Batı ve Kuzey’e ihtiyaç duymuştur. Kuzey Kafkasya’da Dağlılar, Kozaklar ve Bolşevikler arasında başlayan iç savaş nedeniyle demir yolunu ulaşımına zarar vermiştir. Kuzeyden buğday gelmesi noktasında zorluklar oluşmuştur. Tiflis tarafından da gıda maddeleri gelmeyince durum daha da kötüleşmiştir. Halka verilen buğday payı 200 grama kadar düşürülmüştür. Bu duruma tepki gösteren Müslümanlar 29 Kasım 1917 tarihinde Şehir İaşe Komisyonuna saldırıp buğday için verilen payın artırılmasını talep etmişlerdir. Askerlerden oluşan birlik tarafından bu grup dağıtılmıştır. Müslüman Teşkilatları Bölge Konferansı 9-12 Aralık 1917 yılında Bakü’de toplanmıştır. Toplantı da özerklik mücadelesi veren Dağıstanlılara destek olduklarını ve Kafkasyalılar ve Güney Kafkasya Türklerinin ortak millî meclislerini oluşturmaları yönünde açıklama da bulunmuşlardır.¹⁹⁸

Bu açıklamadan sonra Bakü’de Müslüman olmayan grupların Dağıstanlılara ve Azerbaycan Türklerine karşı tepkisi kızgınlığa dönüşmüştür. Askerler Müslümanların evlerine girerek yiyecek almaya başlamıştır. Evlerde buldukları eşyaları almaları hırsızlığın normalleşmesine neden olmuştur. Bu durumu kabul etmeyen Müslümanlar 13 Aralık 1917 yılında Müslüman Milli Merkezi’nin bulunduğu İsmailiye binasına doğru yürüyüşe geçmiştir. Müslümanlar, yağmacılık, şiddet ve evlerin aranması konularında ayrımcılık yapıldığı yönünde açıklama yapmıştır. Müslümanların bulunduğu bölgelerde Müslüman polis istenmiştir. Bundan bir sonuç alamayınca Alimerdan Topçubaşı, B. Aşurbekov, Resulzade, İ. H. Haydarov ve Hacinski’den oluşa beş kişilik Müslüman grup kamu düzeninden sorumlu “Askeri İhtilalci Komite” ile toplanmışlardır. Müslümanlar adına konuşan A. Topçubaşov, ihtilalci partilerin, Müslümanları düşükleri duruma kayıtsız kalmasını eleştirmiştir.¹⁹⁹

Çaparidze ise yaptığı açıklamada “siyasi önderliğimiz Müslümanlara karşı ihmal davranmamaktadır. Bu durumun nedeni olarak sadece Müslümanlar kültürel açıdan nüfusun geri kalanından daha geride olduğunu ve devrimci grupların onların üzerinde etkisi olmadığı” bilgisini vermiştir. Bu durum Müslümanlar ile ihtilalci gruplar arasındaki ayrılığı belirginleştirmiştir.²⁰⁰

¹⁹⁷Necefova, “Azerbaycan’da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arka Planı”, 12.

¹⁹⁸Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 82-83.

¹⁹⁹Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 83-84.

²⁰⁰Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*, 143.

Rusya'da meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler Kafkas bölgesini etkilemiştir. Rusya'nın Birinci Dünya Savaşına dahil olmasından sonra Kafkasya'da yaşanan toplumsal sıkıntılar bölge yaşayan milletleri yeni arayışlara sürüklemiştir. Bu gelişmeler Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ilanına giden sürecin bir parçası olmuştur.

4.1.1.Özel Transkafkasya Komitesi (Ozakom)

Şubat İhtilali gerçekleşikten sonra göreve gelen Geçici Hükümet Transkafkasya'nın hükümeteşiz kaldığını düşünmüştür. Bu eksikliği kapatmak için 22 Mart 1917 tarihinde kısa adı Ozakom olan Özel Transkafkasya Komitesini kurmuştur. Başkanlığına V. A. Kormalov atanmıştır. Komitenin diğer üyeleri Papazcanyan, Caferov, Prens Kita Abaşıdze ve Pereverzev'den oluşmaktaydı.²⁰¹ Ozakom'da 1 kişi Rus (başkan), 1 Ermeni, 2 kişi Gürcü ve Kafkasya'nın en kalabalık grubu olan Müslümanlardan 1 üye (Caferov) olmak üzere 5 kişi yönetimde yer almıştır.²⁰² Komitenin görevi Kafkasya'da düzeni sağlamak ve işgal edilen eyaletlerde sivil otoriteyi oluşturmak olmuştur.²⁰³ Ozakom "Valilik" gibi hareket ederek Geçici Hükümete bağlı çalışmalarını yapmıştır. Ozakom Kafkasya'nın resmi işlerini yapmak için görevlendirilmiştir. Bu nedenle yasama yetkisi Ozakom'a verilmemiştir. Genel valilik gibi hareket etmesine rağmen güçlü olmadığı vurgulanmıştır. Gürcü Sosyalistler, Ozakom'un kurulmasına tepki göstermiştir ve Ozakom'un yeterli güveni kazanmayacağı konusunda Geçici Hükümeti uyarmıştır. Sosyalistlerin desteğini almak için Gürcü ve Petrograd Sovyeti 'nin lideri kabul edilen Chkeidze, Ozakom'a dahil edilmiştir.²⁰⁴

Ozakom görevlileri 31 Mart 1917 yılında Tiflis'e ulaştıklarında halk tarafından yeni bir dönemin sembolü olarak kabul edilip mevcut şartlar nedeniyle Ozakom'u kurtarıcı olarak görmüştür. Halk komiteden Çarlık dönemi yaşanan olumsuzlukları gidermesini, temel ihtiyaçların karşılanmasını, milletler arasındaki düşmanlıkları ortadan kaldırmasını ve adaletli bir yönetim istemişlerdir. Ozakom görevlileri Kafkasya halklarından destek ve yardım noktasında kendilerine yardımcı olmalarını istemiş ve amaçlarını açıklamışlardır:

1. Din alanından özgürlük tanınacağını garanti etmişlerdir.
2. Özerklik teşkilatını yeniden kurulması,
3. Geniş mahalli yetkiye sahip il meclis sisteminin kurulması,

²⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 123-124; Kazımlade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 56; Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 245-246; Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 33-34; Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 31; Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I*, 58-59.

²⁰² Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 33-34.

²⁰³ Kazımlade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 56.

²⁰⁴ Kazımlade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 55.

4. Hakimlerin göreve seçimle gelmelerini sağlanması,
5. Ticaret yolları, ulaşım ile ilgili araçların ve ayrıca halkın haydutlardan korunmasına yönelik tedbirler alınması,
6. Maarif ile ilgili sorunları, askeri işler ve halk için çok büyük öneme sahip sorunların araştırılması amaçlanmıştır.

Ozakom halk tarafından iyi şekilde karşılandığı halde aynı tepkiyi Transkafkasya’daki siyasi partilerden bulamamıştır. Siyasi partiler Ozakom’a kuşku ve kaygı ile bakmışlardır. Ozakom’un vadettiği amaçları yapabilecek gücü olmamıştır. Geçici Hükümet tarafından Ozakom geniş yetki verilmediği için özgürce hareket edememiştir. Ozakom yeni bir düzenin kurulması amacıyla meydana getirilmişti. Kanun yapma ve var olan yasaları kaldırma yetkisi bulunmadığı için Müessisler Meclisi toplanıncaya kadar sosyal ve ekonomik sorunlara çözmeye çalışmıştır. Kanun yetki olmadığı için otorite kuramamıştır. Bu nedenle de gerekli adımları atamamıştır.²⁰⁵ Ozakom karşılaştığı önemli sorunların hiçbirini çözemeyip başarısız olmuştur.²⁰⁶ Ozakom’un çalışmaları pasif bir şekilde Ekim İhtilali’ne kadar devam etmiştir. İhtilal ile beraber Ozakom son ermiştir.²⁰⁷

Ozakom, Kafkasya bölgesinde halkın toprak ve zirai ihtiyaçlarına çözüm üretememiştir. Bu nedenle halkın Ozakom’a duyduğu güvenin yerini grevler ve iç karışıklıklar almıştır. Ozakom’un geçici Hükümete bağlı çalışması önemli kararlar almasını engellemiştir. Bu nedenler Ozakom’un sonra ermesindeki başlıca faktörler olmuştur.

4.1.2.Ahali Cemiyetler Konseyi

Ozakom kurulduğu andan itibaren Kafkasya’da yaşayan milletleri tam temsil edememiştir. Toprak reformu meselesi ile ilgili karar alamamıştır. Bu nedenle halka güven veremediği için eleştirilere uğramıştır. Siyasi teşkilatlar Ozakom ile çatışmaya girip onu saf dışı bırakmışlardır. Azerbaycan’da Ozakom’la mücadele eden siyasi teşkilatlar iki grupta toplanmıştır.

1. Köken olarak Rusların çoğunlukta olduğu siyasi alanda ise Sosyalist “Sosyal Demokratların ve İhtilalci Sosyalistlerin” egemen olduğu Sovyetlerden meydana gelmiştir. İhtilalci Sosyalistler geleneksel Rus düşünce tarzına göre adım atan köylü bir grup olarak açıklanmıştır. Bu grubun en güçlü olanı Bakü Sovyeti olup liderliğini Bolşevik-Ermeni Shaumian yapmıştır.
2. Diğer grup ise yerli halkın yani Azerbaycan Türklerinden oluşan siyasi örgütlerden oluşmuştur. Bu Gruplar “Ahali Cemiyetler Konseyi” adı altından

²⁰⁵Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 38-39.

²⁰⁶Kazımlı, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 56.

²⁰⁷Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 41-42.

bir araya gelmişlerdir. Başkanlığını A. Topçubaşov yapmıştır. M.H. Hacinski ise İcra Komitesinin başkanlık görevini yürütmüştür.²⁰⁸

Ortaya çıkan ahali cemiyetleri arasında destek bulan siyasi partiler, ortaya çıkmış olan ve Azerbaycan'da siyasi hayatı şekillendiren milliyetçilik, Panislamizm ve sosyalizm gibi ideolojik düşünceye sahip olmuştur.²⁰⁹ Sonuç göstermektedir ki Azerbaycan Türkleri Şubat 1917 ihtilalinden sonra yaşanan duruma göre en uygun faaliyetleri yaparak aralarında fikir ayrılıkları bulunan diğer siyasi örgütler ile birleşmiş ve genel olarak Kafkasya'daki bütün Müslümanları dahil etmişlerdir.²¹⁰ Azerbaycan Türklerinin siyasi örgütleri aralında bulunan düşünce farklılıklarına rağmen birleşmeyi başarmışlardır.

4.1.3. Maveray-yı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom)

Şubat İhtilali'nin yaşanmasından sonra Kafkasya Valiliği'nin yürüttüğü görevleri Ozakom isimli komite devralmıştı. Ancak Şubat 1917'den Ekim 1917 Devrimi'ne kadar geçen süre zarfında Ozakom, bölgedeki mevcut sorunları çözemediği için halktan yeterli desteği bulamamıştır. Bu neden Ozakom çok etkili olamamıştır. Bolşeviklerin Kasım 1917'de yönetimi ele geçirmesi Taranskafkaya'da yeni gelişmelere neden olmuştur. Bu dönemde Kafkasya'da meydana gelen siyasi gelişmelerde Transkafkaya'da Gürcü Menşevikler lider konumda yer almıştır. Ayrıca Menşevikler Geçici Hükümete bağlı olmuşlardır ve bu nedenle Bolşevik İhtilalini kabul etmemişlerdir. Bolşeviklerin Petrograd'da 7 Kasım 1917 tarihinde yapmış oldukları hükümet darbesiyle yönetimi ele almaları Bakü hariç Kafkasya'da tanınmamıştır. Ayrıca Kafkas Ordusu Komitesi de 8 Kasım 1917 yılında yapmış olduğu açıklamada halkın isteğiyle yönetme yetkisinin Kerensky hükümetine (Geçici Hükümet) verildiği ve bu nedenle ülkeyi yönetme gücünün sadece Kerensky hükümetine ait olduğunu vurgulamıştır. Bu hükümetten başka bir hükümetin yönetimi ele geçirmesi durumunda ülke iç savaş yaşanacağını ve bunun da Rusya'yı Almanya hakimiyetine götüreceğini ifade etmiştir. Bu durum da göstermektedir ki Kafkas ordusu Kerensky hükümetini dışındaki unsurları kabul etmemiştir. Ayrıca ordu, Geçici Hükümet haricindeki hükümetleri inkılaba düşman olmakla itham etmiştir.²¹¹

Bolşeviklerin Kafkasya'da reddedilmesi burada bulunan siyasi partilerin ve halk kuruluşlarının düşüncesinde bazı genel prensiplerin oluşmasını sağlamıştır. Geçici Hükümetin desteğini alamayan bu oluşumlar, Bolşeviklerin uzun süre ülkeyi yönetemeyeceğini ve Müessisler Meclisi'nin toplanmasından sonra ki süreçte Rusya'da

²⁰⁸Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I*, 60; Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 124.

²⁰⁹Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 124.

²¹⁰Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I*, 60.

²¹¹Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 103-104.

başka bir hükümetin kurulacağını düşünerek yeni arayışlar içerisine girmişlerdir.²¹² Bu amaçla 24 Kasım 1917 yılında Tiflis'te büyük bir danışma meclisi toplandı. Bu danışma meclisinin toplantısına Kafkasya sınırları içerisinde bulunan idari komisyonlar, milli ve mahalli kuruluşlar, belediyeler, işçi sendikaları, köylü birlikleri, siyasi partiler, cephede bulunan ordu komiteleri, başkumandan ve özel komite üyeleri katılmıştır.²¹³ Toplantıya katılanların sayısı yaklaşık olarak 400 kişiyi bulmuştur. Toplantı Bolşevik İhtilali karşısında nasıl bir siyasi yol izlenileceği amacıyla yapılmıştır. Çünkü Bolşevik yönetimi kabul edilmemişti ve Kafkasya'nın içinde bulunduğu karışık durum nedeniyle fazla zamanları kalmamıştı. Toplantı 24 Kasım 1917 tarihinde Halk Evi binasında başlamıştır. 28 Kasım 1917'ye kadar toplantı devam etmiştir.²¹⁴ Toplantıda söz alan Tiflis Sovyet'i başkanı Donskoy, Ozakom'un istifa etmesi ve cephede meydana gelen gelişmelerden dolayı bölgede bir güce ihtiyaç duyulduğunu açıklamıştır. Bu durumun ayrılıkçı bir nitelik taşımadığını da vurgulamıştır. Donskoy buna istinaden Maveraya-yı Kafkasya'da kurulacak olan geçici hükümetin alt yapısını oluşturacak bir plan hazırlayıp toplantıya katılan kişilerin onayına sunmuştur.

Toplantıya katılanlara vermiş olduğu teklifte aşağıdaki maddeler yer almıştır:

- 1- Maveraya-yı Kafkasya ve Kafkasya cephesinden Müessisler Meclisi vekillerinin seçimi tamamlanıncaya kadar, ülkenin yönetimi Halk Güvenliği Komitesi'ne devredilmesi gerekmektedir.
- 2- Ülke de ve cephede Müessisler Meclisi için yapılacak olan seçimlerin bitmesinden sonra geçici bir hükümet kurulmalıdır. Bu hükümetin kurulması, kişiliği ve görevi konusunda bütün kişiler ve askeri temsilciler aşağıdaki şartlar içinde görevlendirilmeleri gerekmektedir.
 - a) Genel konuları çözmek için Rusya demokrasisi ile ilişkiler kurulması.
 - b) Bölgesel konularda bağımsız kararlar alınabilmesi,
 - c) Kafkasya'da herkesin onay vereceği demokratik bir hükümetin kurulması ve Rusya Müessisler Meclisi'nin toplanmasına kadar görevini yürütmesi,
 - d) Bu çalışmaları yapılırken işçi, asker, yerel Sovyetleri ve yerel yönetim makamlarına dayandırılması gerektiğini açıklamıştır.

Donstoy'un bu teklifi toplantıya katılan tüm üyeler tarafından itiraz edilmeden kabul edilmiştir. Ortaya çıkan sonuca göre Maveraya-yı Kafkasya Rusya'dan ayrılmayacağını ifade etse de ayrılma noktasında önemli bir adım attığı olarak yorumlanmıştır.²¹⁵ 28 Kasım 1917 yılında toplantının son gününde Maveraya-yı Kafkasya için ayrı yönetme organı ilan edilerek Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği kurulmuştur. Bu komiserlik Azerbaycan Türkleri, Gürcü ve Ermenilerin temsilcilerinden oluşan bir nevi federasyon şeklinde olmuştur. Merkezi Tiflis olarak belirlenmiştir. Komiserlik,

²¹²Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 107.

²¹³Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 246.

²¹⁴Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 109.

²¹⁵Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 112-113.

Petrograd’daki Sovyet Hükümetini tanımadığını ilan etmiştir. Komiserlik, Rusya ile bağların tamamen kopmadığını ve Bolşeviklerin elde ettikleri yönetimin uzun sürmeyeceği ümit etmiştir. Yakında toplanılacak olan Rusya kurucular Meclisi’nde Rusya’yı ilgilendiren konuların yasal yollarla çözüleceğini düşünmüştür.²¹⁶

28 Kasım 1917 tarihinde kurulan komiserlik bir bildiri yayımlayarak kendisini bölge halkına tanıtmıştır. Bildiride ki açıklamada “Siyasi durumda yaşanan gelişmeler ve Rusya’da merkezi devlet otoritesinin bulunmayışı nedeniyle Maveray-yı Kafkasya Komiserliği imzası bulunan üyeleri ile Maveray-yı Kafkasya ülkesi sınırlarında devletin bütün gücünü üzerimize alarak görevlerimizi uygulayamaya başladık. Mevcut kurumlara ve şahıslara idari işler için komiserliğe başvurmalarını teklif ediyoruz.” bilgisi verilmiştir.

Tablo 4.1. Komiserlikteki görev dağılımları.²¹⁷

<i>Adı-Soyadı</i>	<i>Görevi</i>
E. Gegeçkori	Komiserlik Başkanı, Çalışma ve Hariciye Komiseri
A. Çenkeli	Dahiliye Komiseri
D. Donskoy	Askeri ve Deniz İşleri (Harbiye) Komiseri
H. Karçikyan	Maliye Komiseri
Ş.V. Aleksiyeve-Meshiyev	Maarif ve Adliye Komiseri
M. Caferov	Ticaret ve Sanayi Komiseri
H. Melik-Aslanov	Münakalat (Ulaştırma) Komiseri
A. Neruçev	Ziraat Komiseri
G. Ter-Gazaryan	İaşe (Yiyecek) Komiseri
A. Ohancanyan	Sosyal Güvenlik Komiseri
H.B. Has Mehmedov	Devlet Kontrol Komiseri

Komiserlik geçici olarak kurulmuş olsa da Hariciye Komiserliğinin bulunması onu dış ilişkilerde de bulunacağına dair yorumlara neden olmuştur. Zakavkom’un programında komşu milletlerle iyi ilişkiler kurulması gibi bir bölümün olması dış ilişkilerde bulunacağına kanıt gösterilmiştir. Komiserliğin bu konudaki çalışmaları Müessisler Meclisi’nin toplanmasına kadar bütün devlet görevlerini yürütmesi bağımsız bir hükümet gibi hareket edeceği şeklinde yorumlanmıştır.²¹⁸

Zakavkom kurulduktan sonra Rusya Kurucu Meclisine gidecek adaylar için seçim yapılmıştır. Kurucu Meclisin ilk toplantısında Bolşeviklere karşı bir tutum sergileyince Lenin tarafından dağıtılmıştır.²¹⁹ Sonraki süreçte Kurucular Meclisine seçilmiş olan vekillerden oluşan Diyet Meclisi (Seym) oluşturulmuştur. Seym, Meclis Maveray-yı Kafkasya Komiserliğinin en yüksek yasama organı olmuştur. Komiserlik

²¹⁶Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 462.

²¹⁷Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 114-115.

²¹⁸Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 117.

²¹⁹Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I*, 72.

mecliste alınan kararları uygulamakla görevlendirilmiştir.²²⁰ 23 Şubat 1918 yılındaki Seym toplantısında Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom) istifasını sunmuştur. Bundan dolayı komiserlik üyeleri de Gegeçkori'nin başkanlığında istifa etmiştir, ama yeni bir hükümetin kurulmasına kadar Zakavkom'un görevde kalınması istenildiği için kabine de görevine devam etmiştir.²²¹

Ozakom'un başarısız olmasından sonra Kafkasya bölgesinde yeni bir otoriteye ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla devlet işlerinin yürütülmesi için Zakavkom oluşturulmuştur. Zakavkom, çalışmalarının geçici olduğunu ve bu durumun Rusya'dan ayrılma olarak görülmemesi gerektiğini açıklayarak halktan destek istemiştir. Zakavkom geçici olduğunu açıklasa da bütün idare işleri için kendisine başvurulmasını istemesi ve Hariciye Komiserliğinin bulunması bağımsız bir şekilde hareket edeceği şeklinde yorumlanmıştır.

4.1.4. Maveraya-yı Kafkasya Seymi

Zokavkom kurulduktan sonra 26-28 Kasım 1917 yılında Kafkasya'da Kurucu Meclis (Müessisler Meclisi) için seçimler yapılmıştı. Seçimde 2.455.274 kişi oy kullanmıştır. Her 60.000 oy için bir vekil hakkı tanınmıştır.

Tablo 4.2. Seçim de oy alan partilerin dağılımı²²²

<i>Parti</i>	<i>Aldığı Oy</i>
Menşevikler	661.934
Müsavat	615.816
Taşnaksutyun	558.400
Müslüman Sosyalist Blok	159.770
SD'ler	117.522
Bolşevikler	95.581
Himmet	84.748
İttihad	66.504

Seçim sonuçlarına göre Gürcü Menşevikler 11, Müsavat 10, Taşnaksutyun 9, Müslüman Sosyalist Blok 2, Bolşevikler, SD'ler, Himmet ve İttihad ise birer vekil kazanmıştır. Transkafkasya'da toplam oyların % 4'ünü alan Bolşevikler, 111.050 oyun 22.276'sını alarak en önde geldikleri Bakü dışında ki diğer şehirlerde aradığı desteği görememişti.²²³

Seçimden önce meclisin açılmasını destekleyen Lenin seçimden sonra Müessisler Meclisi aleyhinde çalışmalara başlamıştır. Çünkü seçimlerde istediğini

²²⁰Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 462-463.

²²¹Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 138.

²²²Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 38-39.

²²³Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 149-150.

alamayan Bolşevikler meclisin otoriteyi ele alması durumunda kendileri için olumsuz bir sonuç doğuracağını anlamışlardır. Bu gelişmelere rağmen Bolşevik hükümeti 400 vekilin başkent Petrograd'da toplanması durumunda meclisin açılacağını ilan etmiştir. 18 Ocak 1918 yılında Tavrida Sarayında Müessisler Meclisi görüşmelerinde büyük tartışmalara yaşanmıştır. Lenin Bolşevikler adına meclise beyanname sunmuştur. Beyanname de Meclisin Bolşevik otoritesini tanımaları istenmiştir. Müessisler Meclisinde yapılan oylama sonucunda beyanname reddedilmiştir. Bunun sonucunda Lenin ve diğer Bolşevikler meclisi terk etmiştir. Lenin tarafından Dıbenko'ya Müessisler Meclisinin çalışmalarına son vermesi için yetki verilmiştir. Dıbenko'nun emri ile muhafızlar meclisi basıp meclisin çalışmalarına sona erdirmiştir. 18 Ocak 1918 yılında açılan meclis aynı günün gecesi 19 Ocak'ta kapatılmıştır.²²⁴

Müessisler Meclisi kapatıldıktan sonra Maveray-ı Kafkasya komiserliği 23 Ocak 1918 yılında Kafkasya'dan seçilmiş vekilleri toplantıya çağırıştır. Zakavkom vekillere çağrıda bulunarak bölge için önemli karar alacak olan meclisin toplanması için adım atmıştır. Tiflis'e dönmüş olan seçilmiş vekiller Şubat 1918'de toplanmışlardır. Toplantının ana konusu Müessisler meclisinin kapatılmasından sonra Maveray-ı Kafkasya'nın özgürlük durumu ve bölgede otoritenin kimin elinde olacağı konuları yer almıştır. Toplantı sırasında Müsavatçılar ve Menşevikler aynı düşünceyi paylaşmıştır. Bu iki grup Müessisler Meclisi tekrar açılıncaya kadar bölgedeki konularda yasama gücünü kullanmak için Maveray-ı Kafkasya Seym'inin kurulmasının önemini vurgulamıştır. Ermeniler ise Rus Demokratik Cumhuriyeti'nin kabul edilmesini ve federasyon şeklinde Maveray-ı Kafkasya'nın yeniden oluşturulmasını savunmuşlardır. Yapılan seçimde iki oy fazla alarak Maveray-ı Kafkasya'nın yasama gücü olan Seym'in 23 Şubat 1918 yılında toplanmasına karar verilmiştir. Bu durum bağımsızlık yolunda önemli bir adım olarak yorumlanmıştır.²²⁵

Seym Müessisler Meclisi toplanıncaya kadar görev yapacağını yani geçici olduğunun vurgulamıştır. Buna rağmen Bolşevikler Seym durdurmaya çalışmıştır. Şaumyan Tiflis'te Seym aleyhinde çalışmalara başlamıştır. Bunun üzerine Menşevikler Bolşevikler adına çalışmaya yapan bazı gazeteleri kapatarak tepkisini göstermiş ve aynı zamanda Seym, Şaumyan'ın yakalanması için çalışma başlatmıştır. Seym için ayrı bir seçim yapılmamıştır. Kasım 1917 yapılan seçimlere göre belirlenecekti ama o seçim için belirlenen 60.000 kişi için bir vekil şartı 20.000 indirilerek kabul edilmiştir.²²⁶ Kurucu Meclis için yapılan seçimin üçte biri oranına düşürülmesi kararlaştırılmıştır. Bu sistem en çok oyu alan partilerin vekil sayısı üç katına çıkmıştır. Bu durum kasımda yapılan seçimlerde az oy alan partilerinde vekil gönderme imkânı sağlamıştır. Bu sonuca göre Gürcü Menşevikler 33, Müsavatçılar 31 Taşnaklar 27, Müslüman Sosyalist Blok 7, Es-Erler 5, Himmet- Menşevikler 4 ve İttihadçılar da 3 Seym üyeliği

²²⁴Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 127-128.

²²⁵Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 129-130-131.

²²⁶Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 132-133.

kazanmıştır.²²⁷ Seym'de toplam da 44 temsilci Azerbaycan'dan seçilmiştir. Azerbaycan temsilcileri arasında Resulzade, Hacinski, Topçubaşov, Yusufbeyli, Ağayev gibi önemli aydınları yer almıştır.²²⁸

Seym'deki üç millet yani Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler iç meselelerinde özgür karar alması kabul edilmiştir. Bu milletler kendi ihtiyaçlarına uygun milli teşkilatlarını oluşturmuşlardır.²²⁹ Dış konularda nasıl bir yol izlenileceği Seym'de görüşülerek karara bağlanacağı ifade edilmiştir.²³⁰

Transkafkasya, Rusya'nın içinde bulunduğu zor şartlar nedeniyle uzun zamandan beri birçok sorunu çözebilecek bir yasama organına ihtiyaç duymuştur. Seym'de bu ihtiyacı gidermek amacıyla kurulmuştur.

4.1.5. 31 Mart Katliamı

Sovyet yöneticileri ihtilalden hemen sonra Kafkasya'nın ve Bakü'nün otoritesini ele geçirmek için çalışmalara başlamıştır.²³¹ Ermeni kökenli Bolşevik liderlerden olan Stephan Şaumyan, Lenin emri ile "Kafkasya Fevkalade Komiserliği"ne atanmıştır. Şaumyan'a 30 Aralık 1917/11 Ocak 1918 yılında Lenin ve Stalin'in imzaladıkları bir kararname verilerek, Şaumyan'ın Kafkasya'da Sovyet idaresini kurmasını ve ondan Doğu Anadolu'da Sovyet otoritesine bağlı bir Ermenistan Devleti kurmasını istemiştir. Bu amaçla ilk olarak Tiflis'te çalışmalarına başlayan Şaumyan burada Gürcü Menşeviklere karşı başarısız olunca çalışmaları için Bakü'ye geçmiştir. Bakü şehri zaten Ermeni Taşnaklar ve Biçerakov yönetimindeki Rus kuvvetlerinin egemenliği altına alınmıştı. Bakü petrol kuyularında çalışan Rus işçileri ile Ermenileri kontrol altına alan Şaumyan, 18 Mart 1918 yılında şehrin yönetimini ele geçirmiştir. Şaumyan, Bakü'de Ermeni ve Ruslardan oluşan "Bakü Amele, Asker Murahhasları Sovyet" isimli Bolşevik yönetimini oluşturup bu kuruluşun başına geçmiştir.²³²

Şaumyan, Bakü Şehrinde az sayıda Azerbaycan Türkünün bulunmasını değerlendirmek için çalışma başlatmıştır.²³³ Bu amaçla Şaumyan, Azerbaycan Türklerine yönelik yapmış olduğu bir açıklamada size "Azerbaycan'ın istiklali yerine bir mezarlık hediye edeceğim."²³⁴ ifade etmiştir. 18-21 Mart 1918 tarihleri arasında Türk mahallelerine saldırttığı Bolşevik Kızıl Muhafızları ve Ermeni kuvvetlerinin de yardım ile 10.000 civarı Azerbaycan Türk'ün öldüğü bir katliama sebep olmuştur.²³⁵

²²⁷ Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 152.

²²⁸ Paşayev, *Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası Və Azərbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci İl*, 4.

²²⁹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 463.

²³⁰ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 144.

²³¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 478-479.

²³² Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 10.

²³³ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 250.

²³⁴ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 250-251.

²³⁵ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 11.

Askerin az bulunmasını fırsata çevirmek ve amaçlarını gerçekleştirmek için bahaneler arayan Şaumyan, aradığı bahaneyi bulmuştur. Azerbaycan gönüllü alayı Lenkeran’da faaliyetlerde bulunun kişilere silah yardımı yapmak istemiştir. Sovyet hükümeti bu silahların gönderilmemesi için emir çıkarmıştır. Azerbaycanlı subaylar bu emri kabul etmemiş ve silahları vapura götürmüşlerdir. Vapurun kalkacağı esnada bir grup deniz eri ve Ermeni birliği silahlara el koymak istemiştir. Çıkan olaylarda her iki gruptan da ölenler olmuştur. Bu durumu bahane eden Şaumyan, Ermenileri ve Rusları Müslümanlara saldırmalarını istemiştir.²³⁶ Olaylar başlarken Ermeniler tarafsız olduklarını bildirmiş ama 31 Mar 1918 tarihinde başlayan olaylarda Rusların safına geçmişlerdir. Azerbaycan Türkleri büyük bir kayıp vererek ateşkes talebinde bulunmuşlardır. Bu durum sonucunda Devrimci Savunma Komitesi Azerbaycanlılara ultimatoom vermiştir. Bu ultimatoomun maddeleri aşağıdadır:

“1- Bakü Sovyet’inin otoritesinin kayıtsız şartsız tanınması ve emirlerine tümüyle uyulması, .

2- Ermeni kuvvetleri ile birlikte, Vahşi Bölüğü ve diğer Müslüman birliklerin geri çekilmesi,

3-Bakü- Tifüs ve Bakü-Petrovsk demiryolu hatlarının yeniden açılması.”²³⁷

Ültimatoom şartlarının kabul edilmesinden sonra şehirdeki Türklere karşı tekrar büyük bir saldırı düzenlenmiştir. Bu katliam Lenin’in talimatları ve Bolşevik-Ermeni unsurların katılımı ile yapılmıştır. 20-30 bin civarında Türk’ün öldürülmüştür.²³⁸ Azerbaycan Türklerinin evleri yağmalanarak ateşe verilmiştir. Bölgede bulunan Azerbaycan Türkleri ifade edilemeyecek derece ağır işkencelerle yaşlı, kadın, çocuk ve kundaktaki bebeğe kadar vahşice öldürülmüştür. Ermeni ve Rus birlikleri birleşerek Şemahı, Kürdemir, Salyan, Kuba ve Lenkeran’da aynı faaliyetlerine devam etmiştir.²³⁹ Ermeni, Bolşevik veya Menşevikler tarafından Türklere ait “Cemiyet-i Hayriye” binası, “Açıksöz ve Kaspi” Türk gazetelerinin yayımlandığı matbaaları ateşe vermişlerdir. Limanda demirli bulunan donanmanın top ateşiyle Taze Pir Mescidini de yıkmışlardır.²⁴⁰

Bakü’de meydana gelen gelişmeler Seym’deki tartışmaları artırmıştır. İçişleri Komiseri Romişvili, yapmış olduğu açıklamada detay vermeden Bolşeviklerin Transkafkaysa’da saldırı başlattığı bilgisini vermiştir. Menşevikler hem Bolşevikleri hem de Bakü’de bulunan ve dışarıdan gelmiş olan gerilla olarak açıkladığı Azerbaycan Türklerini kınayan bir açıklama yapmıştır. Gürcüleri bu tutumu Azerbaycan Türklerinden oluşan vekilleri kızdırmıştır. Resulzade ve Safikurdski eğer Seym Bakü’yü kurtarmak için bir çalışma yapmazsa eğer Seym’den çıkacaklarını

²³⁶ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 250-251.

²³⁷ Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*, 159.

²³⁸ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 12.

²³⁹ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 251.

²⁴⁰ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 11.

bildirmişlerdir. Bu açıklamadan sonra Gürcü ve Azerbaycan Türklerinden oluşan karışık bir grup doğu tarafına Bakü-Tiflis demir yolu civarına gönderilmiştir. Bu esnada İmam Gotsinski'nin Dağıstanlı alayı kuzeyden tarafından Bakü şehrine saldırıya geçmiştir. Düzensiz olan ve yeteri kadar gücü bulunmayan bu kuvvetlerin saldırı girişimi başarısız olmuştur.²⁴¹ Bakü'de yaşayan Azerbaycan Türkleri içindeki bulundukları durumdan ancak Osmanlı Devleti'nin kurtarabileceğine inanmaya başlamıştır. Türklerin Bakü'ye ulaşip kendilerini kurtarmalarını dört gözle beklemeye başlamışlardır.²⁴² Yaşanan Mart olayları sonucunda Seym'de bulunan Müslümanların düşünce ve tutumları tamamen değişmiştir. Müslümanlar özerkliği değil artık tam bağımsızlık düşüncesini savunmaya başlamışlardır.²⁴³

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından 26 Mart 1998 yılında "Azerbaycanlıların Soykırımı" hakkında kararname yayımladı. Bu kararnameyle 31 Mart tarihi ilk kez "Azerbaycanlıların Soykırım" günü ilan edilmiştir.²⁴⁴

31 Mart katliamı Azerbaycan Türklerini derinden etkilemiştir. Seym'in bu durum karşısında önemli adımlar atmaması Azerbaycan Türkleri arasında bağımsız bir Azerbaycan Devleti'nin kurulması gerektiği düşüncesini oluşturmaya başlamıştır.

4.1.6. Maveray-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti

Maveray-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinde Osmanlı Devleti'nin etkisi fazladır. Osmanlı Devleti 6 Nisan 1918 yılında Transkafkasya temsilcilerine kesin uyarı vererek Brest-Litovsk anlaşmasını kabul edip etmediklerini iki gün içerisinde açıklamalarını istemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti, Seym'in antlaşma yapa bilmesi için bağımsızlığını ilan etmesini istemiştir. Bunları yaptığı takdirde diplomatik faaliyetlere başlayacağını ifade etmiştir. A. Çenkeli, Osmanlı Devleti'nin ultimatomu hakkındaki bilgiyi Tiflis'e vermiştir. Çenkeli vermiş olduğu bilgi de Türklerin Batum'a çok yakın olduğunu burasının kaybedilmesi halinde Gürcistan'ın geleceğinin tehlikeye gireceğine vurgulamıştır. Çenkeli Tiflisten cevap beklemeden Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu cevapta Transkafkasya barış temsilciliğinin barış görüşmelerine hazır olduğunu, Brest-Litovsk antlaşmasının şartlarını kabul ettiğini bildirmiştir. Bu karara Ermeniler sert tepki göstererek kararın Ermeni halkına ihanet olduğunu iddia etmişlerdir.²⁴⁵

14 Nisan 1918 yılında Gegeçkori, görüşmeleri sonlandırması ve Trabzon'dan ayrılması için Çenkeli'ye telgraf çekmiştir. Temsilcilerin içerisinde yer alan

²⁴¹ Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 160-161.

²⁴² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 480.

²⁴³ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 396.

²⁴⁴ Vaqif Abışov, *Azərbaycanlıların Soyqırımı (1917-1918-ci illər)* (Bakü: Nurlan, 2007), 9.

²⁴⁵ Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 63-64.

Azerbaycan Türkleri bu karara uymayı reddetmiştir. Hacinski, Trabzon'da kalarak Osmanlı Devleti ile görüşmeye devam etmiştir. 14 Nisan 1918'de Seym toplantısı başlamıştır. Toplantıya Müsavatçılardan katılım az olmuştur. Toplantı gece yarısına kadar devam etmiştir. Menşevik bir üye söz alarak Seym'in Osmanlı Devleti'ne savaş açması için teklif sunmuştur. Taşnaksutyun ve diğer partiler bu konuda Menşevikleri desteklemişlerdir. Müsavat partisi adına söz alan Resulzade Müsavatın Osmanlı Devleti'ne savaş açmayacağını ancak savaşa karşı olmadığını ve savaşta haklı olan tarafı destekleyeceğini açıklamıştır. Oylama sonucunda oy birliği ile Osmanlı Devleti'ne savaş açılmıştır.²⁴⁶

Savaşın devam ettiği günlerde Enver Paşa Trabzon'a ve ardından Batum'a gelmiştir. Enver Paşa Azerbaycanlı temsilcileri ile Trabzon'da bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Hacinski, Türk-Gürcü ilişkilerinde kötü durumda olmasının nedenin Batum olduğunu vurgulamıştır. Hacinski, Batum'un Gürcülere verilmesi için çabalamışsa da sonuç alamamıştır. Enver Paşa, Türkiye'nin hakkı olan Batum'un Rusya tarafından tanındığını ifade etmiştir. Gürcülerin Ermenilere uyararak Türklerin karşısında durmaması gerektiğini söylemiştir. Enver Paşa, Türkiye'nin Gürcistan'ın özgür bir şekilde yaşamasını istediğini ve onları komşusu olarak gördüğünü ifade etmiştir. Enver Paşa, tek bir Kafkas Devleti'nin kurulmaması durumunda Türkiye'nin bağımsız bir Azerbaycan ile daha sıkı bir ittifaka girebileceğini hatta Avusturya-Macaristan gibi bir yapı olabileceğini söylemiştir. Görüşmeler devam ederken Hacinski, Enver Paşaya bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin kurulması halinde ne düşündüğünü sormuştur. Enver Paşa, Ermenilerin İngiliz-Rus siyasetine uymayıp ortalığı karıştıracak faaliyetlere son vermesi durumunda Türkiye'nin bağımsız bir Ermenistan'a karşı olmadığını vurgulamıştır.²⁴⁷ Savaş ilanından bir gün sonra Osmanlı Devleti Batum'u ele geçirmiştir. Bir hafta sonra da Komiserlik savaşta Osmanlı Devleti'nin üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Tarih 22 Nisan'ı gösterdiğinde Osmanlı Devleti Kars hariç üç sancağın kontrolünü sağlamıştı. Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk antlaşmasında belirlenen sınırlara ulaşmasına az kalmıştı. Bu şartlar altında savaşa devam etmenin daha kötü sonuçlara yol açılabileceği düşüncesi oluşmuştur.²⁴⁸ 22 Nisan 1918'de Vehip Paşa yeniden barış teklifinde bulunmuştur. Bu durum Seym'de mutlulukla karşılanmıştır.²⁴⁹ Osmanlı Devleti'nin yeniden barış teklifinde bulunmasında Trabzon'da bulunan Hacinski'nin büyük etkisi olduğu vurgulanmıştır.²⁵⁰

22 Nisan 1918 akşamı Seym toplantı düzenlemiştir. Toplantının başkanlığını Çhenkeli yapmıştır. Menşevik grubunda yer alan Oniaşvili, konuşma yapmak için söz

²⁴⁶Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 126.

²⁴⁷Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 71-72.

²⁴⁸Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 499-500.

²⁴⁹Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 168.

²⁵⁰Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 73.

alan almıştır. Konuşmasında Maveraya’yı Kafkasya’nın bağımsızlığı ve geleceği için Seym’e çağrıda bulunmuştur. Oniaşvili, Seym’in Maveraya’yı Kafkasya’yı bağımsız demokratik federatif bir cumhuriyet olarak ilan etmesi gerektiğini söylemiştir. Oniaşvili’nin konuşmasından sonra oylamaya geçilmiş ve yapılan oylama sonucunda üçe karşılık seksen kabul oyuyla 28 Nisan 1918 Pazartesi gecesi Seym, Maveraya’yı Kafkasya’nın Rusya’dan ayrılarak bağımsız bir cumhuriyet olduğunu ilan etmiştir. Çhenkeli bağımsızlık ilanını büyük devletlerin başkentlerine iletmiştir.²⁵¹

Tablo 4.3. Seym’in Kabul Ettiği Maveraya’yı Kafkasya Hükümetindeki Görev Dağılımı²⁵²

<i>Adı-Soyadı</i>	<i>Bakanlık Görevi</i>
A. Çhenkeli	Başbakan ve Dışişleri bakanı
N. Ramişvili	İçişleri Bakanı
Z. A. Hatisyan	Maliye Bakanı
H. Melik- Aslanov	Ulaştırma Bakanı
F. H. Hoyksi	Adalet Bakanı
K. Georgadze	Ticaret Bakanı
N. Homeriki	Tarım Bakanı
N. Bey Yusufbeyli	Eğitim Bakanı
M.H. Hacinski	Ticaret Bakanı
A. Saakyan	Gıda Bakanı
R. Kaçaznuni	Kamu Hizmeti Bakanı
A. Erzikyan	Çalışma Bakanı
İ.Y. Haydarov	Devlet Kontrol Bakanı

Kafkasya Hükümeti’nin başkanı Çhenkeli, Kafkas Cephesi komutanı Vehip Paşaya telgraf göndermiştir. Telgrafta Kafkasya’nın artık bağımsız federatif bir devlet olduğunu ve bu konuda diğer devletlere bilgi verdiğini açıklamıştır. Böylece Osmanlı Devleti’nin vermiş olduğu ultimatoma şartları kabul edilmiştir.²⁵³ Osmanlı Devleti 28 Nisan’da Bağımsız Maveraya’yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti’ni tanımıştır.²⁵⁴ Maveraya’yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti’nde altı üyenin oy kullanma hakkı bulunmaktaydı. Bu altı oyun ikisi Resulzade ve Hacinski olmak üzere Azerbaycan Türklerine aitti.²⁵⁵ Gürcistan’ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra federasyon yaklaşık bir ay gibi kısa bir süre içerisinde sona ermiştir.

²⁵¹Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 495-496.

²⁵²Seyfəddin Sabir Oğlu Səməndərov, *1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda Aqrar Məsələ* (Bakı: Mega-H, 2009), 31.

²⁵³Kərimli, *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*, 77.

²⁵⁴Hasanlı, *Azərbaycan Tarihi 1918-1920*, 77.

²⁵⁵Sünbül, *Azərbaycan Dosyası I*, 82.

4.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin İlan Edilmesi

Transkafkasya Seym'i ve Transkafkasya Federatif Demokratik Cumhuriyeti'nin ömrü kısa sürmüştür. 26 Mayıs 1918 yılında Gürcü temsilcilerin bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Müslüman temsilciler halkın kaderini eline almak zorunda kalmıştır.²⁵⁶ 27 Mayıs'ta Azerbaycan temsilcileri toplantı düzenlemiştir. Toplantı sonucunda Azerbaycan siyasetçileri Geçici Milli Şura'yı etmişlerdir. Başkanlığına M. E. Resulzade yardımcılığa ise H. Ağayev ve M. Seyidov getirilmiştir. F.H. Hoyski ise oy birliği ile icra organın başkanlığına getirilmiştir.²⁵⁷ Azerbaycan Milli Şurasının icra organı üyeleri sekiz kişiden oluşmuştur. Bu kişilerin isimleri aşağıdaki gibidir: ²⁵⁸

1. Mehemed Hasan Hacinski
2. Nesip Bey Yusufbeyli
3. Halil Bey Hasmamedov
4. Mamed Yusuf Caferov
5. Hudadat Bey Melik'ten Aslanov
6. Cemo Bey Hacinski
7. Ekber Ağa Şeyhulislamov
8. Hüsrev Paşa Sultanov

28 Mayıs'ta Milli Şura'nın ilk toplantısı gerçekleşmiştir. Toplantıda ağırlıklı olarak üç madde üzerinde durulmuştur. Birinci madde de H. Ağayev'in Yelizavetpol'de yaşanan son olaylar hakkında bilgi vermiştir. İkinci madde M.E. Resulzade'nin Batum'dan göndermiş olduğu mektubun ve telgrafın okunması hakkında olmuştur. Üçüncü ve en önemli madde federasyonun dağılması ve Gürcülerin bağımsızlığını ilan etmesiyle Azerbaycan'ın ne yapacağıyla ilgili olmuştur. Şuranın üyeleri arasında yer alan H. Hasmehmedov zaman kaybetmeden Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesini gerektiğini söylemiştir. F.H. Hoyski bağımsızlığı ilan etmeden önce Azerbaycan'ın diğer devletlerle görüşme yapması için Azerbaycan Hükümeti'nin kurulmasını teklif etmiştir. Yapılan görüşmelerden sonra Milli Şura 24 oyla Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi yönünde oy kullanmıştır.²⁵⁹ 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Milli Şurası, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (AHC) kurulduğunu İstiklal Beyannamesi ile tüm dünyaya ilan etmiştir.²⁶⁰ İstiklal Beyannamesi altı maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler aşağıda yer almaktadır:

²⁵⁶ Allahverdiyev -Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 11.

²⁵⁷ Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/28; Hasanli, *Azərbaycan Tarihi 1918-1920*, 94.

²⁵⁸ Hacı Abdulla, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 100 Sual, 100 Cavab* (Bakü: Mütərcim, 2018), 22.

²⁵⁹ Hasanli, *Azərbaycan Tarihi 1918-1920*, 94-95.

²⁶⁰ Allahverdiyev -Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 11.

1. Azerbaycan tam teşekküllü ve bağımsız bir devlettir. Azerbaycan Kafkasya’nın Güney ve Doğusundan ibarettir. Yüce güç Azerbaycan halkına aittir.
 2. Bağımsız Azerbaycan’ın siyasi kuruluş biçimi demokratik cumhuriyettir.
 3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti uluslararası toplum başta olmak üzere komşu ülkeler ve devletlerle tüm üyeleriyle dostane ilişkiler oluşturacaktır.
 4. AHC sınırları içinde milleti, dini, statü veya cinsiyet farkı gözetmeksizin bütün vatandaşlarına tam vatandaşlık ve siyasi haklar verir.
 5. AHC sınırlarında yaşayan bütün milletlerin özgürce kalkınması için uygun koşullar oluşturur.
 6. Millet Meclisi açılıncaya kadar Azerbaycan’da otorite halk tarafından oylama ile seçilen Milli Şura’dır. Geçici hükümet Milli Şura’ya karşı sorumludur.²⁶¹
- Milli Şura, bağımsız üye olan Feteli Han Hoyski’ye ilk hükümeti kurması için görev verdi. Bir gün sonra F.H. Hoyski’nin oluşturduğu kabine kabul edilmiştir.²⁶²

Tablo 4.4. Azerbaycan Milli Şurası’nın 28 Mayıs 1918’de Yapmış Olduğu Toplantıdaki Geçici Kabine²⁶³

<i>Adı- Soyadı</i>	<i>Bakanlık Görevi</i>
Feteli Han Hoyski	Bakanlar Kurulu Başkanı ve İçişleri bakanı
Hüsrev Paşa Sultanov	Savaş Bakanı
Mehemmed Hasan Hacinski	Dışişleri Bakanı
Nasib Bey Yusufbeyli	Maliye ve Halk Eğitimi Bakanı
Halil Bey Hasmamedov	Adalet Bakanı
Mehmet Yusuf Caferov	Ticaret ve Sanayi Bakanı
Ekber Ağa Şeyhülislamov	Tarım ve Çalışma Bakanı
Hudat Bey Melik Aslanov	Yollar, Posta ve Telgraf Bakanı
Cemo Bey Hacinski	Devlet kontrolü Bakanı

30 Mayıs 1918’de Bakanlar Kurulu başkanı F.H. Hosi’yi’nin imzasıyla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulması hakkındaki bildiri diğer ülkelerin dışişleri bakanlıklarına iletilmiştir. Bildiri İstanbul, Kopenhag, Paris, Hristaniya, Tahran, Moskova, Berlin, Roma, Kiyev, Haaga, Sofya, Viyana, Buharest, Londra, Madrid,

²⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hikmet Demirci, “Karabağ Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Son Karabağ Mutakabati”, *Asya Studies* 6/Special Issue (Özel Sayı) 2 (31 Mayıs 2022), 22; Allahverdiyev - Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 21; Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 95-96; Vaqif Abışov, *Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Qurulmasının Tarixşünaslığı* (Bakü: Tarix İnstitutu, 2015), 293; Abdulla, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 100 Sual, 100 Cavab*, 24; Əsgər Rəsulov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qurucuları (Portret-Oçerklər Və Məqalələr)* (Bakü: Elm və Təhsil, 2018), 11; Nəsim Nəsimli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti* (Bakü: Qanun Nəşriyyatı, 2011), 52-53; Aydın Balayev, *Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955)* (Bakü: Çıraq Nəşriyyatı, 2012), 104-105.

²⁶² Allahverdiyev- Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*,

5.

²⁶³ Abdulla, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 100 Sual, 100 Cavab*, 23.

Stokholm ve Washington'a gönderilmiştir. Bildiride, "Gürcistan'ın ittifaktan çıkmasıyla Maveray-yı Kafkasya Cumhuriyeti dağılmıştır. 28 Mayıs'ta Azerbaycan Milli Şurası Maveray-yı Kafkasya'nın Güneydoğusunda Azerbaycan Cumhuriyetini kurmuştur. Mevcut durumdan devletinizi haberdar edilmesini rica eder, büyük saygı ve şeref duyarım. Hükümet geçici olarak Elizavetpol'dedir. 30 Mayıs 1918 Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu başkanı F.H. Hoyski." bilgisi yer almıştır. Bu bildiriği Tiflis'ten gönderirken zorluk yaşandığı için F.Hoyaski Batum'da bulunan Dışişleri Bakanı Hacinski ile iletişime geçmiştir. Hacinski'ye Azerbaycan'ın bağımsızlığına ilişkin bildiriği Rusça ve Fransızcaya çevrilmiş metni gönderdiğini Hacinski'nin de radyo vasıtasıyla diğer ülkelere iletmesini istemiştir.²⁶⁴ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bağımsızlığının ilanı iletme konusunda sorunlar yaşamıştır. Bu sorunları aşmak için Osmanlı Devleti'nin imkanlarını kullanılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Dışişleri Bakanı Hacinski Osmanlı Devleti'ne müracaatta bulunmuştur. Bu müracaatta kurulan Azerbaycan Devleti'nin içinde bulunduğu durum sebebiyle yukarıda ismi geçen başkentlere hızlı bir şekilde elçilik açmakta sorunlar yaşadığını açıklamıştır. Hacnski, Osmanlı Devleti'nin uluslararası şartlara göre Avrupa başkentlerindeki Türk elçilikleri aracılığıyla Azerbaycan ve Avrupa devletleri arasında aracı olmasını istemiştir. Türk elçilikleri de ilgili ülkelerin başkentlerine bilgiyi iletmiştir.²⁶⁵

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan'ın siyasetini yansıtan tüm partiler temsil edilmiştir. 11 komisyon çalışma yapmıştır. Müsavat ve tarafsızlar grubu parlamentoda en büyük grup olarak 38 milletvekili ile temsil edilmiştir. Sol grup, Hümmetçi Menşevikler ve Bolşevikler 13 vekil ile İttihat Partisi 13, Ahrar Partisi 6, bağımsızlar 3 vekille parlamentoda yerini almışlardır. Parlamento'nun ilk toplantısına Ermeni ve Ruslar katılmamıştır. Fakat sonradan katılmışlardır. Genel olarak Azerbaycan parlamentosunda 11 grup çalışma yapmıştır. Araştırmacılar, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemindeki parlamentoyu iki döneme ayırmıştır. Birinci dönem Milli Şura dönemi olarak kabul edilmiştir. Birinci dönem 28 Mayıs- 19 Kasım 1918'deki süreci kapsamaktadır. İkinci dönem ise 7 Aralık 1918 ile 27 Nisan 1920 arasındaki dönemi kapsamıştır. İlk dönem 6 ay, ikincisi ise 17 ay sürmüştür. AHC döneminde beş tane kabine kurulmuştur. Bunların üçüne F.H. Hosityki, İkisine ise N.B. Yusufbeyli başkanlık yapmıştır.²⁶⁶

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Azerbaycan'ın siyasi tarihinde çok önemli bir yer tutup bağımsızlık mücadelesinin temel yapı taşlarından birisi kabul edilmektedir. Cumhuriyet iki yıl kadar süren kısa ömrüne rağmen, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'ın siyasi, askeri ve kültürel gelişiminde önemli bir yeri vardır.

²⁶⁴ Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 97-98.

²⁶⁵ Zülfiqar Şahsevənlı, *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)* (Bakı: Gənçlik, 1998), 24.

²⁶⁶ Nazim Mustafa, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Işığında (1918-1920) Araşdırmalar, Məqalələr* (Bakü: Ulu, 2018), 122.

5. MEHEMMED HASAN HACINSKİ'NİN CUMHURİYET KABİNELERİNDEKİ GÖREVLERİ

5.1. Birinci Kabinedeki Görevi (28.05.1918 – 17.06.1918)

İlk hükümet Transkafkasya Seym'inden oluşan Müslüman grubundan oluşmuştur. İlk hükümetin çalışma alanı sınırlı kabul edilmiştir. Neden olarak birincisi ülkelerinin dışında Tiflis'te kurulmuştur. İkincisi ise Azerbaycan'ın bir kısmı Taşnak ve Bolşevik kontrolünde olması gösterilmiştir.²⁶⁷ Bu nedenlerden dolayı Azerbaycan Hükümeti 16 Haziran 1918'de Tiflis'ten Gence'ye geçmiştir.

13 Haziran 1918'de Tiflis'te bulunan Milli Şura toplantı yapmıştır. Bu toplantıya Batum'dan dönen Hacinski, yapmış oldukları görüşmenin raporunu sunmuştur. Hacinski, sunduğu raporda Batum'da oluşturulan barışın İstanbul'da Avusturya, Bulgaristan ve Almanya'nın yer aldığı devletlerin heyetleri ile de görüşme yapılması ve bunun için İstanbul'a temsilci gönderilmesinin gerekli olduğu açıklamıştır.²⁶⁸

Gence'ye geçen Azerbaycan Hükümeti ile Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuru (Nuri) Paşa arasında çatışma yaşanmıştır.²⁶⁹ Azerbaycan tarihinde "Haziran Krizi" olarak adlandırılan bu olay Nuri Paşa oluşturulan ilk kabineye sıcak bakmadığı için yaşanmıştır.²⁷⁰ Yaşanan bu krize aslında cumhuriyet yönetimine karşı olan kişilerin sebep olduğu vurgulanmıştır. Bu kişiler Nuri Paşa'nın Gence'ye doğru hareket ettiğini haber alması üzerine onun yanına giderek onunla görüşmüşlerdir. Bu görüşmede Milli Şura'nın açılması ve bağımsızlığın ilanından sonra kurulan hükümetin Seym'e üye olan vekiller tarafından gerçekleştirildiğini açıklamışlardır. Bu durumun kabul edilemez ve yasal olmadığını da ifade ederek Nuri Paşayı etkilemişlerdir.²⁷¹ Bu krizi aşmak için kapalı oturum yapılmıştır. Bu toplantı 17 Haziran 1918'de saat 12'de şehir idaresinde başlamıştır. Toplantıda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin başbakanı Fethali Han Hoyski, Mehmet Emin Resulzade ve Hacinski Kafkasya'daki Türk ordusunun kumandanı Nuri Paşa ile görüşerek Milli Şura ve Azerbaycan Hükümeti hakkında Nuri paşaya bilgi verdiklerini açıklamıştır. Paşa'nın kendilerine cevap olarak, "Kendisinin bir asker olduğunu, sivil işler hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığını ve sivil işler için danışmanı Ahmet Ağaoğlu ile görüşmelerini gerektiği açıklamıştır." Ahmet Ağaoğlu ile yapılan görüşmeden bahseden F.H. Hoyski, Ağaoğlu'nun Türk hükümetinin

²⁶⁷ Şükrü Yıldız, *Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920)* (Bakı: Təknur Mmc, 2004), 58.

²⁶⁸ Akarslan, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)*, 125.

²⁶⁹ Mustafa, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İşiğində (1918-1920) Araşdırmalar, Məqalələr*, 226.

²⁷⁰ Qiyas Şükürov, "Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)", *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan*, ed. Vasif Qafarov (İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık, 2010), 61.

²⁷¹ Şükürov, "Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)", 61-62.

içişlerine karışmayacağını ifade etmiştir.²⁷² Fakat Ahmed Ağaoğlu, hükümetin halk tarafından destek görmediğini ve eğer iç karışıklık çıkarsa ordunun olaylara karışmayacağını açıklamıştır. Konuşmasına devam eden Ağaoğlu ordunun halka kurşun sıkmak için değil yardım amacıyla geldiğini ifade etmiştir. Bu nedenle Milli Şura'nın yeni bir hükümet kurarak çalışmalarına son vermesini ve yerine Nuri Paşa'nın istediği kişilerin kabine de olmasını istemiştir.²⁷³ Saat 2'de yapılan kapalı oturum tartışmalara neden olmuştur. Hoyski, hükümetin yapmış olduğu çalışmalar hakkında bilgi vererek şura üyelerinden hükümetin istifasını kabul etmelerini istemiştir. Uzun ve gergin geçen müzakerelerden sonra Milli Şura'nın kapatılıp yerine kanun koyucu ve otoritenin yeni kurulacak Azerbaycan Hükümeti'ne verilmesi hakkındaki karar kabul edilmiştir.²⁷⁴ Birinci kabinenin sona ermesinde Osmanlı Devleti'nin etkisi olduğu görülmektedir.

Tablo 5.1. F.H. Hoyski'nin Oluşturmuş Olduğu Birinci Kabine²⁷⁵

<i>Adı- Soyadı</i>	<i>Bakanlık Görevi</i>
F.H. Hoyski (Tarafsız)	Bakanlar Kurulu başkanı ve İçişleri Bakanı
H.Sultanov (müsavat)	Savaş Bakanı
M.H. Hacinski (müsavat)	Dışişleri Bakanı
N. Yusufbeyli (müsavat)	Maliye ve Halk Eğitim Bakanı
H. Hasmehmedov (müsavat)	Adalet Bakanı
M.Y. Caferov (tarafsız, sonra – müsavat)	Ticaret ve Sanayi Bakanı
E.Şeyhülislamzade (Hümmet)	Tarım ve Çalışma Bakanı
H. Melikaslanov (tarafsız)	Yollar, Posta ve Telgraf Bakanı
C.Hacinski (sosyalist)	Devlet Müfettişi

Hacinski'nin ilk kabinede Dışişleri Bakanı olarak çalışma yaptığı görülmektedir. Bakanlık görevi dolayısıyla Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerin yoğun olduğu bir hükümet kabinesi olmuştur.

5.2. İkinci Kabinedeki Görevi (17.06.1918 – 07.12.1918)

Birinci kabine de yaşanan “Haziran Krizi”’nden sonra F.H. Hoyski'nin başkanlığında ikinci kabine oluşturulmuştur. İkinci kabinede Difai teşkilatına üye birçok önemli kişi kabine de yer almıştır.²⁷⁶ Kabine kurulduktan sonra Hacinski, N. B.

²⁷² Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/157.

²⁷³ Bal, *Azerbaycan Cümhuriyyətinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 179.

²⁷⁴ Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/157.

²⁷⁵ Abdulla, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 100 Sual, 100 Cavab*, 25; Allahverdiyev -Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 86; Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/151.

²⁷⁶ Şükürov, “Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)”, 66.

Yusufbeyli ve diğer bakanların imzasının da içinde yer aldığı bir bildiri yayımlanmıştır. Bu bildiride Azerbaycan halkına seslenilerek halktan yardım talebinde bulunulmuştur. Hükümetin vatanın kurtulması için yapılan çalışmaları engelleyen kişilerin sert bir şekilde cezalandırılacağı bilgisi verilmiştir. Ayrıca bildiride devletin güçlenmesi için gençlerin askere çağrılacağı da açıklanmıştır.²⁷⁷ Hoyski'nin oluşturduğu kabinede Hacinski'nin Dışişleri bakanı olarak görevine devam etmiştir. Kabinedeki diğer bakanlıkların görev dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 5.2. F.H. Hosityki'nin Oluşturmuş Olduğu İkinci Kabine²⁷⁸

<i>Adı- Soyadı</i>	<i>Bakanlık Görevi</i>
Fethali Han Hoyski	Bakanlar Kurulu Başkanı ve Adalet Bakanı
B. Cevanşir	İçişleri Bakanı
E. Emircanov	Maliye Bakanı
H. Melikaslanov	Yollar Bakanı
Nesib Bey Yusufbeyli	Eğitim ve Din Bakanı
H. Rafibeyli	Sosyal Teminat Bakanı
M. Asadullayev	Ticaret ve Sanayi Bakanı
M. H. Hacinski	Dışişleri Bakanı
H. Sultanov	Tarım Bakanı
A. Topçubaşov	Başkan Yardımcısı
M. Rafiyev	Başkan Yardımcısı

5.2.1. Kabine Değişikliği ve Görevi (6.10.1918)

Hacinski'nin ikinci kabinedeki değişimden soran dışişleri bakanlığından alınarak maliye bakanı olmuştur. Bu durumun Hoyski ve Hacinski arasında yaşanan fikir ayrılıklarının etkisiyle olabileceği ifade edilmiştir.²⁷⁹ Kabine değişikliği sonrası oluşan bakanlıkların görev dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

²⁷⁷ Akarslan, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)*, 133.

²⁷⁸ Lətif Şüküroğlu, *Cümhurriyət Hökuməti Repressiya Məngənəsində* (Bakı: Şirvan Nəşr, 2000), 246-247; Abdulla, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 100 Sual, 100 Cavab*, 25-26; Yıldız, *Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920)*, 64-65; Allahverdiyev- Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 86; Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/152-153.

²⁷⁹ Akarslan, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)*, 152.

Tablo 5.3. İkinci Kabine Değişikliği²⁸⁰

<i>Adı-Soyadı</i>	<i>Bakanlık Görevi</i>
Fethali Han Hoyski	Bakanlar Kurulu Başkanı
B.Cavanşir	Ticaret, Sanayi ve İçişleri Bakanı
A. Topçubaşov	Dışişleri Bakanı
M.H. Hacinski	Maliye Bakanı
N.Yusufbəyli	Halk Eğitim Bakanı
H. Hasmemmedov	Yollar Bakanı
H. Sultanov	Tarım Bakanı
H. Refibeyli	Halk Sağlık Bakanı
A.Aşurov	Posta-Telgraf Bakanı
M.Rəfiyev	Sosyal Teminat ve Dini İtikat Bakanı
İ.Ziyathanov	Askeri İşlerden Sorumlu Komiser
A. Emircanov	Devlet Müfettişi

Hacinski maliye bakanı olduktan sonra da çalışmalarına devam etmiştir. Hacinski'nin bu dönemdeki ekonomik faaliyetleri dönemin basın hayatında açıklanmaktadır. Bu dönemde yayımlanan gazetelerden biri olan Azərbaycan Gazetesindeki ilgili haberler aşağıdadır: Azərbaycan Gazetesinin 15 Ekim 1918 tarihli baskısında ekonomi ile ilgili haber yer almıştır. Haberin başlığında “Azərbaycan’dan sınırından çıkıp kalıcı bir şekilde memleketlerine giden kişilerin yanında götürdükleri mallar ile ilgili geçici kanun çıkarıldığından bahsedilmektedir. Haberin devamında Azərbaycan Cumhuriyeti’nden gidenlerin 2 manatlık damga vergisi ve 60 penilik kırtasiye pulunun gümrük dairesine ödenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bununla beraber gidecek eşyalar için iki ayrı nüsha tutulması gerektiği söylenmiştir. Eğer eşya sahibinin yanında not alınmış eşyaları dışında bir şeyler bulunursa gümrük memurları tarafından ek vergi isteneceği ifade edilmiştir. Örneğin mobilya, kıyafetler, çamaşırlar, nevresim, yatak, yastık, battaniye, halı, Mutfak eşyaları, yemek takımları ve bir taneden fazla olmamak şartı ile dikiş makineleri vergiden muaftır. Araba, motosiklet ve bisiklet bakanlık tarafından verilen özel izinle götürülebilir. Geriye kalan eşyalardan gümrük vergisi alınır. Değerli maden eşyalarından iki adet vergi vermeden izin verilecektir. Sanatçıları sanat eşyalarını vergi vermeden götürebilir. Ciltli, ciltsiz her türlü kitaplar vergiden muaftır.” haberin sonunda Maliye Nazarı Mehmed Hasan Hacinski tarafından bu bilginin paylaşıldığı açıklanmıştır.²⁸¹

Azərbaycan Gazetesinin 16 Ekim 1918 tarihli baskısında aşağıdaki haber aktarılmaktadır:

²⁸⁰ Abdulla, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 100 Sual, 100 Cavab*, 26; Yıldız, *Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920)*, 66; Allahverdiyev -Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 87.

²⁸¹ Təymur Kərimli, *Azərbaycan Qəzeti 1918-1920 (Sentyabr-Oktyabr 1918)* (Bakı: Prestige, 2021), I./226-227.

“Azerbaycan’dan çıkarılacak eşyalar için geçici gümrük vergisi adına bir haber çıkmıştır. Haberde 57 adet eşyadan ne kadar gümrük vergisinin ödeneceğinden bahsetmektedir. Bunların dışındaki eşyalardan ve vergisi verilmeden getirilen eşyalardan belirlenen oranda vergi alınacaktır. Ticaret ve Sanayi Bakanlığının izni olmadan un, tahıl, pişmiş çörek, pamuk, ipek, ipek parçaları, her türlü madene şeyler, diri ve kesilmiş hayvan dışındakiler yasaktır. Yolcular suçlu bulunduğu anda sadece malları ile cezalandırılır. Yurt dışına mal gönderme kanuna uymayanlar en yakında gümrük idaresine gönderilir. Malları ellerinden alınarak sorun çözülür. Diğer durumda ise mahkeme kararı ile belirlenir. Maliye Bakanı Mehmed Hasan Hacinski.” bilgisi yer almıştır.²⁸²

Azerbaycan gazetesinin 21 Kasım 1918 yılındaki yayımında yer alan haberde, “Maliye nezaretinin yeni kâğıt para hazırlamak için çalışma başlattığını fakat bunu kısa zaman da yetismeyeceği bilgisi verilmektedir. Son zamanlarda bazı idarelerin ve kişilerin eskimiş ve dağılmış Bakü bonolarını kabul etmedikleri bilgisi gelmektedir. Bakü Belediye Yönetimi ise 9 Ocak 1918 tarihinde onaylanan karara göre dörtte biri kaybolmuş, imzaları ve numaraları silinmiş olanlar kabul edilemez. Fakat numaraları, imzaları ve tam olan bonoları kabul etmeyen idare ve kişiler kanun karşısında mesul tutulacaktır. Maliye Bakanı Mehmed Hasan Hacinski.”²⁸³ bilgisi verilmiştir. Görüldüğü gibi Hacinski, mali konularda da önemli karar almıştır. Sınır geçişlerinin nasıl olunacağı, taşınır ve taşınmaz mallara uygulanacak verginin miktarı hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur.

5.3. Üçüncü Kabinedeki Görevi (26. 12. 1918 – 14. 03. 1919)

Hoyski’nin oluşturmuş olduğu ikinci kabinenin istifası parlamento tarafından kabul edilmiştir. Yeni bir hükümet kabinesinin oluşturulması için tekrar Hoyski’ye yetki verilmek istenmiştir. Fakat Hoyski, yeni hükümet kurma isteğini kabul etmemiştir. Hasan Ağayev’in yoğun ısrarları sonucu Hoyski, hükümet kurma görevini tekrar kabul etmiştir.²⁸⁴ 22 Aralık 1918 yılında üçüncü hükümet kabinesi oluşturulmuştur. F. Hoyski Bakanlar Kurulu Başkanı ve Dışişleri Bakanlığı görevini yürütmüştür. Hoyski devletin savunma gücünün artırılması için parlamento karşısında sık sık taleplerde bulunmuştur. Onun isteği üzerine Savaş Bakanlığına bütçenin altıda biri kadar (400 milyon manat) para ayrılmıştır. Fakat parlamento de gruplar arasında yaşanan çekişmeler nedeniyle üçüncü hükümet Mart 1919’da istifa etmek zorunda kalmıştır.²⁸⁵ Hacinski’nin Dışişleri Bakanlığından sonra ki almış olduğu Maliye Bakanlığı görevinin yine değişmiş olduğu göze çarpmaktadır. Bunun nedeni olarak Hoyski ve Hacinski arasındaki mücadele ve

²⁸² Kərimli, *Azərbaycan Qəzeti 1918-1920 (Sentyabr-Oktyabr 1918)*, I./244-245.

²⁸³ Təymur Kərimli, *Azərbaycan Qəzeti 1918-1920 (Noyabr 1918)* (Bakı: Prestige, 2021), II. /391.

²⁸⁴ Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/159.

²⁸⁵ Mustafa, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Işığında (1918-1920) Araşdırmalar, Məqalələr*, 227.

çatışmanın olduğu şeklinde yorumlanabilir. Çünkü Hosyki, Hacinski'nin Bolşeviklerle ilişki içerisinde olduğunu ve bu yüzdende bakanlık görevlerinden uzaklaşması gerektiği görüşünü savunmuştur.

Tablo 5.4. AHC Üçüncü Kabinesi.²⁸⁶

<i>Adı-Soyadı</i>	<i>Bakanlık Görevi</i>
Fethali Han Hoyski	Başbakan ve Dışişleri Bakanı
Halil Bey Hasmemmedov	İçişleri Bakanı
Burutalov (İ. N. Protasyev)	Maliye Bakanı
H. Melikaslanov	Yollar Bakanı
T. Makinski	Adalet Bakanı
Nesib Bey Yusufbeyli	Eğitim ve Din Bakanı
Aslan Bey Sefikürdski	Posta, Telgraf ve Çalışma Bakanı
Samed Mehmandarov	Savaş Bakanı
R. Hoyski	Sosyal Teminat Bakanı
Y. Gindes	Halk Sağlığı Bakanı
M. Asadullayev	Ticaret Bakanı
M. H. Hacinski	Devlet Müfettişi (16.01.1919 tarihinden sonra E.Hasanov)
K. Lizgar	Gıda Bakanı
H. Sultanov	Tarım Bakanı

5.4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Dördüncü Kabinesi (14. 03. 1919 – 22. 12. 1919)

Nesib Yusufbeyli tarafından oluşturulan dördüncü kabinede ana partiler parlamentoda temsil edilmiştir. Fakat bu durum hükümet ve diğer partiler arasında yaşanan çekişmeleri engellememiştir.²⁸⁷

Yaşanan çekişmeler diğer sorunların çözülmesine imkan vermemiştir. Dördüncü kabinede Yusufbeyli Başbakanlık görevinin yanında içişleri bakanlığı görevini de yürütmüştür. Yusufbeyli yeni kurulan hükümetin iç ve dış politikadaki programını parlamentoda açıklamıştır. Kabinenin dış politikadaki asıl amacı ve görevinin Azerbaycan'ın bağımsızlığının büyük devletler tarafından tanınmasını sağlamak, Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak ve ülkenin toprak bütünlüğünün korunması olarak ifade etmiştir. Ülke içindeki programın amaçlarını da ekonominin beslenmesini canlandırmak, halkın sosyal refahını iyileştirmek, konuşma, basın ve toplantı dahil olmak üzere demokratik özgürlüklerin sağlanacağını açıklamıştır.²⁸⁸

²⁸⁶ Abdulla, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 100 Sual, 100 Cavab*, 26-27; Allahverdiyev -Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 87; Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/154; Şüküroğlu, *Cümhuriyyət Hökuməti Repressiya Məngənəsində*, 125.

²⁸⁷ Kərimli, *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*, 140.

²⁸⁸ Abdulla, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 100 Sual, 100 Cavab*, 108-109.

Bu gelişmeler ışığında 3 Aralık 1919'da gizli olarak toplantı yapılmıştır. Toplantı da Hoyski'ye Thomson tarafından gönderilen mektup şok etkisi yaratmıştır. Mektupta General Thomson, koalisyon şeklinde kurulmayan hükümet olduğu sürece Bakü'de meclis toplantısının yapılamayacağı vurgulamıştır. Bunu hakkında açıklama yapan Hoyski, sadece Ermenilerin ve Rusların değil bazı Müslümanlarında meclisin itibarını kaybettirmeye çalıştığını açıklamıştır. Hoyski'nin "Meclisin dışında yeni bir hükümetin kurulması mümkün müdür?" sorusuna Thomson'un, bu şekilde hükümeti kurabilecek kişilerin Hacinski ve M. Asadullayev olduğunu bilgisini aldığını ifade etmiştir. Bu bilginin Thomson'a Ermeniler tarafından verildiği vurgulanmıştır.²⁸⁹ Bu konu hakkında konuşan Hacinski, "Thomson'un verdiği bilgiye göre ben ve M. Asadullayev olmak üzere bu iki kişinin hükümeti kuracağından bahsetmiştir. Yoldaşlarım bütün samimiyetimle söylüyorum. Bu konuyla hiçbir ilgim olmadığına inanmanızı rica ediyorum. Bir önceki gün H. Sultanov ve B. Cavanşirin katıldığı akşam yemeğinde Mirza bana hükümeti sende kurabilirsin dedi. Ben bu teklifi kesin olarak reddettim. Mirza'nın kendisine bizzat şunları söylediğini de belirtiyor: Bize göre Hükümet başkanlığına ilk aday F.H. Hoyksi'dir."²⁹⁰ açıklamasını yapmıştır. Hacinski ve Hoyski arasındaki mücadele dördüncü kabinede iyice gün yüzüne çıkmıştır. Yaşanan gelişmeler sonucunda Hacinski'ye bu kabinede siyasi görev verilmemiştir.

Tablo 5.5. N. Yusufbeyli'nin Oluşturmuş Olduğu Dördüncü Kabine²⁹¹

<i>Adı-Soyadı</i>	<i>Bakanlık Görevi</i>
Nesib Bey Yusufbeyli	Bakanlar Kurulu Başkanı ve İçişleri Bakanı A. Hasanov Ekonomi Bakanı
A. Eminov	Ticaret ve Sanayi Bakanı
M. Y. Caferov	Dışişleri Bakanı
H. Melikaslanov	Yollar Bakanı
C. Hacinski	Posta-Telgraf Bakanı
S. Mehmandarov	Savaş Bakanı
V. Klenevski	Sosyal Teminat Bakanı
A. Dastakov	Sağlık Bakanı
R. Kaplanov	Eğitim ve Dini İtikat Bakanı
A. Kardaşov	Tarım Bakanı
H. Amaspor	Başkan Yardımcısı
N. Nerimanbeyli	Devlet Müfettişi
A. Sefikürdski	Adalet ve Çalışma Bakanı
H. Hasmammedov	Sonradan Dışişleri Bakanı

²⁸⁹ Akarslan, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)*, 173.

²⁹⁰ Paşayev, *Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası Və Azərbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci İl*, 20.

²⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şüküroğlu, *Cümhuriyyət Hökuməti Repressiya Məngənəsində*, 247-248; Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/160; Allahverdiyev -Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 88; Kərimli, *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*, 145; Abdulla, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 100 Sual, 100 Cavab*, 27; Yıldız, *Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920)*, 81.

5.5. Beşinci Kabinedeki Görevi (24.12.1919 – 01.04.1920)

Nesib Bey Yusufbeyli tarafından oluşturulan beşinci hükümet halk sağlığı alanında bir dizi önlemleri uygulamak istemiştir. Yusufbeyli, bataklıkların kurutulması, içme sularını güzelleştirmek ve sağlık personellerinin sayısının yeterliği hakkında çalışma yapmak istemiştir. Fakat bunları gerçekleştirmek için gerekli olan mali güçten yoksun olması bu projelerin hayata geçmesine engel olmuştur.²⁹²

Tablo 5.6. N. Yusufbeyli'nin Oluşturmuş Olduğu Beşinci Kabine²⁹³

<i>Adı-Soyadı</i>	<i>Bakanlık Görevi</i>
N. Yusufbeyli	Bakanlar Kurulu Başkanı ve Dışişleri Bakanı
F.H. Hosityki	Dışişleri Bakanı
S. Mehmandarov	Savaş Bakanı
R. Kaplanov	Ekonomi Bakanı
H. Şahtatinski	Eğitim ve Dini İtikat Bakanı 05.03.1920'den sonra N.Şahsurarov
E.C.Pepinov	Çalışma ve İstihdam Bakanı
C. Hacinski	Posta ve Telgraf Bakanı
M. Refiyev	Sosyal Güvenlik ve Sağlık Bakanı
H. Memmedbeyov	Devlet Müfettişi
M.H. Hacinski	İçişleri Bakanı 18.02.1920'den sonra M.Vekilov
H. Hasmammedov	Adalet Bakanı

H. Melikaslanov Yollar Bakanı, Geçici Gıda Bakanı, Ticaret ve Sanayi Bakanı görevlerini yürütmüştür. Hacinski, 18.02.1920'den sonra Ticaret, Sanayi ve Gıda Bakanı olmuştur.²⁹⁴

Bu dönemde Azerbaycan'da partiler arasındaki çekişme iç siyasette bunalıma neden olmuştur. Çatışmaya neden olanlar “Müsavat”, “Ahrar”, “İttihat” partileri ve parlamentodaki tarafsız grup partilerinden oluşmuştur. Üye sayısına göre parlamentoda Müsavat'tan sonra en büyük ikinci grup kabul edilen “İttihat Partisi” alınan kararlara müdahale edecek yeterli sayı çoğunluğunu elinde bulundurmuştur. Müsavat Partisi aralık 1919'da sol muhalefeti etkisizleştirmek için İttihatçılarla koalisyon yapmayı planlamıştır. Bunu yapmakta ki bir değer amacı ise İttihat Partisini ve diğer sağ partileri kendi tarafına çekmek olmuştur. Müsavat, bu amacı gerçekleştirmek için Panislamizm ile Bolşevizm arasında yaşanan çatışmadan faydalanmayı düşünmüştür. Fakat olayların seyri Müsavat'ın istediği gibi sonuçlanmamıştır. İttihatçılar hükümet içinde yer almak için üç şart öne sürmüşlerdir:

²⁹² Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/67.

²⁹³ Şüküroğlu, *Cümhuriyyət Hökuməti Repressiya Məngənəsində*, 248-249; Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/161; Yıldız, *Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920)*, 86-87.

²⁹⁴ Abdulla, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 100 Sual, 100 Cavab*, 28; Allahverdiyev -Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 88-89.

- “1. *Tüm Müslüman Partilerin koalisyona riayet etmeleri,*
2. *İçişleri Bakanlığı koltuğunun M.H. Hacinski ile sürdürülmesi,*
3. *Devlet Güvenliği Kurumunun İttihat Partisi temsilcisine verilmesi.*”

İttihatçılar yukarıda sunmuş olduğu şartların kabulü halinde Müsavat Partisiyle koalisyona gireceğini açıklamışlardır. Sonuçta Devlet Güvenlik Kurumunun yetkilerini kendi ellerine alan İttihatçılar, devlet bünyesindeki kanunsuzluklarla açık bir şekilde savaşılmaya başlamıştır. Bu mücadeleyi Müsavat Partisi'ne karşı yaptıklarını açık bir şekilde göstermişlerdir. İttihatçılara düşüncesine göre ülkenin bu durumda olmasının sorumlusu olarak Müsavat Partisi görülmüştür. İttihatçıların yapmış olduğu çalışma sonucunda Hacinski, İçişleri Bakanlığı görevine devam etmiştir. Hacinski ise bakanlığı bünyesinde çalışan çok sayıda memurun çalışmasına son vermiştir. Hacinski'nin bu çalışması işçi grubu temsilcileri ve Bolşeviklerin yakınlaşmasına sebep olmuştur. Bu durum Müsavat partisini ve parlamentodaki tarafsızlar grubunu rahatsız etmiş ve Hacinski'nin Bolşeviklikle suçlanmasına neden olmuştur.²⁹⁵

Ülke içinde partiler arasında çatışma yaşanırken dış politikada da Bolşeviklerin etkisi artmaya başlamıştır. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, 2 Ocak 1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyetine nota göndermiştir. Notada Azerbaycan halkını Denikin ile yapılan savaşa katılmalarını istemiştir. Çiçerin, Bakü rejiminin kısa süre içerisinde Sovyet Rusya ile görüşmelere başlamasını istemiştir. Sovyet Rusya'nın baskısı karşısında Paris Barış Konferansında, Müttefik Yüksek Konseyi Azerbaycan'ı tanımış ve Paris'te Transkafkasya'ya askeri yardım yapılmasına dair tartışma yaşanmıştır. Çiçerin'in istekleri Azerbaycan'da hoş karşılanmamıştır. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı olan Hoyski, Rusya'nın içişlerine karışmak istemediğini ve Sovyet Rusya ile ilişkilerini düzeltme noktasında acele etmeyeceklerini açıklamıştır. Çiçerin, 23 Ocak 1920 yılında ikinci bir nota göndermiştir. Notada Azerbaycan'ı askeri yardıma gelmemekle suçlayarak askeri ittifak çağrısında bulunmuştur. Hoyski, notaya cevap olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının kayıtsız şartsız kabul edilmesini istemiştir. Sovyet baskısının arttığı bu dönemde Batı'dan da yardım gelmeyince Azerbaycan parlamentosunda gerginlikler artmaya başlamıştır. Hacinski, Kabinede Sovyetleri yatıştırma konusunda çalışma yapmıştır. Hacinski, Azerbaycan'ın varlığını devam ettirebilmesi için Sovyetlere taviz vermesi gerektiğini savunmuştur. Bu durum Hacinski ile Hoyski arasında sorunlara neden olmuştur. Hoyski ülke içinde konularla mücadele etmek adına bir plan oluşturmuştur. Hoyski, Hacinski'nin İçişleri Bakanlığından alınarak yerine güvenilir bir Müsavatçı atanmasını planlamıştır. Hoyski'nin plana göre bu duruma tepki gösteren sosyalistlerin istifa etmesi durumunda onların yerine daha güvenilir kişiler kabineye dahil olacağını açıklamıştır.²⁹⁶

²⁹⁵ Elçin Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 26.

²⁹⁶ Sewietochoski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, 233-234.

Beşinci kabine Hacinski ile Hoyski arasında çatışmanın devam ettiği bir kabine olmuştur. Hoyski, Hacinski'nin Rusya'ya karşı olan tutumunu eleştirmiş ve bu durum tartışmalara neden olmuştur. Hosi, olabilecek bir Rus saldırısına karşı savaşmayı düşünmüştür. Hoyski, Hacinski'nin Bolşevik baskısına karşı yeterli önlemleri anlamadığını savunması nedeniyle çıkan tartışmalar sonucunda Hacinski görevinden alınmıştır. Hosi'nin böyle davranmasındaki asıl amacın Hacinski'yi bir tehdit olarak görmesi gösterilmiştir.²⁹⁷ Hacinski, Ticaret ve Sanayi Bakanı olarak hükümetteki görevine devam etmiştir. Bu gelişmelere rağmen Hacinski'nin grubu savundukları düşünce ile ilgili çalışmaya devam etmiştir. Sonuç olarak, Hacinski'nin düşünceleri Mart 1920'de çok sayıda parti temsilcilerinin katıldığı bir konferansta kabul edilmiştir.²⁹⁸ Hacinski, İçişleri Bakanlığı görevinden alındıktan sonra yerine Müsavatçı M. Vekilov getirilmiştir. Vekilov göreve gelince devletçiliğin yenilenmesi konusunda aktif çalışan Bolşevikleri hapse atıp onlara ait yayın organlarını yasaklamıştır. Bu durumu demokrasi karşıtlığı olarak algılanması ülke içindeki gergin ortamı daha da artırmıştır.²⁹⁹ 30 Mart 1920 yılında yaşanan hükümet buhranı sonucunda Yusufbeyli hükümeti istifasını sunmuştur.³⁰⁰ Hoyski ve Hacinski arasında çatışmanın en yoğun olduğu kabinelerin başında beşinci kabine gelmektedir. Hoyski, Hacinski'nin Rusya'ya ılımlı yaklaştığını bu nedenle de görevden alınması gerektiğini savunmuştur. Hoyski, Hacinski'yi yönetimden uzaklaştırmak için bir dizi proje oluşturmuştur fakat sonuç itibarıyla Hacinski'nin görüşleri parlamentoda kabul görmüştür.

5.6. Altıncı Kabinayı Kurma Çalışmaları

N. Yusufbeyli hükümeti Mart 1920'de Sovyet Rusya'nın tarafından dış tehdidin arttığı ve işgale zemin hazırlayan iç güçlerin daha aktif hale geldiği zamanda istifasını vermiştir.³⁰¹ Günlerce devam eden hükümet krizi sonucunda yeni hükümet kabinesini kurmak için Hacinski görevlendirilmiştir. Hacinski Bolşevikler ve Türkiye arasında her iki tarafa da dost olacak bir hükümet kurmak istemiştir.³⁰² Hacinski bu amaçla parlamentodaki gruplarla toplantı yapmıştır. Fakat bu toplantı sonuç vermemiştir. Müsavat grubu ile Sosyalist grup arasında keskin bir fikir ayrılığı olmuştur. Sosyalistler yeni kabinede savaş, dışişleri ve içişleri bakanlıklarının kendilerine verilmesini istemişlerdir. Müsavat Partisi ise Bolşevikler ile iletişim halinde olan Hacinski'nin hükümet kurması için rahat hareket etmesine izin vermemiştir. Aynı zamanda Müsavat Partisi, Hacinski'nin yeni hükümet kurmak için yavaş hareket ettiğini

²⁹⁷ Akarslan, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)*, 173-174.

²⁹⁸ Nəşib Nəşibzadə, *Azərbaycan Xarici Siyasəti (1918-1920)*. (1996: Ay-Ulduz Nəşriyyatı, 1996), 171.

²⁹⁹ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 82.

³⁰⁰ Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/274.

³⁰¹ Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/161.

³⁰² Akpınar vd., *Bütün Eserleri: I Mehmed Emin Resulzade Azərbaycan Cumhuriyeti (keyfiyyət-I Təşəkkülü və Şimdiki Vaziyeti)*, 84.

de ifade etmiştir.³⁰³ Bu süreçte Bolşevikler ile görüşen Hacinski, Bolşeviklere bakanlık teklifinde bulunmuştur. Fakat Bolşeviklerden olumlu cevap alamamıştır. Hacinski 22 Nisan’da hükümet kurmanın mümkün olmadığını meclis başkanı vekili Mehmet Yusuf Caferov’a bildirerek Müsavat partisinden istifade ettiğini ve Bolşevik Partisine dâhil olduğunu açıklamıştır.³⁰⁴ Hacinski’ye altıncı kabineyi kurması için Başbakanlık görevi verilmiştir. Hacinski bütün grupların ve Bolşeviklerinde yönetimde yer alacağı bir kabine kurmak için çaba gösterse de başarılı olamamıştır. Gruplar arasındaki uzlaşmaz tavır Hacinski’nin çalışma alanlarını ve ortak bir yol bulmasını engellemiştir. Bu nedenle altıncı kabine oluşturulamamıştır.

5.7. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Sonu

26 Nisan 1920 gecesi Kızıl Ordu Sumar Köprüsünü yani Azerbaycan sınırını geçerek Bakü’ye doğru yola çıkmıştır. 27 Nisan’da parlamento toplantısında Kuba Valisi Emirhan Hoyksi’nin göndermiş olduğu telgrafta Kızıl Ordu’nun Azerbaycan sınırını geçtiğini ve Haçmaz’ı ele geçirdiğini söylemiştir. Bu bilgi üzerine Azerbaycan parlamentosu mevcut durumun araştırılması için Hacinski başta olmak üzere özel temsilci heyetini oluşturmuştur. Böyle bir durum yaşanırken Ağa Hüseyin Kazımov’un ve Hamid Sultanov’un başkanlık ettiği Bolşevik temsilci heyeti parlamentoyu direnmeden teslim edilmesi için ultiatom vermiştir. Aynı gün saat 13.00’da 11. Kızıl Ordu Bakü’ye girmiştir. Hacinski başta olmakla temsilci heyeti ve Bolşevik temsilci heyeti önce A.H. Kazımov’un evinde daha sonra B. Cavanşir’in dairesinde ultiatomu tartışmışlardır.³⁰⁵ Ültimatonda akşam yediye kadar hükümeti “Merkezi Azerbaycan Komünist Partisi”ne teslim edilmesi istenmiştir. Komünist grup “Eğer şartlarımızı kabul ederseniz Kızıl Ordu’nun asla Bakü’ye girmeyeceğine eminiz ve Kızıl Ordu’nun Bakü’ye gelmemesi için mümkün olan her şeyi yapacağız. Yetkileri ne olursa olsun, herkes kendi görev yerlerinde kalacak fakat yönetimin başında olanlar görevden alınacak ve yerlerine Azerbaycan komünistleri geçecek” açıklanmasında bulunmuşlardır.³⁰⁶ Komünist Partisi Rus ordusunun Bakü’ye girmeden, demiryolu ile doğrudan Anadolu’ya gideceğini düşünmüştür. Onlar ayrıca Azerbaycan ordusuna dokunulmayacağına inanmıştır. Komünist Partisi gelen Kızıl Ordu komutanının Necati Bey adında bir Türk olduğunu bu orduda Türk alaylarının bulunduğunu ve Volga boyu Türklerinin de yer aldığını bunların Anadolu’ya yardıma gittiklerini açıklamışlardır.³⁰⁷

³⁰³ Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası*, 2004, 1/161.

³⁰⁴ Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası*, 2004, 1/444.

³⁰⁵ Allahverdiyev -Mehdiyev, *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*, 35-36.

³⁰⁶ Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 85.

³⁰⁷ Akpınar vd., *Bütün Eserleri: I Mehmed Emin Resulzade Azərbaycan Cumhuriyeti (keyfiyet-I Təşəkkülü və Şimdiki Vaziyeti)*, 85-86.

Ültimatom için parlamento toplantısından önce Hacinski, M.E. Resulzade, K. Karabeyov, A. Sefikürdski ve A. Kardaşov'dan oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon ultimatoma karşı şartlarını hazırlamış ve parlamentoda tartışmaya açmıştır. Ş. Rüstembeyov, vekillere kan dökülmesine engel olmak için Bakü'den geri çekilmeyi ve Bolşeviklere karşı teşkilatlanmak için Gence'ye geçmeyi teklif etmiştir. Fakat bu teklif toplantıya katılanlar tarafından kabul edilmemiştir. Toplantı başlamadan söz alan savaş bakanı S. Mehmanderov Bolşeviklere karşı silahlı direnişin imkânsız olduğunu söylemiştir. Resulzade, halktan habersiz karar alınmaması için oturumun halka açık yapılmasını istemiştir. Hacinski, ultimatom metnini okuyarak teslim olma konusuna vurgu yapmıştır. Hacinski, Kızıl Ordu'nun Türkiye'ye yardıma gittiğini Bakü'ye saldırmayacağını ifade ederek ultimatomun şartları kabul edilmesi gerektiğini açıklamıştır. Hümmet, Sosyalist, İttihat ve Ahrar temsilcileri Hacinski'yi savunmuşlardır. Müsavat adına söz alan M.E. Resulzade: "Bize ultimatom verilmiştir. Türkiye saygı duyduğumuz bir kurtarıcımızdır. Biz, bağımsızlığımızı ayaklar altına almadığı sürece Türkiye'ye yardıma giden güçleri savunacağız. Fakat arkadaşlar bize sormadan sınırlarımızı geçenler dostumuz değil düşmanımızdır. Bu ultimatomun kabul edilmesi demek dost maskesi giymiş düşmana hakimiyetimizin verilmesi demektir. Biz buraya milletin isteği ve arzusuyla geldik ancak bizi zorla ve süngüyle çıkarabilirler."³⁰⁸ açıklamasında bulunarak itiraz etmiştir.

M.E. Resulzade ve Şefi Rüstembeyov'un karşı çıkmasına rağmen saat 23.00'da toplantı sonucunda otoritenin savaştan Bolşeviklerine verilmesi yönünde karar almıştır ve hükümet kendi çalışmasını bitirmiştir. Hakimiyetin teslim edilmesine dair toplantıda aşağıdaki kararlar alınmıştır:

1. Sovyet otoritesinin yönettiği Azerbaycan'ın tam bağımsızlığının korunup saklanmasını;
2. Azerbaycan Komünist Partisinin kurduğu hükümetin geçici organ olmasını;
3. Dış bir müdahaleye bağlı olmadan Azerbaycan'ın asıl idare şekli işçi, köylü ve asker vekillerinden oluşan Azerbaycan yüksek yasama teşkilatının oluşturulması;
4. Hükümet dairelerinde çalışan görevlilerin yerinde kalması sorumlu pozisyonda yer alan görevlilerin değişmesi;
5. Yeni kurulan Komünist Hükümeti üyelerinin hayatlarına ve mülkiyetlerine dokunulmaması;
6. Kızıl Ordu'nun savaşla Bakü şehrine girmemesi için gerekli önlemlerin alınması;
7. Yeni kurulan hükümetin Azerbaycan'ın bağımsızlığını engellemek amacıyla herhangi bir dış müdahaleye karşı kesin önlem ve elindeki tüm imkanlarla mücadele edilmesine dikkat edecektir. Azerbaycan parlamentosu bu şartlara bağlı kalacaklarını açıkladıkları için oy birliği ile otoritenin Müslüman Komünistlere verdiğini kabul

³⁰⁸Karimli, *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*, 295-296.

etmiştir.³⁰⁹ 27 Nisan’ı 28’e bağlayan gece parlamento bırakılmıştır. N. Nerimanov’un başkan olduğu A.A. Alimov, D.H. Bünyatzade, M.D. Hüseyinov, A. Karayev, K.M. Musayev ve H. Sultanov’dan oluşan Geçici İnkılap Komitesi o gün Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ni ilan etmiştir. Daha önceden planlandığı gibi radyo vasıtasıyla RSFSR (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) hükümetine ve Kızıl Ordu’ya hemen yardım sağlamak amacıyla resmi müracaatta bulunmuştur.³¹⁰

Bu anlaşmadan çok kısa süre sonra Bileçeri istasyonuna varmış olan 11. Kızıl Ordu Bakü’ye girmiştir. Kabul edilen bu anlaşmanın tek bir maddesine uyulmamıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin 23 aylık bağımsızlığı sona ermiş ve Azerbaycan Rusya’nın saldırısına uğramıştır.³¹¹

Lenin, Bolşevik rejiminin var olması için Azerbaycan petrollerini ne pahasına olursa olsun ele geçirmek istemiştir. Hacinski gibi Bolşeviklere ılımlı yaklaşan Azerbaycan Türk siyasetçiler olmasa bile Bolşeviklerin amaçlarını ulaşacakları sadece o dönemde Hacinski’yi siyasetçilerin bu süreci hızlandırdığı açıklanmıştır.³¹² Rusya’da düzeni sağlayan Bolşevikler Bakü petrollerini ele geçirmek için Azerbaycan Halk Cumhuriyetine son vermiştir.

³⁰⁹ Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 409-410; Kərimli, *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*, 296.

³¹⁰ Kərimli, *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*, 149.

³¹¹ Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 410.

³¹² Vilayət Quliyev, *Azərbaycan Paris Sulh Konfransında (1919—1920)* (Bakü: Ozan, 2008), 12.

6. MEHEMMED HASAN HACINSKI'NİN DİPLOMATİK FAALİYETLERİ

6.1. Mehmed Hasan Hacinski'nin Paris Barış Konferansında Yaptığı Çalışmalar

Fransızlar tarafından hazırlanan ve 12 Ocak 1919 tarihinde kabul edilen karara göre Paris Barış konferansına katılacak ülkeler dört gruba ayrılmıştır. Birinci grupta genel çıkarları bakımından faaliyet göstererek savaşan ülkelere oluşmuştur. Bu gruptaki ülkeler konferansın bütün çalışmalarına ve komisyonlarına katılmıştır. İkinci gruptaki ülkeler, bölgesel çıkarları bakımından savaşan ülkelere oluşmuştur. Bu gruptakiler sadece kendilerini ilgilendiren konularda konferansta bulunmuştur. Üçüncü gruptaki ülkeler savaş nedeniyle Almanya ile siyasi ilişkilerini kesmiş ülkeleri ifade etmiştir. Bu gruptaki ülkeler sadece kendileri ile ilgili konularda toplantıya katılabilmektedir. Dördüncü gruptaki ülkeler ise tarafsız ve sonradan bağımsızlığını ilan etme yolunda olan ülkelere oluşmuştur. Bu grupta yer alan ülkeler ancak kendilerine ait özel konuları görüşmek üzere birinci grupta yer alan beş ülkeden birinin daveti ile katılmalarına izin verilmiştir. Azerbaycan Hükümeti General V. Thomson tarafından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin konferansa katılabileceğine dair teminat almıştı.³¹³

28 Aralık 1918 tarihinde F.Hoyski'nin oluşturduğu kabinenin ilk icraatı Paris'e gidecek heyeti belirlemek olmuştur. Heyetin başkanlığına A. Topçubaşov, yardımcılığına ise M.H. Hacinski seçilmiştir. Heyete A. Ağayev ve A. Şeyhülislamov dahil edilmiştir. Miryakup Mehdiyev, Ceyhun Bey Hacıbeyli ve Memmed Maharramov'dan oluşan üç kişilik danışmada kabul edilmiştir.³¹⁴ A. Topçubaşov İstanbul'da bulunduğu için Hacinski, heyetin geçici başkanlığını İstanbul'a ulaşana kadar yapacağı kararlaştırılmıştır. Paris'e gidecek heyetin pasaportları hazırlanmıştır. Heyetin Paris'e girişini kolaylaştırmak için W. Thomson, imzasını taşıyan mektup vermiştir. Temsilci heyeti Başkan yardımcısı Hacinski'ye 150 bin manat vermiştir. Avrupa ve Amerika'ya temsilci göndermek için ayrılmış olan 2,5 milyon manatlık bütçe temsilciliğin hesabına geçmiştir.³¹⁵ Bu ekonomik desteğe rağmen mali konuda imkanı az olan temsilcilerden birisi Azerbaycan temsilcileri olmuştur. Hacinski'nin "Çok miktarda para olmadan işleri halletmek mümkün değildir." açıklaması olmuştur. Ermeni temsilcileri 10 milyon, Gürcü temsilciler 5 milyon manat almışlardı. Azerbaycan temsilcileri ise 2,5 milyon manatla yola çıkmışlardı.³¹⁶

20 Ocak 1919'da temsilciler İstanbul'a ulaştılar. Bu durumda Hacinski'nin geçici başkanlığı sona ermiştir. Hacinski, geçici başkanlığı ile ilgili hükümetin kararını ve diğer önemli konular ile ilgili belgeleri A. Topçubaşov'a teslim etmiştir. 22 Ocak

³¹³ Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 175-176.

³¹⁴ Rəsulov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qurucuları (Portret-Oçerklər Və Məqalələr)*, 199.

³¹⁵ Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, 2/292-293.

³¹⁶ Hasanli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918- 1920)*, 176.

1919'da ilk toplandı yapılmıştır.³¹⁷ Bu toplantıda barış konferansındaki temsilciler üç ana konuya göre görev dağılımı yapmışlardır. Siyasi ve ulusal konular, ekonomi ve ticaret, tanıtım ve bilgi konularında her bir temsilcinin görevi oluşturulmuştur. Heyetin başkanı olan A. Topçubaşov, siyasi ve ulusal konuları, momerandumun hazırlanması, teşkilat işleri ve kaynakların harcanması ile çalışma yapması kararlaştırılmıştır. Hacinski'nin ise başkan yardımcısı ve hazinedar olarak ekonomik ve mali konuları ile ilgili çalışma yapması kabul edilmiştir. E. Şeyhülislamov, sınır konularından sorumlu tutulmuştur. M. Muharremov, halkın çiftçilik ve tarım konuları, protokollerin anadilinde yazılması görevini üstlenmiştir. M. Mehdiyev, ticaret ve sanayi alanları, ekonomik hesapların kontrolü yapması için görevlendirilmiştir. A. Ağaoğlu ve C. Hacıbeyli, bilgilendirme ve propaganda çalışmalarını, Fransız basını ve kamuoyuyla ilişkiler kurma konularında çalışma yapmaları kararlaştırılmıştır. E. Hüseyinzade, tarih, kültür ve edebi materyallerin hazırlanmasından sorumlu olmuştur.³¹⁸

Hacinski, 27 Ocak 1919'da karşılaşılan mücadelenin zorluklarını F.H. Hoyski'ye yazdığı mektupta anlatmıştır. Mektupta, temsilcilerin hesaplarının güçlendirilmesi gerektiğini ve Bakü'den tanınmış bazı uzmanların gönderilmesini istemiştir. A. Ağaoğlu'nun rahatsızlanması ve Ermenilerin Avrupa basınında yürüttükleri çalışmalar, A. Hüseyinzade'nin Paris'e gönderilmeyeceğine yönelik asılsız haberler mevcut durumu daha da zorlaştırmıştır. Fransızca yazılan Ermeni gazetesinde A. Ağaoğlu'nu müttefiklerin aleyhinde yazılar yazan ve bu devletlere karşı parlamentoda çalışmaları olan bir Türk gazeteci olarak gösterilmiştir. A. Topçubaşov ve Hacinski'nin önemli çalışmaları ve Thomson'un garanti mektubunun delil olarak gösterilmesi yeterli olmamıştır. İngiliz ve Fransız temsilciler, "Azerbaycan Temsilcileri A. Ağaoğlu'nu Paris'e götürmemelidir. O kişi istenmeyen biridir, gazeteci ve milletvekili olarak bizim hakkımızda olumsuz konuşmaları olmuştur." açıklamasında bulunmuşlardır. Hacinski 27 Ocak 1919'daki mektubunda İngilizlerin Ağaoğlu'nu istemediğini bu nedenle onun Paris'e gidemeyeceğini aktarmıştır. Hatta Ermeni gazetesinin bütün Azerbaycan Temsilcilerinin istenmeyen temsilci olarak isimlendirdiği bilgisini de vermiştir.³¹⁹

Paris Barış Konferansında alınan karar neticesinde bağımsızlıklarını ilan etmiş olan cumhuriyetlerin İstanbul'da bulundukları dönemde Rusya'nın güneyinde meydana gelen siyasi ve ekonomik durumları öğrenmek adına 30 kişiden oluşan bir heyet görevlendirilmiştir. Bu heyet üç gruba ayrılmıştır. Bu üç grubun içerisindeki bir grup Kafkasya'daki gelişmeleri öğrenmekle görevlendirilmiştir. Bu grubun başkanlığını Amerikalı Albay Benjamin Burçeg Moore yapmıştır. Moore, 3 Mart 1919 tarihinde A. Topçubaşov ve Hacinski ile İstanbul'da görüşme gerçekleştirmiştir.³²⁰ Moore, bu

³¹⁷ Hasanli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918- 1920)*, 187-188.

³¹⁸ İsmayıl Musa, *Azərbaycanın Xarici Siyasəti* (Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011), 130.

³¹⁹ Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 194-195.

³²⁰ Hasanli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918- 1920)*, 199.

görüşmede Azerbaycan heyetine altı soru yönelmiştir. Azerbaycan'ın siyasi ve ekonomik olarak varlığını sürdürmesinin mümkün olup olmadığını, bunu yapabilecek yeterli güçlerinin olup olmadığını sormuştur. Başka bir soru da Azerbaycan Türklerinin Kafkasya'da veya Güney Kafkasya'da federasyon ya da konfederasyon oluşturulabilirliği hakkında olmuştur. Moore, Rusya Federatif Devletinin kurulması durumundaki tepkileri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin etkin bir devlet olup olmadığı ve Azerbaycan'ın tarafsızlığına yönelik sorular sormuştur. Azerbaycan heyeti bütün soruları Moore'ye cevaplandırmıştır. Heyetin başkanı Topçubaşov, ilk iki sorunun Paris Barış Konferansı için oluşturulan belgedeki sorular olduğunu ve bu konuda olumlu düşündüğünü açıklamıştır. Şu an içinde bulunan durum sonucunda konfederasyonun mümkün olmadığını ifade etmiştir. Bir devletin etkilemesi ile ilgili soruya ABD'nin Azerbaycan üzerinde maddi bir çıkarının bulunmadığını Wilson ilkelerine göre kendilerine destek olunabileceğini söylemiştir. Son cevapta ise Azerbaycan'ın tarafsızlığının Güney Kafkasya'daki istikrara bağlı olduğunu açıklamıştır.³²¹

Fransa Hükümeti, mart 1919'da Azerbaycan Temsil Heyeti'ndeki bazı üyelerin ilk başta Hacinski ondan sonra E. Şeyhülislamov ve C. Hacıbeyli'nin Paris'e geçmelerine izin vermiştir. A. Topçubaşov'un adı liste yer almamıştır. Azerbaycan Heyeti başkanları olmadan Paris'e hareket etmeyi istememiştir. Bu durumun nedenini öğrenmek için Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İtalya görevlilerine başvuruda bulunmuştur. Gelen cevapta Azerbaycan Heyeti'nin Paris'e gitmesi için engel bir durumun olmadığı bilgisi aktarılmıştır. 25 Mart 1919'da Fransız Komiser yardımcısı İ. Seon, Azerbaycan Temsilcilerinin Paris'e gitmeleri için yetki verilmediğini açıklamıştır. Fakat bu durumun nedenleri hakkında bilgi verilmemiştir. 29 Mart 1919'da Hacinski, C. Hacıbeyli ve M. Muharremov İngiliz Temsilcileri ile görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmede Paris'e gitmeleri için yardımcı olmaları, bu konuda bir sorun çıkması durumunda ise Londra'ya geçmeleri için izin verilmesini rica etmişlerdir. İngiliz temsilci bu konuda yardımcı olacağını eğer olumsuz bir durum yaşanır da Londra'ya geçebileceklerini vaat etmiştir. 31 Mart 1919'da A. Topçubaşov Fransa'nın diplomat temsilcisi Diraç ile görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmede Azerbaycan'dan sadece üç temsilcinin gidebileceği bilgisini almıştır. Bu kişiler Hacinski, M. Muharremov ve C. Hacıbeyli'den oluşmuştur. Bu süreçte İstanbul'da Paris'e gitmek için Azerbaycan temsilcilerinden başka temsilci grubu kalmamıştı. A.M. Topçubaşov'un Paris'e alınmamasının nedeni Fransa'nın Ermenilerin etkisinde kalması gösterilmiştir.³²²

Fransa'nın Azerbaycan temsilcilerinden üç kişinin kabul edileceği kararının iletilmesinden sonra temsilci heyeti iki gruba ayrılmıştır. Hacinski, M. Muharremov ve C. Hacıbeyli oluşan birinci grubun Paris'e gitmesi kararlaştırılmıştır. E. Şeyhülislamov ve M. Mevdiyev'den oluşan ikinci grubun ise Londra'ya gitmesi kabul edilmiştir.

³²¹ Musa, *Azərbaycanın Xarici Siyasəti*, 132-133.

³²² Hasanli, *Azərbaycan Tarihi 1918-1920*, 206-207.

Heyetin başkanı olan A. Topçubaşov'un ise çalışmalarına İstanbul'da devam etmesi kararlaştırılmıştır.³²³ Bu olumsuz durum karşısında 17 Nisan'da Azerbaycan Hükümeti Temsilci Heyetinin başkanı olarak Hacinski geçmesi istenmiştir. Bu bilgi radyo ile İstanbul'a, A. Topçubaşov'a ise telgrafla iletilmiştir. Telgrafta "Temsilci Heyeti'nin zaman kaybetmemesi ve bir an önce Paris'e gitmesi gerektiği vurgulanmıştır. Topçubaşov'a eğer sizin gitmenize izin verilmiyorsa Hükümetin teklifi Hacinski başkan olsun çünkü her türlü durumda heyetin Paris'e ulaşması gerekmektedir." bilgisi aktarılmıştır. Bu süreçte ABD başkanı Wilson'un resmi şekilde Azerbaycan meselesini Versay Konferansı'nda görüşmek istemesi üzerine Azerbaycan Temsilcileri A. Topçubaşov ile beraber Paris'e davet edilmiştir.³²⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti heyeti üç ay İstanbul'da bekletildikten sonra 22 Nisan 1919 tarihinde İtalyan gemisi ile Fransa'ya ulaşmıştır.³²⁵

28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan İstiklalinin birinci yıl dönümünde Azerbaycan heyeti ABD Başkanı Wilson tarafından kabul edilmiştir.³²⁶ Amerikan Başkanı Wilson'a memorandum sunulmuştur. Bu belge de yeni kurulmuş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir yıllık gelişim süreci ve bağımsızlık yolunda yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Bu uğurda 2 Azerbaycan şehrinin ve 500 köyünün yakıldığı, 100.000 ile 150.000 vatandaşın vefat ettiği bilgisi aktarılmıştır. Wilson ile yapılan görüşmede Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması, Wilson prensipleri Azerbaycan'a da uygulanması, Azerbaycan Milletler Cemiyeti'ne alınması teklif edilmiştir. Ayrıca ABD'nin askeri malzeme alanında yardım etmesi, ABD ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında diplomatik ve mali konularda ilişkiler kurulması istenmiştir. Azerbaycan Heyeti, Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Rus Çarlığının borçlarından kendi payına düşeni ödeyeceğini ve teklif ettikleri maddelerin kabulü durumunda bunu yapacaklarını açıklamışlardır.³²⁷ Wilson, Azerbaycan Heyeti'ni gördüğüne çok sevindiğini ve Azerbaycan ile ilgili materyaller aldığından dolayı memnuniyetini ifade etmiştir. Fakat Azerbaycan'ın bağımsızlığı noktasında aşağıdaki bilgileri aktarmıştır:

"1. Amerikalılar dünyayı küçük parçalara bölmek istemiyorlar.

2. Eğer Azerbaycan, Kafkas Federasyonunu kurma fikrini benimserse bu onun için iyi olur.

3. Bu Konfederasyon Milletler Cemiyeti'nin teklifi ile herhangi bir devletin yardımına güvenebilir.

³²³ Əlimərdanbəy Topçubaşov, *Paris Məktubları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sülhnümayəndə Heyəti Sədrinin Azərbaycan Hökumətinə Məlumatları (Mart 1919—Noyabr 1919)*, çev. Vilayət Quliyev (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1998), 14.

³²⁴ Hasanlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918- 1920)*, 205.

³²⁵ Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, 2/102.

³²⁶ Quliyev, *Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919—1920)*, 8.

³²⁷ Nəsimli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti*, 235-236.

4. *Azerbaycan meselesi Rus meselesinden önce halledilemez.* ³²⁸

Paris Konferansı'nın son oturumunda Müttefikler Yüksek Konseyi Transkafkasya Cumhuriyetleri Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı de facto olarak tanımıştır. Karar 15 Ocak 1920 tarihinde Dışişleri Bakanı Bay Jules Cambon tarafından iletilmiştir. ³²⁹

Azerbaycan Temsil Heyeti yapmış olduğu toplantıda Hacinski'yi Bakü'ye göndermek zorunda kalmıştır. Bakü'ye gidecek olan Hacinski'yle beraber geçici belgeleri göndererek hükümetin sözleşmelerle ilgili bilgi sahibi olmasını istemiştir. Ayrıca burada yaşanan gelişmeleri hükümete rapor vermek istemiştir. Üçüncü olarak hem içeride yaşanan gelişmeler hem de dışarıda ki durumlar hakkında bilgi almak amaçlanmıştır. Ayrıca Hacinski oraya vardıktan sonra hükümetin ve parlamentonun çalışmalarını içeren belge ve kanunların kopyalarını getirmesi istenmiştir. Bu belgelerde ki ekonomi, demir yolları, petrol endüstrisi ve genel olarak ülke ekonomisi hakkında detaylı bilgiler olması istenmiştir. Belgeler de ordu ile ilgili bilgilerde istenmiştir. ³³⁰ A. Topçubaşov Azerbaycan Cumhuriyet'i Bakanlar Kurulu başkanlığına göndermiş olduğu mektupta başkentte Hacinski'ye hiçbir görev verilmemesini iki aydan sonra mutlaka geri gönderilmesini istemiştir. Ağustos 1919'da iki aylık bir süre için Bakü'ye gelen Hacinski bir daha Paris'e dönmemiştir. ³³¹ Paris Barış Konferansı, Azerbaycan Türklerinin bağımsızlıklarını tüm dünyaya duyurmak ve Rusya tehdidine karşı destek arayışında olması sebebiyle önem verilen bir konferans kabul edilmiştir. Hacinski'de başkan yardımcılığı ve konferanstaki mali konular gibi görevler üstlenerek süreci başarılı bir şekilde yürütmüştür.

6.2. Mehmed Hasan Hacinski'nin Azerbaycan – Osmanlı Devleti İlişkilerindeki Rolü

6.2.1. Trabzon Konferansı

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ilişkilerinde Kafkas bölgesi temel konuların başında gelmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti bölgede çeşitli politika ve projeler üretmiştir. En önemli plan ise Maveray-ı Kafkasya'nın bağımsız yaparak burayı Rusya'dan ayırmak olmuştur. Enver Paşa, Vehib Paşa'ya göndermiş olduğu telgrafta amaçlarının her kavmin aralarında konfederasyon şeklinde birleşerek güçlü bir Kafkas Cumhuriyeti oluşturmak olduğunu vurgulamıştır. ³³²

³²⁸ Hasanlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918- 1920)*, 222.

³²⁹ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiye-Rusya-İngiltere*, 309.

³³⁰ Topçubaşov, *Paris Məktubları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sülhünüməyəndə Heyəti Sədrinin Azərbaycan Hökumətinə Məlumatları (Mart 1919—Noyabr 1919)*, 32.

³³¹ Quliyev, *Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919—1920)*, 12.

³³² Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 187.

Osmanlı Devleti, Maveraya-yı Kafkasya Hükümeti ile iletişime geçmek ve Kafkasya Hükümetini Brest-Litovsk Konferansına katılmasını sağlamak amacıyla 9 ve 16 Ocak 1918'de haber göndermiştir. Maveraya-yı Kafkasya Hükümeti, Osmanlı Devleti'nden üç haftalık süre isteyerek diğer milletlerin fikirlerini almak zorunda olduğunu açıklamıştır. Bu amaçla Maveraya-yı Kafkasya Hükümeti 14 Şubat 1918 tarihindeki toplantısında Osmanlı Devleti ile görüşmelere başlayacağını kabul etti.³³³ Osmanlı Devleti ve Seym arasında yapılan yazışmalar sonucunda konferans yeri olarak Tiflis seçilmiştir. Fakat Seym'in 23 Şubat 1918 tarihindeki toplantısında Osmanlı Devleti ile yapılacak olan konferansın Tiflis'te yapılmasının sakıncalı olduğu vurgulandı. İlginç olan görüşme yerinin Tiflis olmasını isteyen de Maveraya-yı Kafkasya tarafı olmuştur.³³⁴ Seym'in barış görüşmeleri için Tiflis'ten vazgeçip Trabzon'u seçmesi Türk Heyeti tarafından kabul edilmiştir. Seym'in Trabzon'u seçmesindeki asıl amacı 23 Şubat 1918 tarihinde Trabzon'un Rus işgali altında olmasıdır. Rus ordusu Bolşevikleri tanımamış ve Seym'in hakimiyetini kabul etmişti. Bölgedeki Rus ordusu onların adına hizmet vermeye başlamıştı. Seym, kısaca barış yeri olarak Trabzon'u seçerek görüşmeleri kendi isteklerini doğrultusunda yöneteceğini düşünmüştür. Fakat bu plan Trabzon'un 24 Şubat 1918 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesiyle başarısız olmuştur.³³⁵

Seym, 1 Mart 1918 yılında yapmış olduğu toplantıdan sonra Osmanlı Devleti ile yapılacak olan barış görüşmelerinin dört ana madde üzerinde yapılmasına karar verdi. Birinci madde de Seym'in barış yapmaya yetkili olduğu açıklanmıştır. İkinci madde de Seym'in Türkiye ile barış antlaşması imzalamayı ana görevi olarak ifade edilmiştir. Üçüncü Madde de Türkiye ile yapılacak olan barış antlaşması 1914 yılındaki sınırları baz alarak yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Dördüncü madde de Seym temsilcileri Doğu Anadolu'da Osmanlı Devleti dahilinde Türkiye Ermenistan'ına özerklik vermek için çalışacaklarını kabul etmişlerdir.³³⁶

Seym'in Trabzon'a gitmek için hazırlık yaptığı günlerde Rusya 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşma ile Rusya Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne geçtiğini kabul etmiştir. Bu gelişme üzerine Seym, çeşitli ülkelerin başkentlerine ve İstanbul'a telgraf çekerek bu antlaşmayı tanımadığını bildirmiştir. Osmanlı Devleti'nin ise Brest-Litovsk antlaşmasıyla elde ettiği kazanımları bırakması gibi bir durum söz konusu değildi. Vehib Paşa, 10 Mart 1918 tarihinde Kafkasya bölgesi Rus komutanı General Lebedinski'ye telgraf çekerek Rusya ile

³³³ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 224-226.

³³⁴ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 235.

³³⁵ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 240-241.

³³⁶ Vasif Qafarov- Qiyas Şükürov, *Azərbaycan Cümhuriyyəti Tarixi 1918-1920-ci illər (Osmanlı Arxiv Sənədləri Esasında)*. (Bakü: Elmin İnkişafı Fondu, 2017), 71.

imzalanan antlaşma şartlarına göre Kars, Ardahan ve Batum boşaltılmasını talep etmiştir.³³⁷

Trabzon Konferansının toplamda altı resmi toplantısı ve iki özel müzakeresi olmuştur. Trabzon Konferansında A. Çenkeli’nin yönettiği Maveraya-yı Kafkasya temsilci heyetine H. Abaşıdze, M.H. Hacinski, İ. Haydarov, O. B. Qvazava, R. İ. Kaçaznuni, O. M. Lashişvili, M. Y. Mehdiyev, H. Hasmehmedov, A. İ. Hatisov ve E. Şeyhülislamov vd. kişiler dahil olmuştur. M. E. Resulzade de bu heyetin danışmanı gibi hareket etmiştir. Rauf Orbay’ın yönettiği dokuz kişilik Osmanlı temsilci heyetine ise Mehmed Nusret Bey, Rıza Bey, Doktor Tefvik Salim Bey, Hüsrev Bey vd. dahil olmuştur.³³⁸ Çenkeli ile birlikte görüşmeleri yürütecek on kişilik asıl temsilci belirlenmiştir. Azerbaycan tarafından Hacinski bu listedeki on asıl temsilciden birisi olmuştur.³³⁹

Trabzon Konferansı’nın 14 Mart 1918 yılında yapılan ilk oturumda Osmanlı Heyeti Seym temsilcilerine Kafkasya’da kurulan yeni cumhuriyet ile ilgili bilgi almak istemiştir. Yönetim biçimi, siyasi ve idari yapısı ile ilişkili sorular yöneltilmiştir. Türk heyeti kısaca, Seym’in bağımsız bir devleti mi, yoksa Rusya’ya mı? Bağlı olduğunu öğrenmek istiyordu. Maveraya-yı Kafkasya temsilcileri Türk heyetine vermiş oldukları cevapta Seym’in “neredeyse” bağımsız bir devlet olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁰ Maveraya-yı Kafkasya temsilcileri Kars ve Batum ile ilgili isteklerini Osmanlı heyetine iletmiştir. Osmanlı temsil heyeti başkanı Rauf Bey, bu açıklamaları kendi içişlerine müdahale olarak yorumlayarak kabul etmemiştir. Osmanlı Devleti Maveraya-yı Kafkasya Seym’ini kesin ve resmi olarak tanınmasının imzalanacak sözleşmede özel madde ile mümkün olabileceği açıklamıştır. Ayrıca resmi olarak tanınması için Kars, Ardahan ve Batum’dan vazgeçtikten sonra görüşmelerin başlanacağı eklenmiştir.³⁴¹ Çenkeli, Türk heyetine yapmış olduğu açıklamada Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyeti’nin Brest Litovsk barışını tanımadığını ve bu nedenle 1914 yılındaki sınırların toplantının ana görüşme noktası olmasını istemiştir. Kafkas heyetinin görüşüne göre Brest- Litovsk’un Kafkaslarla ilgili olan kısmı hukuki olarak geçersiz görülmüştür. Rauf Bey bu duruma tepki göstererek Brest-Litovsk barışının imzalandığı sırada Kafkas hükümetinin kurulmadığını ve bağımsızlığını ilan etmediğini açıklamıştır. Rauf Bey, Çenkeli’nin bu yoldaki iddialarının dayanağının olmadığını açıklayarak reddetmiştir.³⁴² Trabzon Konferansı’ndaki süreç uzamasına rağmen bir sonuç alınamamıştı. Türk Heyeti Brest-Litovsk’a göre sınırlarında belirlenmesinde ısrarcı davranmıştır. Kafkasya Heyeti ise bu

³³⁷ Qafarov- Şükürov, *Azərbaycan Cümhuriyyəti Tarixi 1918-1920-ci illər (Osmanlı Arxiv Sənədləri Esasında)*, 71-72.

³³⁸ Qafarov- Şükürov, *Azərbaycan Cümhuriyyəti Tarixi 1918-1920-ci illər (Osmanlı Arxiv Sənədləri Esasında)*, 72.

³³⁹ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 274.

³⁴⁰ Vasif Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, çev. Eldeniz Recebov (Bakü: Teas Press Neşriyyat Evi, 2018), 135.

³⁴¹ Hasanli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918- 1920)*, 40.

³⁴² Kurat, *Türkiye Ve Rusya*, 470.

antlaşmaya uymayı reddetmiştir. Osmanlı Devleti Trabzon'da bulunan heyete görüşmeleri durmaları için emir göndermiştir. 6 Nisan 1918 tarihinde Kafkasya Heyeti'ne nota vererek Brest-Litovsk Antlaşmasını kabul edip etmediklerine dair kendilerine bildirmeleri için iki gün süre vermiştir. Ayrıca notada görüşmeleri sürdürmek istiyorlarsa bağımsızlıklarını ilan etmeleri gerektiği açıklamıştır. Bu şartı sağlamaları durumunda görüşmelerin tekrar başlayacağı bilgisi temsilcilere aktarılmıştır. Heyetin başkanı A. Çenkeli, 7 Nisan 1918'de Tiflis'te bulunan Seym'e yaşanan gelişmeler hakkında bilgi vererek Batum hariç Bres-Litovsk antlaşmasının kabul edilerek bağımsızlığın ilan edilmesi gerektiği bilgisini vermiştir. Çenkeli Tiflis'e gerekli bilgilerin verildiğini ama henüz bir cevap alamadığını Rauf Orbay'a iletmıştır. Bu nedenle notanın süresi 10 Nisan 1918'e kadar uzatılmıştır. Çenkeli, Seym'in cevabını beklemeden Türk temsilcilerine Brest-Litosk'un şartlarına uyacaklarını açıklamıştır. Fakat Seym 13 Nisan 1918 yılında yaptığı toplantıdaki oylama sonucunda Osmanlı Devleti'ne karşı savaş kararı almıştır.³⁴³ Seym'de yapılan oylamada savaş kararı alındıktan sonra Y.Gegeçkori, Çenkeliye şifreli bir telgraf çekerek görüşmeleri durdurmasını, hızlı bir şekilde Trabzon'u terk etmesini istemiştir. Bu bilgiyi öğrenen Trabzon'daki Azerbaycan Türkleri bu duruma tepki göstermiştir. Hacinski Seym'in böyle bir kararı alması barışı bozmaya yönelik bir hareket olduğunu vurgulamıştır. Uluslararası ilişkilerde ciddi sorunlara neden olacağını savunmuştur. Hacinski, sinirlenerek temsilci heyetinden ayrılıp açıklamada bulunmuştur. Hacinski, "*Bizim için gerekli olan barışın sağlanması için İstanbul'a gidip kesin tedbirleri alması.*" açıklamasını yapmıştır. Savaşı desteklemeyen Çenkeli, Hacinski ile görüşerek Türk tarafı ile ilişkileri kesmeyip uygun bir dille Türk temsilcilere bilgi vererek Seym'den talimat almak için Tiflis'e gitmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Çenkeli'nin düşüncesine göre savaşın yaşanması Maveray-yı Kafkasya'nın bağımsızlığına ve birliğine zarar verecekti. Görüşmemeleri tamamıyla kesmemek adına birkaç askeri temsilci Trabzon'da bırakılmıştır. Azerbaycan temsilcileri, Hacinski ve Pepinov Kafkas Birliğine katılmak için Tiflis'e geçmiş ve oradan da Trabzon'a gelmişlerdir. Bu gelişmeler sonucunda Trabzon Konferansı sona ermiştir.³⁴⁴

Trabzon Konferansı sürecinde Osmanlı Heyeti ile Kafkasya Heyeti temsilcileri arasında gizli görüşmeler yaşanmıştır. Bu görüşmelerde Osmanlı Devleti Azerbaycan temsilcilerinin hangi konumda bulunduğunu, Gürcü ve Ermeni temsilcilerin atacağı muhtemel adımlar hakkında bilgi toplamıştır. Bu sayesinde Osmanlı temsilcileri Kafkasya Cephesinde meydana gelen olaylar hakkında bilgi sahibi olmuştur. Bu bilgiler sayesinde Osmanlı Heyeti plan ve projelerini oluşturmuştur.³⁴⁵ Hacinski, Osmanlı heyetiyle Trabzon'da ki toplantıda Kafkasya bölgesi ile ilgili bilgiler paylaşarak hem

³⁴³ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, 138-139.

³⁴⁴ Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 68-69.

³⁴⁵ Qiyas Şükürov- Vasif Qafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, ed. Yunus Özger (İstanbul: Teas Press, 2018), 67.

Osmanlı Devleti’ni bilgilendirmeyi hem de onların Kafkasya bölgesi noktasında ne düşündüklerini öğrenmeye çalışmıştır.³⁴⁶ Trabzon Konferansında herhangi bir antlaşma olmasa da Osmanlı Devleti heyetinin ve Azerbaycan heyetinin yakınlaşmasını sağlamıştır. Hacinski, Trabzon’da kalarak Enver Paşa ile görüşüp Osmanlı Devleti’nin Kafkasya bölgesi hakkında Osmanlı Devleti’nin görüşlerini öğrenmeye çalışmıştır. Azerbaycan Türkleri ilerleyen süreçte Osmanlı Devleti’nin yardımları sayesinde tam bağımsız Azerbaycan Devleti’ni kurmayı başarmıştır.

6.2.2. Batum Konferansı ve Dostluk Antlaşması

Seym Trabzon Konferansında istediklerini elde edemeyince Osmanlı Devleti’ne savaş açmıştı. Fakat Türk ordularının ilerleyişi karşısında duramayan Seym, 22 Nisan 1918 tarihinde Osmanlı Devleti’nin barış teklifini kabul etmek zorunda kalmıştı. Aynı gün Maveray-yı Kafkasya Seym’i yapmış olduğu toplantıda bağımsızlığını ilan ederek Kafkasya Bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyet’in kurulduğunu ilan etmiştir. Bu toplantıda Osmanlı Devleti ile barış yapılması kabul edilmiş ve hükümet kurma görevi Çenkeli’ye verilmişti. Çenkeli, Vehib Paşa’ya bilgi vererek bağımsızlığını ilan etmiş olan Maveray-yı Kafkasya Cumhuriyeti’nin Osmanlı Devleti’nin taleplerini kabul ettiğini ve Brest-Litovsk barışı esasında görüşmelere devam etmek istediklerini açıklamıştır. Çenkeli, görüşmelerin Batum’da yapılmasını rica etmiştir. Osmanlı Devleti 28 Nisan 1918 tarihinde Kafkasya Cumhuriyeti’ni tanıyarak konferansın Batum’da yapılması teklifini kabul etmiştir.³⁴⁷

Osmanlı Devleti ile Maveray-yı Kafkasya Cumhuriyeti arasında 11 Mayıs – 4 Haziran 1918 tarihleri arasında Batum Konferansı yapılmıştır. Osmanlı Devleti’nin Heyeti 10 kişiden oluşmuştur. Başkanlığını Adalet ve Dışişleri Bakanı vekili görevini yürüten Halil Menteşe yapmıştır. Transkafkasya Heyeti ise yaklaşık 45 kişiden oluşmaktaydı. Başkanlığını Çenkeli yapmıştır. Lakin heyet 6 belirleyici üyeden oluşmuştur. Belirleyici üyeler: Gürcü tarafından Çenkeli ve Niko Nikoladze, Azerbaycan tarafından Resulzade ve Hacinski, Ermeni tarafından ise Ovannes Kaçaznuni ve Aleksandr Hatisov’dan oluşmuştur.³⁴⁸

Batum Konferansı 11 Mayıs 1918 yılında başlamıştır. İlk oturum da konuşma yapan Halil Menteşe Brest-Litovsk antlaşmasının artık yapılacak olan müzakerelerin temelini oluşturmadığını açıklamıştır. Bu durumun nedeni olarak Osmanlı Devleti’yle yapılan savaş gösterilmiştir. Halil Paşa, savaşta meydana gelen ölümler sonucunda yeni araziler ve ayrıcalıklar istemiştir. İstenen araziler arasında: Ahıska ve Ahılkelek,

³⁴⁶ Hikmet Demirci- Rıdvan Baykuş, “Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Hacinski’nin Azerbaycan ve Osmanlı Devleti Arasındaki Diplomatik Münasebetlerdeki Rolü”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/1 (30 Nisan 2024), 140.

³⁴⁷ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, 140-141.

³⁴⁸ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, 141.

Aleksandropol (Gümrü) ve Sürmeli kazaları, Eçmiedzin ilçesinin Serdarabad kısmı, Erivan’ın Kemerli ve Vedibasars bölgeleri, Şerur-Dereleyez ilçesinin Şerur kısmı ve Ordubad hariç Nahçıvan yer almıştır. Ayrıca Kars-Gümrü- Culfa demir yolunu istemiştir. Halil Paşa Osmanlı Devleti’nin İngilizlerle yaptığı savaş süresince Kafkasya’daki bütün demir yollarını kullanmak istediğini açıklamıştır.³⁴⁹ Halil Bey, yukarıdaki barış dostluk tasarısı metnini iletmiştir. Çenkeli, görüşmeleri devam ettirmek adına Osmanlı heyetinin iletmiş olduğu antlaşma taslağını görüşmek istediğini açıklamıştır. Bu istek üzerine barış ve dostluk antlaşması taslağı Çenkeli’ye sunulmuştur. Konferans Başkanı Halil Bey tasarısının teknik kısımlarını görüşülmesi için komisyonlar kurulması gerektiğini ifade ederek oturumu bitirmiştir. Konferansın ilk ve tek oturumu sone ermiştir. Bu süreçten sonra başka resmi oturum yapılmadı. Çünkü Osmanlı Devleti’nin yeniden talepte bulunması Kafkas heyetinde şaşkınlık ve korku durumu ortaya çıkarmıştır.³⁵⁰

18 Mayıs 1918’e kadar herhangi bir olumlu gelişme yaşanmamıştır. Bu süreçte Ermeni ve Gürcüler Almanların aracılık yapmasını istemiştir. Bu düşünceye Azerbaycan grubundan Hacinski karşı çıkmıştır. Hacinski, Osmanlı Devleti’nin bu duruma tepki göstereceğini ve bu nedenle Osmanlı heyetine bilgi verilmesi gerektiğini savunmuştur. Hacinski’nin bu görüşü savunması Ermeni ve Gürcülerin tepkisine neden olmuştur.³⁵¹

26 Mayıs 1918 yılında Halil Bey, Kafkasya heyetine son ultimatomu sunmuştur. Bu son nota da 72 saat için de antlaşmanın kabul edilip edilmediğine dair cevap verilmesi isteniyordu. Aynı gün Gürcistan’ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Kafkasya Cumhuriyeti dağılmıştır. 28 Mayıs’ta Azerbaycan ve Ermenistan’ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine görüşmeler yeni kurulan devletlerle devam etmiştir. Kafkas Federasyon’un dağılması Osmanlı Devleti’nin isteklerinde bir değişiklik yaratmamıştır. Gürcü ve Ermeni temsilciler Tiflis’e döndükten sonra yeni yönergelerle tekrar Batum’a dönmüşlerdir. Azerbaycan Heyeti ise Batum’da kalarak Osmanlı Devleti ile görüşmelere devam etmiştir. Çünkü bu dönemde Bakü şehri Bolşeviklerin elindeydi. Mart Katliamı sonucunda Müslüman Türk halkı öldürülmüştü. Ayrıca Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde de Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları vahşetler devam etmiştir.³⁵² Bu şartlar altında Azerbaycan’ın engelleri tek başına aşması mümkün görünmüyordu. Bu sorunu aşmak için Osmanlı Devleti’nin desteğine ihtiyaç duyulmuştur. Durumun aciliyetinin ve ciddiyetinin farkında olan Milli Şura Osmanlı devleti ile yakın ilişki kurmak ve askeri yardım talebinde bulunmak için Osmanlı

³⁴⁹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, 161-162.

³⁵⁰ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 548-550.

³⁵¹ Demirci- Baykuş, “Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Hacinski’nin Azerbaycan ve Osmanlı Devleti Arasındaki Diplomatik Münasebetlerdeki Rolü”, 136.

³⁵² Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, 164-166.

Devleti'ne temsilci göndermeyi kararlaştırmıştır. Bu amaçla Azerbaycan Cumhuriyeti adına Resulzade ve Dışişleri Bakanı Hacinski'nin gitmesi kararlaştırılmıştır.³⁵³

29 Mayıs 1918'de Batum'a gelen Hatisyan başkanlığındaki Ermeni heyeti Halil Bey ile görüşme gerçekleştirerek 26 Mayıs'taki notanın artık yaşamayan bir hükümete gönderildiğini ve notanın kendilerini kapsayıp kapsamadığını sormuştur. Halil Bey mevcut şartlarda bir değişiklik olmadığını notanın Ermeniler içinde geçerli olduğunu ifade etmiştir. Bundan sonra görüşmelerin ayrı ayrı heyetlerle gerçekleşeceğini açıklamıştır. Yaşanan gelişmelere bağlı olarak notanın süresi 24 saat daha uzatılmıştır.³⁵⁴ Ermenilerle 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanan Batum antlaşmasına göre Erivan şehrinin içinde yer aldığı Yeni Beyazıt ve Eçmiedzin bölgelerinden oluşan bir Ermenistan devletinin kurulması için onay verilmiştir. Böylece Güney Kafkasya'da 10.000 km² toprağı olan küçük bir Ermeni devleti kurulmuştur. Ermeni Devleti bu antlaşmayı kabul etmek istemedi. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'ne itirazda bulunmuştur. Ermenilerin yapmış olduğu itiraz kabul edilmedi. Bu antlaşma sonucunda Osmanlı Devleti Ermenistan'ı tanıyan ilk devlet oldu.³⁵⁵ Gürcistan ile 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşması ile Gürcistan, Kars, Ardahan ve Batum'un yanı sıra, Ahıska ve Ahılkelek'in de Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu kabul etmiş oldu. Ancak anlaşmanın imzalanmasından bir gün önce, 3 Haziran 1918 tarihinde yapılan Türk-Gürcü müzakerelerinde Osmanlı temsilcileri 11 Mayıs 1918 tarihinde yapılan Batum Konferansındaki şartlarında değişiklik yaparak Abastuman ve Askuerin'in (Askurun) Gürcistan'da verilmesini kabul etmiştir.³⁵⁶

4

Haziran 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti adına Milli Şura'nın başkanı Resulzade ve Dışişleri Bakanı Hacinski ile birlikte Türk temsilcileri ile dostluk anlaşması imzalamıştır. Osmanlı Devleti adına Adalet Bakanı Halil Menteşe ve Kafkas Cephesi Başkomutanı Vehib Paşa imzalamıştır.³⁵⁷

İmzalanan Dostluk Antlaşmasının maddeleri;

1. Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında daimî barış ve sürekli dostluk olacağı kabul edilmiştir.

2. Bu madde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasındaki sınır hattını, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin toprakları arasındaki sınır oluşturmak için oluşturulmuştur.

Sınır Karadeniz'de Çoluk Nehrinin başlangıcından başlayarak Şav nabud dağına kadar 93 harbinden önce ki sınır hattı üzerinde uzanır. Şav nabud Dağı'ndan sonra zirve hattı boyunca Halhama ve Mepiskaro dağına geçer. Buradan güneye dönerek Pirsagad Dağından ve Abasduman'ın iki kilometre güneyinden geçer. Kuzeydoğudan ilerleyerek

³⁵³ Nəsiman Yaqublu, *Bakının Qurtuluşu (Bakının Qurtuluşunun 90 illiyinə)* (Bakü: Elm və Təhsil, 2010), 122.

³⁵⁴ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, 607.

³⁵⁵ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, 173-174.

³⁵⁶ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, 177.

³⁵⁷ Sərxan Cərci, *Cümhuriyyət Xilaskarlari Əmanət Məzarlar* (Bakı: Elm və Təhsil, 2018), 8.

Karhul Dağı'na ve oradan da kuzeydoğuya doğru beş kilometre dönerek sonra güneydoğuya doğru Gürkel üzerinden Kayabaşı, Ortatay dağlarını zirvelerine gelir. Sınır hattı Karakaya Dağını, Molita kilisesini, Tapishorska gölünü, Tavkoteli Dağını, Karakuzu Dağını, Samsar Dağını, Açrikar Dağını, Başkıran D., Nurrahman D., Arpaçıyını, Aktaban D., Alpin Çayını, Reliyan Çayını vb. dahil olduğu detaylı bir sınır çizilmiştir. Bu sınırın geçmişteki İran- Rus sınırını oluşturduğu açıklanmıştır.

3. Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti arasında sınırlarını belirlemek için oluşturulacağı belirtilmiştir. O protokolün Osmanlı Devleti'ne iletileceğini ve protokolün bu maddenin ayrılmaz bir parçasını oluşturacağını kabul etmiştir.

4. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ihtiyacı olduğu takdirde Osmanlı Devleti iç düzeni ve güvenliği için gerekli olan silahlı kuvvetleriyle yardım edeceğini onaylamıştır.

5. Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları dahilinde hiçbir çetenin örgütlenmesini ve silahlanmasına izin vermeyeceğini kabul etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti iltica etmiş olan grupların silahlarını alacağını ve onları dağıtacağını garanti etmiştir.

6. Sözleşmenin tarafları indirimli tarifeler uygulanacağını, demiryolu ulaşımında birbirlerine imkanlar ölçüsünde yardım edeceğini kabul etti. Özellikle demiryollarının inşa edilmesi, tamir edilmesi veya diğer faydalı işlerin yapılması için gerekli olan araç gereçlerin taşınması için indirimli tarifeler uygulanacağı ifade edilmiştir. Her iki tarafa ait demiryollarındaki motor donanımlarının değişmesi uluslararası kurallara göre yapılacağını ve her iki tarafta detayları görüşmek için toplantıya başlayacağını açıklamıştır.

7. Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti daha önceden hiçbir anlaşma, sözleşme, itilafname ve başka bir mevcut durum bulunmamasından dolayı bir sorumluluk antlaşması, ticaret antlaşması, hukuki ve ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi için gerekli belgeleri düzenleme noktasında anlaşmışlardır.

8. Her iki taraftan birine mensup olan halktan sınırında diğer tarafında yerleşen taşınmaz mallar üzerinde sahiplik ve kullanma hakkı olanların bunlardan faydalanması, bunları işletmesi ya da kiraya vermesi, şahsen veya vekili vasıtası ile satması için hak tanınmıştır. Devleti menfaati olamadan daha önceden tazminat durumu olmayan taşınmaz mallar üzerindeki sahip hakkından mahrum bırakılmayacağı kabul edilmiştir. Halkın ve bölgenin savunucuları yerleştikleri bölgenin memuru tarafından verilen ve karşı tarafın kabul ettiği yol izinlerine uyma şartı ile sınır hattından serbestçe geçebilecekleri onaylanmıştır.

9. Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti uluslararası posta ve telgraf birliği sözleşmesine katılincaya kadar, Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında posta ve telgraf işleri ile ilgili imzalanan bu anlaşmadan itibaren uluslararası posta ve

telgraf teşkilatının anlaşma ve düzenlemelerine uygun bir şekilde oluşturulacağı açıklanmıştır.

10. Osmanlı Devleti ve Rusya müttefiklerle birlikte Brest-Litovsk'ta imzalanan, ortak barış anlaşmasının hükümlerinden bu anlaşmayla çelişmeyenlerin her iki taraf için de geçerli olacağını kabul etmiştir.

11. Bu anlaşma bir ay içinde onaylanacağı ya da mümkün olan en kısa sürede Dersaadet'te karşılıklı olarak taraflara sunulacağını ifade etmiştir. Temsilciler bu sözleşmeyi imzalayarak ve mühürleri ile tasdik etmişlerdir.

Tablo 6.1. 4 Haziran 1918’de Dostluk Antlaşmasını İmzalayan Devlet Adamları³⁵⁸

<i>Osmanlı Devleti</i>	<i>Azerbaycan Halk Cumhuriyeti</i>
Halil	Mehammed Hasan Hacinski
Vehib	Mehmet Emin Resulzade

Batum Konferansı sonucunda “4 Haziran 1918’de Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında “Dostluk”, Osmanlı Devleti ile Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında ise “Barış ve Dostluk” sözleşmelerinin imzalanmasıyla sonuçlandı. 4 Haziran’da imzalanan Barış ve Dostluk antlaşmalarına iki ek antlaşma imzalanmıştır.”³⁵⁹ İlk ek antlaşma Gürcistan, Azerbaycan ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Batum- Bakü petrol hattı ile ilgilidir. İkinci ek antlaşma Osmanlı Devleti, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında demir yolu ile ilgili yapılmıştır.³⁶⁰ Bu antlaşma Osmanlı Devleti, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri olmak üzere dört devlet arasında imzalanmıştır. Bu antlaşmayı Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Gürcistan tarafından birinci anlaşmaya imzalayan heyet ve Ermenistan tarafından Aleksandr Hatisov, Mihail Papacanov ve Ovannes Kaçaznuni’dir. Antlaşmada Eskiden Rusya devletine ait olan Güney Kafkasya demiryolu ulaşım araçlarının hepsi sözleşmeye imza atan devletlerin arazi sınırlarına uygun olarak dört devlet arasında paylaştırılmasına karar verilmiştir.³⁶¹

Batum Konferansından sonra imzalanan antlaşmalarda Kafkasya’da en kazançlı çıkan devlet Azerbaycan olmuştur. Azerbaycan aydınları Rus ve Ermeni tehdidine karşı Osmanlı Devleti’nin desteğini almayı başarmıştır. Osmanlı Devleti antlaşma imzalayarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni tanıyan ilk devlet olmuştur. Osmanlı Devleti aynı zamanda Azerbaycan Türklerine destek olan ilk ve tek devlet olmuştur. Hacinski bu sürecin yaşanmasında diplomatik faaliyetleriyle katkı sağlamıştır.

³⁵⁸ Şükürov - Qafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, 220-221-222; Carçı, *Cumhuriyyət Xilaskarlari Əmanət Məzarlar*, 14-17; Musa, *Azərbaycanın Xarici Siyasəti*, 251-255.

³⁵⁹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, 175.

³⁶⁰ Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 103.

³⁶¹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, 184.

6.2.3. Kafkas İslam Ordusu ve Bakü’nün Kurtuluşu

26 Mayıs 1918 yılında Gürcistan bağımsızlığını ilan ederek başkentini Tiflis yapmıştı. 28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan etmiş olan Ermenistan’ın başkenti Erivan olmuştu. 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin başkenti olan Bakü şehri Bolşeviklerin elinde bulunmaktaydı. Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra önünde büyük sorunlar bulunmaktaydı. Ülkesinin büyük bir kısmı sayıları yirmi bini bulan Rusya ordusunun işgali altındaydı. Azerbaycan Türklerinin buna karşılık verecek yeterli sayıda ordusu bulunmuyordu. Bu nedenle Azerbaycan Türkleri Osmanlı Devleti’nin desteğine ihtiyaç duymuştur.³⁶²

Bakü şehrinin kurtulmasında diplomatik çalışma yapan Azerbaycan siyasetçilerden birisi de Hacinski olmuştur. Hacinski, Bakü şehrinin içerisinde bulunduğu durumu telgraf ve mektuplarında dile getirerek Osmanlı Devleti’nin desteğinin sağlanması için yoğun bir diplomatik faaliyette bulunmuştur. Hacinski, 16 Temmuz 1918’de İstanbul Konferansında katılan M.E. Resulzade’ye Bakü’nün içinde bulunduğu ortamı anlatan bir telgraf göndermiştir. Telgrafta, “İngilizler, Bakü’ye askeri öğretmenler vasıtası ile para aktarmaktadır. Gürcüler ise Bolşeviklerle gizli ilişki içinde bulunmaktadır. Almanlar Azerbaycan Türklerine engel olmak için Bakü’deki Bolşeviklerle şüpheli bir diplomasi yürütmektedir. Bakü’deki Ermeniler Almanlara temsilci göndermektedir. Bakü şehri talan ve yağma edilmiştir. Bakü Müslümanlarının sayısında azalma olmakta ve burada yaşayan halk sürekli ölüm tehdidi altında bulunmaktadır. Cephede savaşan Azerbaycan askerleri sayıca yetersizdir. Hiç olmazsa vakit kaybetmeden tez zamanda bir tümenin gönderilmesi gerekmektedir. Bu yardım gelmezse Azerbaycan’ı çok kötü günler beklemektedir. Osmanlı Devleti’nin başarısızlık yaşaması gücünün azaldığı anlamına gelecek ve bölgede yeni bir anarşiyi ortaya çıkaracaktır. Biz yardım talebi için Vehib Paşa’ya delegeler göndermekteyiz. Fakat bu konuda başarılı olabileceğimize çok emin değiliz. Osmanlı Devleti’nden yardım gelmezse Azerbaycan’ın durumu ve Bakü Cephesi korkunç gelişmelere sebep olacaktır. Bakü’den ulaşan yeni bilgilere göre orada bulunan Bolşeviklerin giderek güçlenmekte ve her taraftan askeri kuvvet toplamaktadır. Bolşevikler ne pahasına olursa olsun Bakü’yü elinde tutma amacındadırlar. Dahası Bolşevikler, Bakü ilindeki Ermenilere yardım etmektedirler. Enver Paşa Hazretlerinden ihtiyaçlarını karşılaması için gerekli tedbirleri alması noktasında ısrar eden bir dilekçe yazılmasını gerekmektedir.”³⁶³ bilgisini vermiştir. 6 Ağustos 1918 yılında Resulzade, Dışişleri Bakanı. Hacinski’ye gönderdiği yazıda Enver ve Talat Paşa ile görüşüğünü onların kendisine ümit verdiğini

³⁶²Anar İsgenderov, “Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan Harekatı”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*, ed. Qiyas Şükürov - Vasif Qafarov (İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık, 2010), 135.

³⁶³ Vügar İmanov, *Azerbaycan- Osmanlı İlişkileri (1918)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006), 150.

açıklamıştır. Bakü konusunun çok önemli olduğunu ve Almanya'nın Bolşeviklere tam karşı olmadığını açıklamıştır. Hacinski'ye her ne olursa olsun Bakü'yü almaları gerektiğini vurgulamıştır. Bu şekilde herkesin gerçeğin ne olduğunu anlayacağını ve Bolşeviklere savaş ilan edilmesi halinde korkacaklarını açıklamıştır.³⁶⁴ Bu gelişmeler göstermektedir ki Bakü şehri zor bir süreçten geçmektedir. Bu durumundan farkında Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hacinski Osmanlı Devleti'ne resmi başvuruda bulunarak askeri yardım isteğinde bulunmuştur. Hacinski'nin Osmanlı Devleti'ne başvurmuş olduğu resmi yardım metni Aşağıdadır: “Bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan Cumhuriyeti, Osmanlı devleti arasında dostluk ilişkileri oluşturmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti Rus ihtilali sonucunda büyük zorluklara maruz kalmaktadır. Azerbaycan topraklarında büyük bir isyan bayrağı kaldırmış olan ve kendilerine Bolşevik adını veren eşkıya çeteleri devletin merkezi kabul edilen Bakü'yü kendilerine dahil ederek orada yaşayan halkı yağmalamaktadır. Bolşevikler Azerbaycan hükümetini tanınamakta, binalarına zarar vermektedir. Bolşevik otoritesini kabul etmeyenleri silah ve kılıçla ele geçirmekte ve halka karşı ise katliam yapmaktadır. Bolşevikler Bakü dışında Şamahı, Kaba, Lengiran gibi vilayetler de zor kullanmakta ve bu şehirler istilalarına uğramaktadır. Gence şehri de bu tehdide maruz kalmaktadır. Onlar gün geçtikçe güçlenmekte, müttefikleri ve İran'da bulunan İngilizlerden destek almaktadırlar. Mevcut şartlardan dolayı Bakü Şehrinin Bolşevik adındaki çetelerden kurtulması Azerbaycan Hükümetinin ilk görevi kabul edilmektedir. Bu olay yakın bir zamanda düzeltilmezse Cumhuriyetin oluşumuna dair şüphe oluşturacaktır.

Yukarıda adı geçen tehlikenin ortadan kaldırılması için Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan antlaşmanın dördüncü maddesine istinaden Osmanlı Devleti'nin askeri gücü sayesinde Bolşevik çetelerin uzaklaştırılmasını sağlamak için hükümete yardım etmesini Osmanlı Devletinden rica ederim. Azerbaycan halkının yardım isteğini Osmanlı Devleti'nin geri çevirmeyeceğini inancımın tam olduğunu ve size karşı üstün saygımın kabulünü rica ederim. Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski.”³⁶⁵ bilgisi yer almıştır.

Azerbaycan temsilcilerinin isteğini kabul eden Osmanlı Devleti Azerbaycan'a orduyu gönderirken Almanya'nın tepkisini almak istememiştir. Bu nedenle kurulacak olan ordunun Azerbaycan Türklerinden oluşan gönüllü bir “İslam Ordusu” kurulmasını istemiştir. Enver Paşa'nın bir fikrin uygulandığı takdirde Almanya'dan tepki gelmeyeceğini ifade etmiştir.³⁶⁶ Türk ordusunun ilk grubu 25 Mayıs 1918 tarihinden itibaren Azerbaycan'a gelmiştir. Türk ordusunun Gence'ye iki grup olarak geldiği ifade edilmiştir. Birinci grup 147 subay ve 2812 askerden oluşmuştur. İkinci grup ise 110

³⁶⁴ Nəsiman Yaqublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, çev. Tuncer Kırhan vd. (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 2015), 328.

³⁶⁵ Musa, *Azərbaycanın Xarici Siyasəti*, 258-259.

³⁶⁶ Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 105.

subay ve 2763 askerden oluşmuştur.³⁶⁷ Türk ordularının bir kısmı Kars ve Aleksandropol üzerinden Gence'ya doğru yolu çıkmıştır. Diğer bir grup ise Güney Azerbaycan- Karabağ yolunu kullanmıştır. Mürsel Paşa'nın yönettiği 5. Tümen de Gence'ye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki ordu Başkumandanı Enver Paşa'nın üvey kardeşi Nuri Paşa Gence'ye varmıştır. Şehirdeki halk Osmanlı ordusunu görünce büyük bir coşku ile karşılamıştır.³⁶⁸ Ordu toplandıktan sonra Nuri Paşa komutasında askeri hareket başlamıştır. Savaş sonucunda 15 Eylül 1918 yılında Bakü Taşnak ve Bolşeviklerin esaretinden kurtarılaraq Azerbaycan'ın başkenti olmuştur.³⁶⁹ Enver Paşa İstanbul'da bulunan temsilcilere Bakü'nün kurtarıldığı bilgisini vermiştir. İstanbul'da bulunan Resulzade, Başbakan Hoyski ve Dışişleri Bakanı Hacinski'ye yazmış olduğu mektupta Bakü'nün kurtuluşunun burada sevinçle karşılandığını ve Kurban Bayramı sebebiyle iki defa bayram ilan edildiği bilgisini aktarmıştır.³⁷⁰ Azerbaycan Türkleri topraklarını Ermeni ve Ruslardan temizleyecek askeri güce sahip değildi. Bakü'yü ellerinde tutan düşman askerleri burada yaşayan Müslümanlara ciddi zarar vermiştir. Azerbaycan siyasetçileri kurtuluş yolu olarak Osmanlı Devleti'ni görmüştür. Hacinski, bu süreci Resulzade'yle beraber başarılı bir şekilde sürdürmüştür. Hacinski, Osmanlı Devleti'ne telgraf ve mektup yazarak Bakü'nün içinde bulunduğu zorlukları göz önüne sermiştir. Dostluk Antlaşmasının dördüncü maddesine dayanarak Osmanlı Devletinden askeri yardım talep etmiştir. Bu askeri yardım sayesinde Bakü şehri düşmandan temizlenerek Azerbaycan'ın bir parçası olmuştur.

6.3. Mehmed Hasan Hacinski'nin Azerbaycan – Gürcistan İlişkilerindeki Rolü

Kafkasya bölgesindeki milletler bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra çeşitli konularda Osmanlı Devleti ile antlaşma imzalamışlardır. Bu antlaşmalardan biriside Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri arasında arasın da imzalanmıştır. Bu antlaşmayı Osmanlı Devleti adına Halil Bey ve Vehib Paşa Azerbaycan Hükümeti adına Resulzade ve Hacinski, Gürcistan Hükümeti adına Ramişvili, G. Gvazava, General Odişelitze ve Rtkiladze imzalamıştır. Bu sözleşme de Bakü petrollerinin dağıtılması için hayati öneme sahip olan Bakü-Batum petrol boru hatlarının işletilmesi, güvenlik önlemlerinin sağlanması, gelirlerin dağıtılması gibi konular sonuca bağlanmıştır. Antlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Gürcistan Bakü ve Batum arasında petrol alanlarını koruyacakları kabul etmişlerdir. Petrolün temini ve aktarılması için kendi topraklarında bulunan alanları muhafaza edecekleri noktasında antlaşmaya varılmıştır. Ayrıca petrolün aktarılması için uygun bir vergi belirleneceği ve bu verginin anlaşılan tarafların hükümet toprakları üzerindeki

³⁶⁷ Aşırılı, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında Kafkas İslam Ordusu* (Qismet, 2008), 15.

³⁶⁸ Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 105.

³⁶⁹ Şahsevənli, *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*, 24.

³⁷⁰ Hasanli, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, 141.

alanlara göre toplanacağı kararlaştırılmıştır. Bunun için gereken sürenin ve teferruatların hükümetler tarafından oluşturulan komisyon tarafından belirleneceği ifade edilmiştir. Bu sözleşmenin 4 Haziran 1918 yılında Batum’da düzenlendiği bilgisi verilmektedir.

Tablo 6.2. Sözleşmeyi İmzalayan Devlet Adamları³⁷¹

<i>Gürcistan</i>	<i>Azerbaycan</i>	<i>Osmanlı Devleti</i>
N.Ramişvili, J.Odişelitze	M.H. Hacinski	Halil
G. Gvazava, G. Rtkiladze	M.E. Resulzade	Vehib

6.3.1. Borçalı Kazası ile İlgili Nota Verilmesi

Azerbaycan, bağımsızlığını ilan ettikten sonra birçok zorluğun üstesinden gelerek komşu ülkelerle siyasi çalışma başlatmak durumunda kaldı. Bu sorunlardan en önemlisi sınır konusudur.³⁷² Azerbaycan Cumhuriyeti’nin sınır sorunu yaşadığı devletlerde birisi de Gürcistan olmuştur. Sınır sorunlarının başında da Borçalı kazası gelmiştir. Gürcü Profesör Z. Avalon’un aktardığına göre 21 Mayıs’ta Batum’da bulunurken Gürcü ve Azerbaycan Türklerinin heyetleri arasında sınırların belirlenmesi ile ilgili görüşmeler gerçekleşmiştir. Jordinyan’ın yönetimindeki Gürcü heyeti, kendileri arasında yaptıkları görüşmede eğer mecbur kalırsa Zakatala Bölgesinden vazgeçeceklerini ifade etmiştir. Azerbaycan’ın lehine diğer bölgesel imtiyazlar bu durumdan hariç tutulmuştur. Her iki tarafında anlaşamaması üzerine toplantı sonuç alınamadan sona ermiştir.³⁷³ Maveray-yı Kafkasya Cumhuriyeti’nin dağılmasından sonra Azerbaycan ve Gürcistan arasında Borçalı, Karayazin, Saynaga, Zakatalya bölgelerinin veya bu bölgelerin bazı yerleri ile ilgili derin anlaşmazlıklar gün yüzüne çıkmıştır. 1918’in yazında iki devlet arasında silahlı çatışma durumu ortaya çıkmıştır. Azerbaycan hükümeti, Gürcistan hükümetinin Borçalı’yı sınırlarına dahil etmeye yönelik yapmış olduğu çalışmalara, o bölge de yaşayan yerel Türk nüfusuna yönelik zararlı çalışmalarına ve oradaki halkın yardım çağrılarına aktif bir şekilde tepki göstermiştir.³⁷⁴

14 Haziran 1918 yılında Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hacinski, Gürcü Dışişleri Bakanına nota göndermiştir. Nota da Borçalı bölgesin de Gürcü birliklerinin bulunmasına itiraz edilmiştir. Bu itiraz Borçalı’nın Azerbaycan Türklerini yaşadığı kısım hakkında olmuştur. Burada yaşayan Azerbaycan Türkleri Azerbaycan ile birleşmek istemiştir. Azerbaycan hükümeti bu isteğe kayıtsız kalmamıştır. Gürcü Dışişleri Bakanı Ramişvili 17 Haziran’da göndermiş olduğu cevapta sert tepki göstermiştir. Ramişvili, Borçalı ilçesinin her zaman Gürcistan’ın bir parçası olduğunu ve

³⁷¹ Şükürov - Qafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, 229-230.

³⁷² Nəşibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti*, 86.

³⁷³ Şamil Rəhmanzadə, *Azərbaycan-Gürcüstan Münasebətərində Ərazi Məsələləri (Azərbaycanın Şimal-Qərb Bölgəsinin Mənbələri Əsasında)* (Bakü: Aspoliqraf, 2008), 39.

³⁷⁴ Nəşibzadə, *Azərbaycan Xarici Siyasəti (1918-1920)*, 62.

bu durumun hiçbir zaman tartışma veya şüphe duyulacak bir konu olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca Gürcistan'ın doğu sınırının tartışmaya kapalı olduğunu açıklamıştır.³⁷⁵

Hacinski, 22 Haziran'daki cevap mektubunda Azerbaycan ve Gürcistan arasında sınır konularında bir komisyon kurulmasını teklif etmiştir. Hacinski, her iki devletin halkları arasında geçmişten beri devam eden dostluk ilişkilerini korumak ve güçlendirmek için harekete eden hükümetinin hızlı bir şekilde Gürcistan ile ortak bir komisyon kurmak istediğini ifade etmiştir. Bu komisyonun vakit kaybetmeden topraklarımızın bölünmesiyle ilgili tüm konuları görüşmeye ve çözmeye başlaması gerektiğini açıklamıştır. Hükümetim yanlış anlaşılmanın önlenmesi adına Kafkasya devletlerinin içinde bulunduğu mevcut duruma bakarak böyle bir adımın atılmasının daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Hacinski, eğer Gürcistan hükümeti benim hükümetimle aynı düşünce de ise temsilcilerin sayısını, Azerbaycanlı temsilcilerle görüşmelerin yerini ve süresini açıklamak istediğini mektupta açıklamıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınır sorunlarını sona erdirmek için komisyon kurulması teklifi Gürcistan tarafından kabul edilmemiştir. Tiflis valiliği Borçalı arazisinin kesin bir şekilde Gürcistan'ın toprakları olduğunu konusunda ısrar etmiştir.³⁷⁶ Hacinski, Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki en büyük problemi oluşturan sınır konusunda diplomatik mücadele yürüterek Azerbaycan halkının çıkarlarını savunmuştur. Özellikle Borçalı konusunun Azerbaycan lehine çözmek için Gürcistan'a nota vermiştir. Bu sorunu çözmek için projeler oluşturmuştur.

6.4. Mehemed Hasan Hacinski'nin Azerbaycan – Ermenistan İlişkilerindeki Rolü

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilanından sonra komşu milletler ve devletlerle dostluk ilişkileri kurma ihtiyacı hissetmiştir. Fakat Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında sınırları belirleme noktasında fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti çalışmalarına başladığı ilk zamanlarda komşu devletlere başvuruda bulunarak karmaşık sorunların çözümü ve güzel komşuluk ilişkileri kurmak istediğini açıklamıştır. Bu amaçla cumhuriyetlerin topraklarını ilan etmeden ve toprak konusunun aralarında görüşülerek anlaşmaya varılması için öneride bulunmuştur. Ermeniler bu teklifi kabul etmemiştir. Tam tersi Dağlık Karabağ'daki Ermeni milliyetçileri çalışmalarını daha da artırmışlardır.³⁷⁷ 16 Ağustos 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hacinski Bakü Ermeni Milli Şurasına mektup yazarak Bakü meselesinin barış yolu ile yapılmasını teklif

³⁷⁵ Rəhmanzadə, *Azərbaycan-Gürcüstan Münasebətlərində Ərazi Məsələləri (Azərbaycanın Şimal- Qərb Bölgəsinin Məatərialları Əsasında)*, 39.

³⁷⁶ Nəşibzadə, *Azərbaycan Xarici Siyasəti (1918-1920)*, 63.

³⁷⁷ Həvvə Məmmədova, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət: Erməni Terrorizminin Güclənməsi (1918-1920)* (Bakü: Nağıl Evi, 2006), 37-38.

etmiştir. Mektuba Ermenilerden bir cevap gelmedi. Ermenilerin bu süreçteki temel amacı Bakü'yü teslim etmemek, otoritelerini korumak ve Bakü'de yaşayan Türklere karşı saldırgan politikalarına devam etmek olmuştur.³⁷⁸

Ermeni hükümeti Dağlık Karabağ'daki işgal planlarını hayata geçirmek silahlı güçlerini yönlendirmiştir. Ermeniler Azerbaycan Hükümeti'nin çalışmaları ve almış olduğu önlem sonucunda başarılı olamadı. Ermeni Hükümetinin geri çekilmek zorunda kalması ve uluslararası alanda kötü görünmemek için çok niyetli olmasa da barış görüşmelerini kabul etmek zorunda kalmıştır. 13 Nisan 1919'da Ermenistan Dışişleri Bakanı Tikranyan Transkafkasya Cumhuriyetinin diplomatik temsilcilerine bir nota göndermiştir. Notada Ermenistan Dışişleri Bakanı hükümetinin bu konferansı düzenlemeyi kabul ettiğini açıklamıştır. Ayrıca Tikranyan konferansın Tiflis'te yapılmasını teklif etmiştir. Konferansta Ermenilerin arazi konularındaki istekleri nedeniyle bir sonuç alınmamıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Ermenistan ile toprak sorunlarını kesin olarak çözmek ve en önemli sorun olan mülteci sorununu çözmek için çalışma başlatmıştır. Bu amaçla 23 Haziran 1919'da Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'na her iki tarafın da izin verdiği şiddet vurgulanmıştır. Her iki tarafın uyguladığı şiddet olaylarının önlenmesi ve tekrar yaşanmaması için önleyici tedbirlerin alınması adına Ermenistan ve Azerbaycan temsilcilerinden oluşan (her iki taraftan iki kişi) karma bir hükümet-parlamento komisyonun kurulmasını teklif etmiştir. Eğer Ermenistan'ın itiraz etmezse Avrupa ve Amerika Temsilcilerinin de katılabileceği ifade edilmiştir. Ermenistan Hükümeti bu teklife olumlu cevap vermiştir. Azerbaycan Hükümeti 25 Haziran'da bununla ilgili kanun çıkarmıştır. Fakat birçok nedenden dolayı, özellikle Ermenistan partinin gerekli koşulları sağlamak istememesi nedeniyle bu komisyon beklenen düzeyde faaliyet yürütemedi ve istenilen sonucu verememiştir.³⁷⁹

1919 sonbaharında Ermenistan hükümeti, Azerbaycan'a karşı toprak iddialarının gerçekleştirilmesi için çalışmalarını artırmak amacıyla bazı diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur. 28 Eylül 1919 tarihinde Ermenistan Başbakanı A. Hatisyan, AHC'nin Erivan'daki diplomatik temsilcisiyle gerçekleştirmiş olduğu görüşmede, toprak sorununun çözümünde ilk olarak Nahçıvan ve Zengezur bölgelerindeki konuların çözüme kavuşması gerektiğini ifade etmiştir. Bu konuların çözümü için Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir konferans yapılmasını istemiştir. Hatisyan, hükümetinin bu konudaki tutumunu açıklayarak bu bölgelerin ve Karabağ'ın Azerbaycan'la olan tarihsel bağını hatırlatarak, bunlarla ilgili sorunların çözümünün Paris Barış Konferansı'nın yetkisinde olduğunu açıklamıştır. Ermenistan'ın Bakü'deki diplomatik temsilcisi T. Bekzadyan, 12 Ekim 1919 tarihinde Ermenistan-Azerbaycan konferansı ile ilgili N. Yusufbeyli ve bir gün sonra da M. Caferov ile yaptığı görüşmelerde toprak

³⁷⁸ Abışov, *Azərbaycanlıların Soyqırımı (1917-1918-ci illər)*, 133-134.

³⁷⁹ Məmmədova, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət: Erməni Terrorizminin Güclənməsi (1918-1920)*, 38-39.

anlaşmazlıklarıyla ilgili konular hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Ermeni Hükümeti'nin konferans çağrısı yaparak Zengezur ve Nahçıvan'ı ele geçirme amacıyla olduğunu anlayan Azerbaycan Cumhuriyeti Kars, Erivan ve Eçmiyazin bölgeleri ile yapılan uzlaşmayı hatırlatmıştır.³⁸⁰ Azerbaycan hükümetinin diplomatik girişimleri sonucunda 14 Kasım 1919'da Bakü'de Azerbaycan-Ermenistan görüşmeleri başladı. Azerbaycan adına 20 Kasım 1919 tarihinde Fetali Han Hosityki, Hacinski ve Dr. M. Vekilov katılmıştır. Görüşmelerin ana gündem maddeleri toprak, arazi sorunları, mülteciler sorunu, ticaret ve demiryolu taşımacılığına ilişkin anlaşmalar, mahkeme ve hukuki ilişkiler, Azerbaycan ve Ermenistan'ın farklı şehirlerinde konsolosluk teşkilatlarının kurulması konuları yer almıştır.³⁸¹ Bu konferansta Ermenilerin beş maddelik istekte bulunmuştur. Birinci maddede Zengezur bölgesinde sınırların öncesine göre düzenlenmesini istemiştir. İkinci madde Ermenistan askeri çalışmalar sırasında o bölgeye gönderdiği asker ve toplarını geri alacağını açıklamıştır. Üçüncü madde de bütün yolların açılması için Ermenistan ve Azerbaycan'ın gerekeni yapacağı vurgulanmıştır. Dördüncü madde de Haskel, Şarur ve Nahçıvan'la ilgili projeyi hayata geçireceğini ifade etmiştir. Beşinci madde de Tiflis'te Ermenistan-Azerbaycan konferansının yapılacağı bundan önce öncelikli olarak mültecilerle ilgili konun da dahil edilmesi istenmiştir. Azerbaycan Hükümeti ise altı maddelik teklif hazırlamıştır. Birinci madde de Azerbaycan ve Ermenistan Hükümetlerinin şu anda hakimiyetlerini kabul etmeyen halk için herhangi bir askeri güç kullanmamasını kabul etmesini istemiştir. İkinci madde de Azerbaycan ve Ermenistan hükümetlerinin arasındaki tüm tartışmalı konuların barış yoluyla çözeceklerini açıklamıştır. Üçüncü madde de Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti, Karabağ genel valisinin komutası altında Zengezur ilçesine gönderilen askeri güçlerin geri geldiğini Ermenilerin de görevlilerini geri çağırdığını açıklamıştır. Ermeni halkından top, makineli tüfek ve diğer özel askeri silahların toplanması konusunda çalışma yaptığını ifade etmiştir. Aynı zamanda bu bölge sınırları içindeki tüm hendeklerin ve mevzilerin imha edilmesi için önlemler alındığını açıklamıştır. Dördüncü madde de Azerbaycan ve Ermenistan hükümetlerinin Zengezur'daki tüm yolları açmak için önlemler alacağı ve halkın özgürce hareket etmesine yardımcı olacaklarını söylemiştir. Beşinci madde de Zengezur bölgesinde ki mültecilerin kendi bulundukları yerlere gitmeleri için imkan verileceği açıklanmıştır. Altıncı madde de Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki tüm tartışmalı konular Bakü'de yapılacak Azerbaycan-Ermeni konferansında tartışılacağı ifade edilmiştir.³⁸²

23 Kasım 1919 tarihinde Amerikalıların arabuluculuğuyla Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir anlaşma imzalandı. Anlaşma, Azerbaycan ve Ermenistan hükümet başkanları N. Yusufbeyli ve A. Hatisyan'ın yanı sıra garantör olarak ABD

³⁸⁰ Musa, *Azərbaycanın Xarici Siyasəti*, 78-79.

³⁸¹ Nəşibzadə, *Azərbaycan Xarici Siyasəti (1918-1920)*, 96.

³⁸² Məmmədova, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət: Erməni Terrorizminin Güclənməsi (1918-1920)*, 42-43; Musa, *Azərbaycanın Xarici Siyasəti*, 80-81.

temsilcisi J. Rey ve Gürcistan Dışişleri Bakanı E. Gekeçkori tarafından imzalanmıştır. Beş madde oluşan antlaşma da özetle iki devletin bir daha silah gücünü kullanmayacakları kabul edilmiştir. Zengezur'a giden yolların onaracaklarını ve geçişte kolaylık sağlayacaklarını, bütün sorunları barışçıl yollarla çözeceklerini kabul etmişlerdir. Ayrıca Konferansın 26 Kasım 1919 yılında Bakü'de yapılacağı kararlaştırılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti adına konferansın başkanı F.H. Hoyski, üyeler Hacinski ve M. A. Vekilov Ermenistan adına İ.K. Arkutinski- Dolkorukov, K.A. Bekzadyan ve M.A. Arutyunyats konferansın temsil heyeti üyeleri olarak atanmıştır. Beşinci ve son madde de ise anlaşmanın imzalandığı günden itibaren geçerli olacağı ve cumhuriyetlerin meclisleri tarafından kabul edilip ve onaylandığı andan itibaren yürürlüğe gireceği kabul edilmiştir. Fakat çok kısa bir süre sonra Ermeniler süreçten yararlanarak durumu kontrol altına almışlardır. Daha sonra Ermeniler amaçlarını gerçekleştirmek Zengezur'a asker çıkarmışlardır.³⁸³ Hacinski, Ermenistan ile yaşanan sorunların çözümü için düzenlenen konferanslara katılarak Azerbaycan halkının isteklerini göz önüne alarak hareket etmiştir. Fakat Ermeniler antlaşmaz bir tutum içerisinde olmuşlardır.

6.4.1. Acil Durum Araştırma Komisyon'un Kurulmasında Hacinski'nin Rolü

Bu komisyon Ermeni Taşnakların Azerbaycan Türklerinin hayatlarını ve onların mallarına karşı işledikleri suçları araştırmak kurulmuştur. İlk kurulduğunda dışişleri bakanlığına bağlı çalışmalarını yürütmüştür.

15 Temmuz 1918 yılında Gece'de yapılan toplantıda söz alan dışişleri Bakanı Hacinski, dört aydan fazladır ki Azerbaycan arazisinin belirli bölgelerinde Bolşevik adı altında Ermenilerin Müslüman ahalisinin hayatı ve mallarına karşı duyulmamış vahşilik yaptıklarını söylemiştir. Hacinski, devletin ve zarar gören halkın çıkarları için bir teşkilat oluşturulmasını talep etmiştir. Hacinski, teşkilatın görevlerini aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

- “1) Yaşanan şiddet olaylarının kayıtlarını tutsun,
- 2) Bu şiddetin işlendiği koşulları belirlesin,
- 3) Suçluları tespit etsin ve neden oldukları hasarın boyutunu belirlesin şeklinde ifade etmiştir.”

Hacinski bu teşkilatın olağan üstü bir soruşturma komisyonu karakterine sahip olması gerektiğini ifade etmiştir. Ulaştığı sonuçları Rusça, Fransızca, Almanca ve Türkçe olarak duyurması gerektiğini ifade etmiştir. Hacinski'nin bu talebe yapılan müzakere sonucunda hükümetin aldığı karar göre Avrupa savaşının başlangıcından bu yana tüm Transkafkasya'da Müslümanlara ve onların mallarına karşı uygulanan şiddet

³⁸³ Məmmədova, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət: Erməni Terrorizminin Güclənməsi (1918-1920)*, 44-45.

olaylarını araştırmak üzere olağanüstü bir “Soruşturma Komisyonu” kurma talimatı vermiştir. Hoyski'nin imzası ile yedi kişiden oluşan “Acil Durum Araştırma Komisyonu” kurulmuştur. Nisan 1920 istilasından sonra kapatılmıştır. Yaklaşık yirmi ay çalışmalarını sürdürmüştür.³⁸⁴ Hacinski, Ermenilerin Azerbaycan topraklarında yapmış oldukları yıkımın ortaya çıkarılması için bu komisyonun oluşturulması fikrini ortaya atmıştır. Bu durum Hacinski'nin vatansever bir kişiliğine sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

6.5. Mehemed Hasan Hacinski'nin Azerbaycan- İran ilişkilerindeki Rolü

İstiklal Beyannamesinin temel prensipleri ve komşu devletlerle ilişkiler kurma ihtiyacı, Azerbaycan'ın güney komşusu İran ile diplomatik ilişki kurmasını gerektiriyordu. Azerbaycan topraklarının bir bölümünün İran yönetiminde olması da bu durumun nedenlerinden birisidir.³⁸⁵ İran'la ilk diplomatik temaslar çok geçmeden kuruldu. İran tarafı kısa süre sonra ülkelerinin kuzeyinde er ya da geç Güney Azerbaycan'ı etkileyecek olan “Azerbaycan” adlı bir devletin ortaya çıkmasından duyduğu endişeyi dile getirmiştir. İstanbul'da bulunan Azerbaycan heyeti, Temmuz 1918'de diğer temsilcilerle birlikte İran konsolosluğuna Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ettiği bilgisini sunmuştur. İran konsolosluğu Azerbaycan adlı bağımsız bir devleti tanımadığını açıklamıştır.³⁸⁶ Çünkü İran için “Azerbaycan” adı İran'ın Kuzeybatısında yer alan Tebriz bölgesinde kullanılan bir coğrafi isim olmuştur. İran, bu ismi Osmanlı Devleti'nin Tebriz'i ele geçirmek için yapmış olduğu plan olarak görmüştür. Bu nedenle İran yeni kurulan devletin adının “Azerbaycan” olmasına itiraz etmiştir.³⁸⁷ Bir süre sonra İran'ın Azerbaycan'a karşı tutumunda değişikli oldu. İranlı yetkililer, İran ve Azerbaycan'ın tek bir devlet gibi hareket etmesine her iki ülke için de doğru olduğunu ifade etmişlerdir. Hatta Azerbaycan ve İran'ın birleşmesinin daha doğru olduğunu açıklamışlardır. Azerbaycan siyasetçileri bu fikre kesin bir şekilde karşı çıkmışlardır. Sonraki süreçte Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve İran'la ilk diplomatik ilişkiler 1919 yılında İsmail Han Ziyadhan başkanlığında bir heyetin Tahran'a gönderilmesiyle kuruldu. Bu heyet, İran hükümeti ile bazı konularda ön görüşmeler yapmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti heyeti Tahran'da büyükelçilik, Tebriz'de ve İran'ın sınır ve merkez noktalarında konsoloslukların oluşturulması için görüşme gerçekleştirmiştir.³⁸⁸ Bu dönemde İran'ın Bakü'deki heyetin başkanı olan Seyid Ziyaeddin, Tahran'a gönderdiği bilgilerde

³⁸⁴ Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/408-409; Məmmədova, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət: Erməni Terrorizminin Güclənməsi (1918-1920)*, 22-23.

³⁸⁵ Nəşibzadə, *Azərbaycan Xarici Siyasəti (1918-1920)*, 135.

³⁸⁶ Nəşibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti*, 203-204.

³⁸⁷ Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi Ve Kafkas İslam Ordusu*, 177.

³⁸⁸ Nəşibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti*, 204-206.

Tarafsız Partisi'nin İran'a karşı hürmet ile yaklaştığını, partideki bazı nüfuslu kişilerin İran'a sempati duyduğunu ifade etmiştir. Hacinski'nin Paris'te görev aldığını ve sonra Bakü'ye geçtiği bilgisini vermektedir. Hacinski'nin ileride Dışişlerin bakanlığında görev alabileceğini ve İran'a karşı ılımlı ilişkiler beslediğini ifade etmiştir. Seyid Ziyaeddin, Hacinski ile birkaç defa görüşüğünü İran'ın durumu ve İran-İngiltere sözleşmesi ile ilgili bilgi verdiğini açıklamıştır. Hacinski'nin bilgi aldıkça memnun kaldığını ve İran ile Azerbaycan Cumhuriyeti'ni yakınlaştırmasını kolaylaştırmak için müzakereye hazır olduğunu bilgisini vermiştir.³⁸⁹

20 Mart'ta 1920'de İran Olağanüstü Heyeti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti heyeti birlikte son toplantısını gerçekleştirmiştir. Toplantıya Azerbaycan Cumhuriyeti adına Dışişleri Bakanı F.H. Hoyski, Adalet Bakanı Halil Bey Hasmehmedov, Posta ve Telgraf Bakanı Cemo Hacinski, Yollar Bakanı H.B. Melikaslanov ve Ticaret ve Sanayi Bakanı Hacinski katılmıştır. Görüşmelerde uzlaşma sağlanan yedi madde bulunmaktadır. Transit, konsolosluklar, posta iletişimi, posta transferleri ve gönderileri, telgraf, gümrük ve dostluk konularında anlaşma sağlanmıştır. İran ile imzalanan anlaşmalar arasında "Dostluk Anlaşması" çok önemlidir. Anlaşmanın birinci maddesinde İran devletinin resmen Azerbaycan Cumhuriyeti'ni bağımsızlığını tanıdığı yer almıştır. Bu madde ile İran devleti Azerbaycan Cumhuriyetini resmen tanımış oluyordu. Başbakan N.B. Yusufbeyli'nin katılım sağlamasıyla imza törenine geçilmiştir. O akşam anlaşmanın şerefine İran heyeti için ziyafet verilmiştir. Seyid Ziyaeddin bütün sözleşmeleri ve toplantıların olduğu yazıları bir heyet ile İran Bakanlar Kurulu Başkanı Vüsukeddövlə'ye göndermiştir. Seyid Ziyaeddin İran devleti tarafından maddelerin imzalanmasını ve heyet ile geri gönderilmesini talep etmiştir. 6 Nisan 1920'de bazı maddelerin İran devleti aleyhinde olduğu bilgisi Seyid Ziyaeddin'e mektup ile bildirilmiştir. Seyid Ziyaeddin anlaşma için fırsatın ellerinden çıkacağı düşüncesi ile İran Heyetini Azerbaycan'da bırakıp 20 Nisan 1920 yılında İran Devleti'ne bilgi vermek için Tahran'a geçmiştir. Bakanlar kurulu başkanı ile yapmış olduğu görüşmede anlaşmaların onaylanmasının önemi anlatmıştır. Fakat anlaşmalar İran Devleti tarafından onaylanmadan 28 Nisan 1920'de Rus istilası sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti sona ermiştir.³⁹⁰ Azerbaycan ve İran arasındaki diplomatik ilişkileri geliştirmek için yapılan konferansa Hacinski Ticaret ve Sanayi Bakanı olarak katılım göstermiştir. Bu durum Hacinski'nin birçok farklı siyasi görevde bulunarak vatanına hizmet ettiği sonucunu çıkarmaktadır.

³⁸⁹ Eynulla Mədətli, *Azərbaycan Tarixi Məsələləri İran Tarixşünaslığında (XX. Əsrinəvvəlləri)* (Bakü: Turxan Npb, 2017), 171-172.

³⁹⁰ Mədətli, *Azərbaycan Tarixi Məsələləri İran Tarixşünaslığında (XX. Əsrinəvvəlləri)*, 205-206.

6.6. Mehmed Hasan Hacinski'nin Azerbaycan- Dağlılar Cumhuriyeti İlişkilerindeki Rolü

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettiği sıralarda kuzeyde artık Rusya'dan ayrılmış bağımsız bir devlet kurulmuştu. Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları İttifakı Cumhuriyeti (Dağlılar Cumhuriyeti) bağımsızlığını 11 Mayıs 1918 yılında ilan etmişti. Devletin bağımsızlığını Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti tanıdı. Dağlılar Cumhuriyeti'nin kurulması Azerbaycan'ın güvenliği için çok önemli bir faktör kabul edilmiştir. Bu nedenle Azerbaycan hükümeti ilk günlerinden itibaren Dağlılar Cumhuriyetiyle bağların genişletilmesine yönelik çalışmaları başlatmıştı. 26 Haziran'da Dışişleri Bakanı Hacinski Gence'den Dağlılar Cumhuriyeti Başkanı Abdülmecid Çermoyev'e güncel konuların çözümü için yazdığı cevap mektubunda Dağlılarla iyi ilişkiler kurma arzusunda oldukları yorumunda bulunmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başbakanı F.H. Hoyski ve Maliye Bakanı Hacinski, Dağlılar Cumhuriyeti adına Abdülmecid Çermoyev ve Maliye Bakanı Hasan-Giray Cabakiyev imzalanacak olan taslak sözleşmeye göre, iki devlet arasında dış ilişkiler ve dış savunma konuları ortak kabul edilmiştir.³⁹¹

28 Kasım 1918'de Hacinski'nin Maliye Bakanı olduğu dönemde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları Birliği Cumhuriyeti arasında bir anlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre Dağlılar Cumhuriyetine 10 milyon ruble faizsiz borç verilmesi kabul edilmiştir.³⁹² Bu kredinin iki yıl içinde tahilla ödenmesi noktasında anlaşamaya varılmıştır. Ayrıca Azerbaycan'ın tahıl ihtiyacını karşılamak için Kuzey Kafkasya'dan ek tahıl alma hakkı tanınmıştır.³⁹³

Dağlılar Cumhuriyeti ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında yürütülen diplomatik çalışmalara Hacinski, Maliye Bakanı olarak katılmıştır. Özellikle ekonomik konularda Dağlılar Cumhuriyeti ile yapılan antlaşma da ön plana çıkmıştır. Hacinski, Azerbaycan halkının ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerini Dağlılar Cumhuriyeti'nin tedarik etmesi için antlaşmaya varmıştır.

³⁹¹ Nəşibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti*, 182-183.

³⁹² Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/443.

³⁹³ Nəşibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti*, 183-184.

SONUÇ

Bu araştırma, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden süreçte ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanından sonra meydana gelen siyasi gelişmelerde etkili olan devlet adamı Mehemed Hasan Hacinski'nin hayatı ve siyasi rollerini ortaya koymaktadır. Hacinski, Rusya'da yaşanan 1905 Devriminden sonra kurulan Nicat Maarif Cemiyeti ve Neşri Maarif Cemiyeti gibi sosyal teşkilatlara katılmıştır. Hacinski'nin Himmet ve Müsavat partilerinde aldığı görevler ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasındaki katkıları, onun siyasi hayatta etkili ve önemli bir yere sahiptir. Bu durum Hacinski'nin Azerbaycan Türkleri arasında siyasi örgütlenme sürecinin önemli karakterlerinden birisi olduğunu kanıtlamaktadır.

Mehemed Hasan Hacinski, 1875 yılında doğmuştur. Bakü'de eğitim hayatına başlamış ve sonra Rusya'da eğitim hayatına devam etmiştir. Eğitim hayatını bitirdikten sonra bir süre Moskova'da petrol rafinerisinin kurulması için başlanan inşaat çalışmalarında ve imar faaliyetlerinde etkin rol oynadı. Bakü şehir idaresinin İnşaat Bölümü Başkanlığını yürütmüştür. Bakü şehrinin ulaşım, sosyal hayatın güzelleştirilmesi ve şehrin su sorununu çözmek için projeler geliştirmiştir. Bakımsız bir durumda bulunan Şirvanşahlar Sarayı'nın bakımının yapılmasını gerekli çalışmaları yakından takip etmiştir. Günümüzde Azerbaycan'ın en önemli turizm mekânlarından biri olan Bakü Bulvarı'nın yapımı ile ilgili önemli projeler oluşturmuştur. Şirvanşahlar Sarayı'nın restorasyonu ve Bakü Bulvarı'nın yapımı gibi projeler, onun şehre olan bağlılığını ve vatanseverliğini göstermektedir.

Kafkasya bölgesinde yaşanan mücadeleler Azerbaycan Türklerinin bağımsızlığına giden sürecin bir parçası olmuştur. Rusya'nın I. Dünya Savaşı'na katılması nedeniyle ortaya çıkan ekonomik ve sosyal sorunlar 1917 Ekim Devrimi ile sonuçlanmıştır. Rusya'da meydana gelen gelişmeler Kafkasya bölgesindeki Azerbaycan Türklerini, Gürcüleri ve Ermenileri etkileyerek yeni arayışlara ve daha sonra bağımsızlıklarını ilanı ile sonuçlanan olayların başlamasına neden olmuştur. Kafkasya'da çalışmalarını yürüten devlet adamları ilk önce Özel Transkafkasya Komitesi (Ozacom) meydana gelmiştir. Ozacom ekonomik ve toplumsal alanda çalışma yapmaya çalışmıştır. Fakat kanun yetkisi olmadığından istenilen başarıya ulaşmamış ve Ekim İhtilali ile çalışmaları bitmiştir. Kafkasya'daki devlet adamları Ozacom'dan sonra erdikten sonra Maveray-yı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom) kurmuşlardır. Komiserlik, Bolşevik otoritesini reddederek "Rusya Kurucu Meclisi" toplanıncaya kadar geçici olarak çalışacağını açıklamıştır. Kafkasya'da bu meclise gidecek adaylar için seçim yapıldı ve komiserliğin en yüksek yasama organı olan Seym kurulmuştur. Rusya Kurucu Meclisinin Bolşevik otoritesini kabul etmemesi sonucunda meclis kapatılmıştır. Azerbaycan grubundan birçok vekil Seym'e dahil olmuştur. Bu vekillerin içerisinde Hacinski'de bulunmaktadır. Seym'in dış politikada yapmış olduğu ilk diplomatik

çalışma komşusu olan Osmanlı Devleti ile olmuştur. Trabzon Konferansında Seym, Osmanlı Devleti'nin toprak isteklerini reddederek Hacinski'nin karşı çıkmasına rağmen savaş kararı almıştı. Yapılan savaş Seym kaybetmiş ve bunun sonucunda Osmanlı Devleti'nin isteklerini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin istediği doğrultusunda Bağımsız “Mavera-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti” ilan edilmiştir. Federasyon içerisinde meydana gelen tartışmalar sonucunda Gürcistan'ın ayrılmasıyla federasyon sona ermiştir. Federasyon içerisindeki fikir ayrılıkları, güven problemleri, Ermenilerin Bakü şehrinde yaptığı katliam ve Azerbaycan Türklerinin özellikle Resulzade ve Hacinski'nin Osmanlı Devleti ile yakınlaşması federasyonun sona ermesinde en temel nedenler olarak açıklanmıştır. Bu federasyon içerisinde Hacinski, Ticaret Bakanı olarak Azerbaycan halkını temsil etti.

Azerbaycan toprakları Rusya, İngiltere ve Almanya'nın ilgisini çekmiştir. Bu devletler bölgede hakimiyet kurarak ekonomik gelir elde etmeyi hedeflemişlerdir. Özellikle Bolşevikler Ermenileri silahlandırıp Bakü şehrinde Müslümanları gönderip hakimiyet kurmak için katliama başlamışlardır. Azerbaycan Türklerinin asker sayısı, cephaneleri, silah ve askeri ekipmanın yetersiz olmasından dolayı Bakü şehrinin alma şansı olmamıştır. Bu nedenle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Dışişleri Bakanı Hacinski ve Milli Şura Başkanı Resulzade, Osmanlı Devleti'yle diplomatik çalışmalar yapmıştır. Bu girişimler sonucunda Osmanlı Devleti'yle bir dizi antlaşma yapmıştır. Hacinski'nin en büyük hizmetlerinden birisi de Batum konferansında Azerbaycan'ın çıkarlarını koruması olmuştur. Bilindiği üzere konferans 11 Mayıs 1918 toplanmıştı. Konferansta Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında dostluk antlaşması imzalanmıştır. Resulzade ve Hacinski tarafından imzalanan bu antlaşma Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü için hayati öneme sahip olmuştur. Osmanlı Devleti dostluk antlaşmasına dayanarak Azerbaycan'a destek olmak amacıyla asker gönderme kararı almıştır. Yapılan savaşta Ermeniler ve Ruslar yenilerek Bakü şehri kurtarılmıştır. Hacinski'nin Osmanlı Devleti ile yürütülen diplomatik ilişkilerdeki katkıları, onun dış politikadaki başarısını ve diplomatik becerilerini gözler önüne sermektedir.

Azerbaycan halkının yaşadığı zorluklar, ölümler, uğradıkları vahşet, kayıplar ve maddi zararlar Azerbaycanlı siyasi önderlerin bağımsız bir Azerbaycan Cumhuriyetini ilan etmesindeki ana sebepler arasında yer almıştır. Bu sürecin yaşanmasında en önemli şahsiyetlerden birisi de Hacinski oldu. Dışişleri Bakanı Hacinski, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsız olmasında ve Bakü şehrinin kurtulmasında Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurarak başarılı bir politika izlemiştir. Göndermiş olduğu telgraf ve mektuplarda Azerbaycan Türklerinin içinde bulunduğu zor durumu gözler önüne sererek Osmanlı Devleti'nin desteğinin alınmasında önem bir siyasi karakter olmuştur. Hacinski'nin bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında etkin bir devlet adamı olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden sonra Hacinski komşu devletlerle diplomatik faaliyetler yürüterek dış politika da Azerbaycan milletinin haklarını savunmaya çalışmıştır. Hacinski, Azerbaycan'ın bağımsızlığının Avrupa devletleri tarafından kabul edilmesinde ve dünyaya duyurulmasında hayati öneme sahip olan "Paris Barış Konferansı"na katılan heyetin geçici bir süre başkanlığını ve başkan yardımcılığı görevini üstlenmiştir. Ayrıca heyette yapılan görev dağılımında Hacinski ekonomi konusunda sorumlu kişi olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ermenistan ile dış politika da çeşitli konularda sorunlar yaşamıştır. Azerbaycan Hükümeti Ermenistan ile arazi, ticaret ve demiryolu vb. konularda sorunları çözmek adına bir heyet oluşturulmuştur. Heyetin Azerbaycan tarafını Hosiye ve Hacinski temsil etmiştir. Her iki tarafta isteklerini maddeleştirerek görüşme de sunmuşlardır. ABD'nin araya girmesiyle Azerbaycan ve Ermenistan arasında antlaşma yapılmasına ve konferans düzenlenmesine karar verilmiştir. Antlaşmaya göre her iki tarafta birbirine saldırmayacaklarını, ulaşım yolları tamir edeceklerini ve ortaya çıkacak sorunları savaş yapmadan çözeceklerini kabul etmiştir. Hacinski, Ermenilerin yapmış olduğu katliama sessiz kalmamıştır. Bakü'de yaşayan Türklerin yaşadıkları zorlukları, uğradıkları maddi ve manevi zararların ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu amaçla bir komisyon kurulmasını istemiştir. Hacinski bu komisyonun hasar boyutlarını ortaya çıkarması ve ulaştığı sonuçları birçok dile çevirerek açıklaması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun dışında diplomatik girişimde bulunarak bölgede yaşayan insanların haklarını korumaya önem vermiştir. Hacinski'nin Dışişleri Bakanı görevini yaptığı dönemde Gürcistan ile yaşanan en büyük sorun Borçalı bölgesi olmuştur. Gürcistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Borçalı'yı ele geçirmeye yönelik çalışma başlatmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanı Hacinski, Gürcistan Dışişleri Bakanın nota göndererek tepki göstermiştir. Gürcistan Dışişleri Bakanı Ramişvili, yaptığı açıklamada bölgenin kendilerine ait olduğunu ve bu konunun tartışmaya kapalı olduğunu vurgulamıştır. Hacinski, Ramişvili'ye cevap mektubu göndererek bu konunun çözümü için çeşitli projeler üretmiştir. Fakat Hacinski'nin istekleri Gürcistan tarafından kabul edilmemiştir. Gürcistan, Osmanlı Devleti ve Azerbaycan arasında Bakü-Batum petroleri ile ilgili bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre bu üç devlet petrolü koruyacaklarını, boru hatlarının çalıştırılması ve üretilen petrolden elde edilen gelirin paylaşılması konularında yardımcı olacaklarını kabul etmişlerdir. Bu antlaşmayı Azerbaycan adına Resulzade ve Hacinski imzalamıştır. Hacinski Azerbaycan topraklarını, orada yaşayan Türklerin haklarını korumak için ciddi çalışma yapmıştır. Bu da onun vatansever kişiliğini öne çıkarmaktadır. Bununla yetinmeyerek ekonomik ve ticari ilişkilerde de Azerbaycan halkının çıkarlarını korumaya gayret etmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve İran Olağanüstü Heyeti arasında toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıya Azerbaycan heyeti içerisinde Ticaret ve Sanayi Bakanı görevini yürüten Hacinski'de katılmıştır. Hacinski'nin Maliye Bakanlığı yaptığı

dönemde Dağlılar Cumhuriyeti'yle dış ilişkiler, savunma ve borç para verilmesi konusunda antlaşmaya varılmıştır. Görüldüğü gibi Hacinski, sadece Dışişleri Bakanı olarak değil Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılmasına kadar olan kabinlerde birçok farklı üst düzey siyasi görevler üstlenmiştir. Hatta altınca kabineyi başbakan olarak kurma görevi verilmiştir. Artan Bolşevik baskısı, Müsavat ve Sosyalistler arasında uzlaşma sağlanmaması Hacinski'nin kabineyi kurmasını imkansız bir duruma getirmiştir. Hacinski meclis başkanına bilgi vererek hükümet kurmanın mümkün olmadığı bildirerek Müsavat Partisinden ayrıldığını açıklamıştır.

Hacinski, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Rusya tarafından dağıtılmasından sonra da Azerbaycan için çalışmalarına devam etmiştir. Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra ekonomi uzmanı olarak görev almıştır. Dış ticaret komiser yardımcısı görevini üstlenerek Bakü şehrinde hizmetlerine devam etmiştir. L. Beria ile yaşamış olduğu çatışma sonucunda "Halk Düşmanı" ilan edilerek hapse atılmıştır. Kaynaklarda da belirtildiği gibi hapishanede intihar ederek yaşamına son vermiştir.

Hacinski, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesindeki önemli katkıları ve devlet adamı kimliğiyle hatırlanır. Onun çalışmaları, Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde ve uluslararası alanda tanınmasında kritik bir rol oynamıştır. Günümüzde Azerbaycan tarihinde milli bilinç ve bağımsızlık ruhunun simgelerinden biri olarak kabul edilir. Hacinski'nin yaşamı, bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin bir simgesi olarak Azerbaycan tarihindeki yerini almıştır. Hacinski, Azerbaycan'ın zor ve karmaşık dönemlerinde liderlik yapmış, milli bağımsızlık için mücadele etmiş ve devletin temel taşlarından biri olmuştur. Onun hayatı ve çalışmaları, Azerbaycan'ın tarihindeki önemli dönüm noktalarından birini temsil etmektedir.

KAYNAKLAR

- Abbaslı, Sabina. *Azərbaycan'da Müslüman Okulları (1849-1918)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Abdulla, Hacı. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 100 Sual, 100 Cavab*. Bakü: Mütərcim, 2018.
- Abışov, Vaqif. *Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Qurulmasının Tarixşünaslığı*. Bakü: Tarix İnstitutu, 2015.
- Abışov, Vaqif. *Azərbaycanlıların Soyqırımı (1917-1918-ci illər)*. Bakü: Nurlan, 2007.
- Akarşlan, Zeynep. *Azərbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- AkpınarYavuz vd. *Bütün Eserleri: I Mehmed Emin Resulzade Azərbaycan Cumhuriyeti (keyfiyyət-I Teşəkkülü və Şimdiki Vaziyeti)*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiyyə Matbaası, 1990.
- Allahverdiyev, V. -Mehdiyev, Ş. *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918-1920)*. Bakü: Gənçlik, 1990.
- Aslan, Betül. *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azərbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (yardımı)" Ve Bakü Müslüman Cemiyet -I Hayriyesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Aşırılı. *Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında Kafkas İslam Ordusu*. Qismet, 2008.
- Azərbaycan Universitetləri. "Azərbaycan Şirvanşahlar Sarayı". 26 Mart 2018. Erişim 14 Mayıs 2023. <https://www.azerbaycanuniversitetleri.com/azerbaycan-sirvansahlar-sarayi/>
- Bal, Halil. *Azərbaycan Cumhuriyyətinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*. İstanbul: İdil Yayıncılık, ts.
- Balayev, Aydın. *Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955)*. Bakü: Çıraqlı Nəşriyyatı, 2012.
- Baykara, Hüseyin. *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Basımevi, 1975.
- Benningsen, A.- Lemercier Quelquejay, C. *Step'de Ezan Sesleri*. çev. Nezih Uzel. İstanbul: Kent Basımevi, 1981.

- Böke, Ozan. *Difai Fırkası'nın Teşkilatlanması Ve Faaliyetleri (1906-1908)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Budak, Alperen. *Azerbaycan Müsavat Partisi'nin 1911-1923 Yılları Arası Faaliyetleri*. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Carçı, Sərxan. *Cümhuriyyət Xilaskarlari Əmanət Məzarlar*. Bakı: Elm və Təhsil, 2018.
- Carr, E.H. *Bolşevik Devrimi (1917-1923)* 1. çev. Orhan Suda. İstanbul: Metis, 2019.
- Çelik, Dursun. "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan - Birinci Bölüm". *Bilig* 3 (01 Aralık 1996), 60-79. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/25407/268119>
- Dadaşov, Aydın. *Məhəmməd Həsən Hacınski*. Bakü: Bədun Nəşriyyatı, 2004.
- Demirci, Hikmet. "Karabağ Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Son Karabağ Mutakabati". *Asya Studies* 6/Special Issue (Özel Sayı) 2 (31 Mayıs 2022), 19-32. <https://doi.org/10.31455/asya.1016651>
- Demirci, Hikmet - Baykuş, Rıdvan. "Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Hacınski'nin Azerbaycan ve Osmanlı Devleti Arasındaki Diplomatik Münasebetlerdeki Rolü". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/1 (30 Nisan 2024), 128-144. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.1434825>
- "Dənizkənarı Bulvar İdarəsi". Erişim 17 Mayıs 2023. <https://bulvar.gov.az/about/history>
- Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Dilgam, Ahmed. "'Mürtəd' adlanan nazir - müəmmalı gizli mərkəz, Beriyanın cinayəti". *Teleqraf.com*. 16 Haziran 2021. Erişim 16 Temmuz 2023. <https://teleqraf.com/news/toplum/291777.html>
- "Eski Rus ağırlık ve alan ölçüleri. Antik ve modern ölçü birimleri". Erişim 17 Eylül 2023. <https://ief-usfeu.ru/tr/starinnye-russkie-mery-vesa-i-ploshchadi-starinnye-i-sovremennye-edinicy/>
- Əzizov, Eldar. *Difai (XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsinin İlk Tarixi Şərtləri Və Səbəbləri)*. Bakü, 2009.
- "Fotoarxiv :: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti". Erişim 12 Ocak 2024. <https://axc.preslib.az/az/photoarxiv>
- Ganiyev, Rovhsan. *Siyasal Özəllikleri ve Devlet Yapısı Açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

- Google Haritalar. “Google Haritalar”. Erişim 26 Temmuz 2023. <https://www.google.com/maps/dir//M%C9%99mm%C9%99dh%C9%99s%C9%99n+Hac%C4%B1nski,+Azerbaycan/@40.4165726,49.97026,18.29z/data=!4m8!4m7!1m0!1m5!1m1!1s0x403063b5403ae85b:0xc335fd20cd18dbf1!2m2!1d49.9705216!2d40.4174147?hl=tr&entry=ttu>
- Hasanli, Cemil. *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*. ed. Ayça Kelif- Şükrü Evren. çev. Aslan Erturun. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Hasanli, Cemil. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918- 1920)*. Bakü: Garisma Mmc, 2009.
- Hasanov, Ahmad. *Alaş Hareketi Ve Azerbaycan Milli Hareketi, Karşılaştırmalı İnceleme*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Hasanov, Rahim. “Rusya’da Şubat Devriminden Sonra Azerbaycan Siyasi Aydınlarının Örgütlenmesi”. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 5/2 (01 Temmuz 2015), 236-244. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buyasambid/issue/29815/320709>
- İbrahimov, Kamil. “Hazar’ın Bakü Sahili”. *İrs Miras* 6 (2013), 36-43. <https://irs-az.com/new/pdf/201308/1375680379049094370.pdf>
- İmanov, Vügar. *Azerbaycan- Osmanlı İlişkileri (1918)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006.
- “İngilizce - Türkçe Sözlük | İngilizce - Türkçe Çeviri”. Erişim 11 Eylül 2023. <https://www.zargan.com/tr/q/mephisto-ceviri-nedir>
- İsgenderov, Anar. “Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan Harekatı”. *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan*. ed. Qiyas Şükürov - Vasif Qafarov. İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık, 2010.
- İsmayılov, Mahmud-Nigâr Maksvell (ed.). *Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci İllər*. VII Cilt. Bakü: ElmNəşriyyat, 2008.
- Qafarov, Vasif -Şükürov, Qiyas. *Azərbaycan Cümhuriyyəti Tarixi 1918-1920-ci İllər (Osmanlı Arxiv Sənədləri Esasında)*. Bakü: Elmin İnkişafı Fondu, 2017.
- Qafarov, Vasif. *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*. çev. Eldeniz Recebov. Bakü: Teas Press Neşriyyat Evi, 2018.
- Kamberov, Abdulali. *Bir Kamusal Açık Alan Olarak Meydan Kullanımını Etkileyen Kararların Kullanıcılar Tarafından Değerlendirilmesi: Bakü Azadlık Meydanı Örneği*. İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

- “Qalereya | Dənizkənarı Bulvar İdarəsi”. Erişim 12 Ocak 2024.
<https://bulvar.gov.az/gallery>
- Qasımlı, Musa -Hüseynova, Elmira. *Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirləri*. Bakü: Mütərcim, 2. Basım, 2013.
- Quliyev, Vilayət. *Azərbaycan Paris Sulh Konfransında (1919—1920)*. Bakü: Ozan, 2008.
- Kazımlı, Firuz- Çay, Cengiz İ. *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 Türkiyə-Rusya-İngiltere*. ed. Tuğrul Çelik. İstanbul: T&K Yayınları, 2016.
- Kərimli, T. (ed.). *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*. Bakü: Elm Neşriyyatı, 1998.
- Kərimli, Təymur. *Azərbaycan Qəzeti 1918-1920 (Noyabr 1918)*. Bakı: Prestige, 2021.
- Kərimli, Təymur. *Azərbaycan Qəzeti 1918-1920 (Sentyabr-Oktyabr 1918)*. Bakı: Prestige, 2021
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye Ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Keykurin, Nağı. *Nağıbəy Şeyx Zamanının Xatirələri Və İstiqlaliyyət Fədailəri*. Bakü: TəknurMmc, 2007.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye Ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Mecidov, Ceyhun. *Azərbaycan'da Demokratikləşmə Süreci Ve Siyasi Partilər: Çok Partili Hayata Geçiş*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Metbuat.az. “Azərbaycan Memarlar İttifaqının 80 illiyinə həsr edilmiş poçt markaları təqdim olunub”. Erişim 25 Temmuz 2023.
<https://metbuat.az/news/440535/azerbaycan-memarlar-ittifaqinin-80-illiyine-hesr-edilmis-poc.html>
- “M3BEnuzXHZPbyFCjwOkz11f1YNRbUnvh.jpg (JPEG resmi, 1000 × 682 piksel) — Ölçeklendi (%93)”. Erişim 12 Ocak 2024.
<https://bulvar.gov.az/upload/archives/M3BEnuzXHZPbyFCjwOkz11f1YNRbUnvh.jpg>
- “Mürtet ne demek TDK Sözlük Anlamı”. Erişim 11 Eylül 2023.
<https://sozluk.gov.tr/?kelime=murtet>
- Mahmudov, Yaqub (ed.). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. 2 Cilt. Bakü: Lider Neşriyyat, 2004.
- Mahmudov, Yaqub (ed.). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. 2 Cilt. Bakü: Lider Neşriyyat, 2005.

- Mehmetzade, Mirza Bala. *Milli Azərbaycan Hareketi*. Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991.
- Mədətli, Eynulla. *Azərbaycan Tarixi Məsələləri İran Tarixşünaslığında (XX. Əsrin Evvəlləri)*. Bakü: TurxanNpb, 2017.
- Məmmədova, Həvvə. *Azərbaycan Xalqçümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət: Erməni Terrorizminin Güclənməsi (1918-1920)*. Bakü: Nağıl Evi, 2006.
- modern.az. "Cümhuriyyət nazirinin intihardan əvvəl yazdığı məktub: 'Qəbirdə də yalvaracağam ki...'". Erişim 10 Ocak 2024. <https://modern.az/edebiyat/153445/cumhuriyyet-nazirinin-intihardan-evvel-yazdii-mektub-qebirde-de-yalvaracaam-ki/>
- Musa, İsmayıl. *Azərbaycanın Xarici Siyasəti*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011.
- Mustafa, Nazim. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Işığında (1918-1920) Araşdırmalar, Məqalələr*. Bakü: Ulu, 2018.
- Neciyev, Elçin. *Azərbaycan'ın Sovyetlər Tarafından İşgali və Baskı Siyasəti (1920-1937)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosial Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Necefova, Kemale. "Azərbaycan'da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsele ve Kültürel Arka Planı". *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azərbaycan*. ed. Qiyas Şükürov - Vasif Qafarov. İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık, 2010.
- Nəsibli, Nəşib. *Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti*. Bakü: Qanun Nəşriyyatı, 2011.
- Nəsibzadə, Nəşib. *Azərbaycan Xarici Siyasəti (1918-1920)*. 1996: Ay-Ulduz Nəşriyyatı, 1996.
- Nuriyeva, İradə. *Azərbaycan Tarixi (Ənqədim Dövlərdən Zəmanəmizədək)*. Bakü: Elm ve Təhsil, 2022.
- Ordubadi, Məmməd Səid. *Qanlı İllər*. Bakı: Qafqaz, 2007.
- "Original.jpg (JPEG resmi, 1200 × 615 piksel)". Erişim 12 Ocak 2024. https://bulvar.gov.az/upload/gallery/gallery/5/575/original.jpg?_=3948747910
- Paşayev, A.Ə. *Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası Və Azərbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci İl*. Bakü: Adiloğlu Nəşriyyatı, 2006.
- Rəhmanzadə, Şamil. *Azərbaycan-Gürcüstan Münasebətində Ərazi Məsələləri (Azərbaycan'ın Şimal- Qərb Bölgəsinin Matərialları Əsasında)*. Bakü: Aspoliqraf, 2008.

- ResearchGate. "Fig. 2. M.Q. Hacinski Plan 1911-1918. Source: The State Committee On..." Erişim 29 Ağustos 2023. https://www.researchgate.net/figure/MQ-Hacinski-Plan-1911-1918-Source-The-State-Committee-on-Urban-Planning-and_fig2_331772815
- Rəsulov, Əsgər. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qurucuları (Portret-Oçerklər Və Məqalələr)*. Bakü: Elm və Təhsil, 2018.
- Sadigov, Ramin. "Rus İhtilallerinin Azərbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol". *Gazi Türkiyat* 16 (30 Haziran 2015), 165-185. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziturkiyat/issue/64865/988258>
- Saray, Mehmet. *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993.
- Saray, Mehmet. *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi*. Bakü: Şərq-Qərb, 2010.
- Saray, Mehmet. *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Basım, 2014.
- Sewietochoski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*. çev. Nuray Mert. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.
- Seyidzadə, Dilarə. *Azərbaycan XX Əsrin Evvəllərində: Müstəqilliyə Aparan Yollar*. Bakü: Azərbaycan Respublikası Kitab Cəmiyyəti, 1998.
- Səməndərov, Seyfəddin Sabir Oğlu. *1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda Aqrar Məsələ*. Bakı: Mega-H, 2009.
- Suslu, İbrahim. *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Nesip Bey Yusufbeyli (1881-1920)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Sünbül, Tahir. *Azerbaycan Dosyası I*. Ankara: Kök Yayınları, 1990.
- Şahin, Enis. *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Şahin, Enis. "Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinde Türkiye ve Batum Antlaşmaları (Mayıs- Haziran 1918)". *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*. ed. Qiyas Şükürov - Vasif Qafarov. İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Basım, 2010.
- Şahsevən, İltifat. *Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlə Nazirləri Və Silahdaşları (İstiqlal Fədailləri)*. ed. Zülfiqar Şahsevənli. Bakü: Mütərcim, 2017.
- Şahsevənli, Zülfiqar. *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*. Bakı: Gənçlik, 1998.
- Şirinov, Aqil (ed.). *Azərbaycan Milli Kimliyi*. Bakü, 2014.

- “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi - İçşehir”. Erişim 14 Mayıs 2023. <https://icherisheher.gov-az.translate.goog/az/93-sirvansahlar-saray-kompleksi/? x tr sl=en& x tr tl=tr& x tr hl=tr& x tr pto=sc>
- Şüküroğlu, Lətif. *Cümhurriyət Hökuməti Repressiya Məngənəsində*. Bakı: Şirvan Nəşr, 2000.
- Şükürov, Qiyas- Qafarov, Vasif. *Azərbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*. ed. Yunus Özger. İstanbul: TeasPress, 1. Basım, 2018.
- Şükürov, Qiyas. “Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azərbaycan’da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)”. *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azərbaycan*. ed. Vasif Qafarov. İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Basım, 2010.
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “Şirvanşahlar Sarayı”. Erişim 13 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirvansahlar-sarayi>
- Topçubaşov, Əlimərdanbəy. *Paris Məktubları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sülhünüməyəndə Heyəti Sədrinin Azərbaycan Hökumətinə Məlumatları (Mart 1919—Noyabr 1919)*. çev. Vilayət Quliyev. Bakü: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1998.
- Turan, Refik. “Sovyet Resmi Tarihçiliğinde Müsavatçılara Ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ne Yaklaşım”. *Turkish History Education Journal* 8/1 (22 Mayıs 2019), 263-289. <https://doi.org/10.17497/tuhed.555329>
- Türkçe Bilgi. “Türkçe Bilgi: Zemstvo”. Erişim 13 Eylül 2023. <https://www.turkcebilgi.com/zemstvo>
- Yaqublu, Nəsiman. *Bakının Qurtuluşu (Bakının Qurtuluşunun 90 illiyinə)*. Bakü: ElmvəTəhsil, 2010.
- Yaqublu, Nəsiman. *Cümhuriyyət Qurucuları*. Bakü: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018.
- Yaqublu, Nəsiman. *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*. çev. Tuncer Kırhan vd. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 2015.
- Yıldız, Şükrü. *Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920)*. Bakı: Təknur Mmc, 2004.
- “80 illiyi münasibətilə Azərbaycanın görkəmli memarlarına həsr olunmuş poçt markaları albomunun sponsorluğu”. Erişim 26 Temmuz 2023. <http://www.knauf.az/index.php?page=276&post=12>
- “Xronologiya | Dənizkənarı Bulvar İdarəsi”. Erişim 12 Ocak 2024. <https://bulvar.gov.az/about/timeline>

EKLER

Ek 1. M.H. Hacinski'nin Çizmiş Olduğu Bakü Şehir Planı

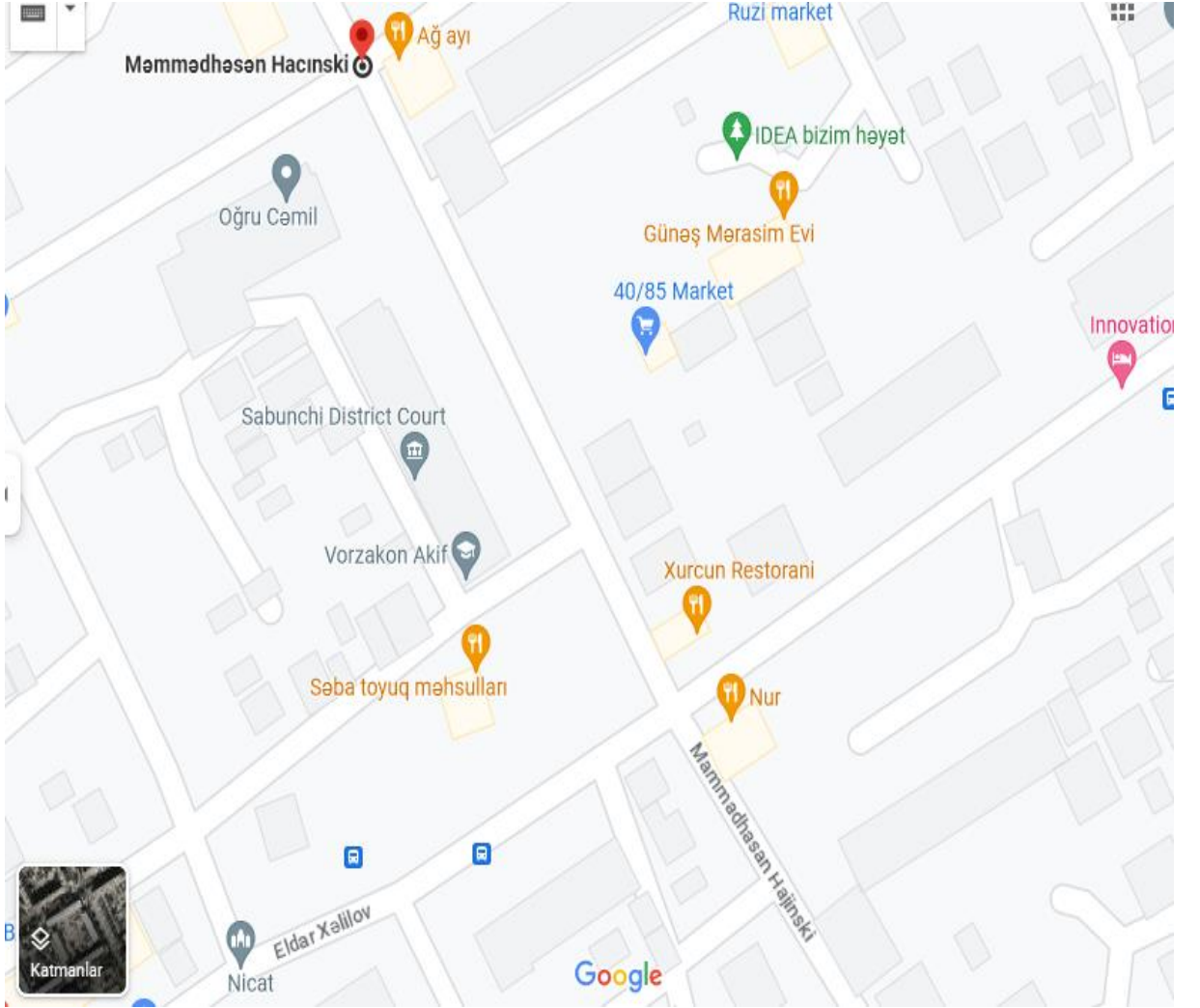
Kaynak: https://www.researchgate.net/figure/MQ-Hacinski-Plan-1911-1918-Source-The-State-Committee-on-Urban-Planning-and_fig2_331772815

Ek 2. Mehmed Hasan Hacinski Sol Alt Köşede

Kaynak: <http://www.knauf.az/index.php?page=276&post=12>

Ek 3. Hacinski'ye Verilen Sokağın Resmi

Kaynak: <https://www.google.com/maps/dir//M%C9%99mm%C9%99dh%C9%99s%C9%99n+Hac%C4%B1nski,+Azerbaycan/@40.4165726,49.97026,18.29z/data=!4m8!4m7!1m0!1m5!1m1!1s0x403063b5403ae85b:0xc335fd20cd18dbf1!2m2!1d49.9705216!2d40.4174147?hl=tr&entry=ttu>

Ek 4. M.H. Hacinski'nin Hapishane Fotoğrafi

Ek 4. Yaqub Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, 1/442.

Ek 5. Hacinski'nin Aile Fotoğrafi

Kaynak: Nəsiman Yaqublu, *Cümhuriyyət Qurucuları*, 125.

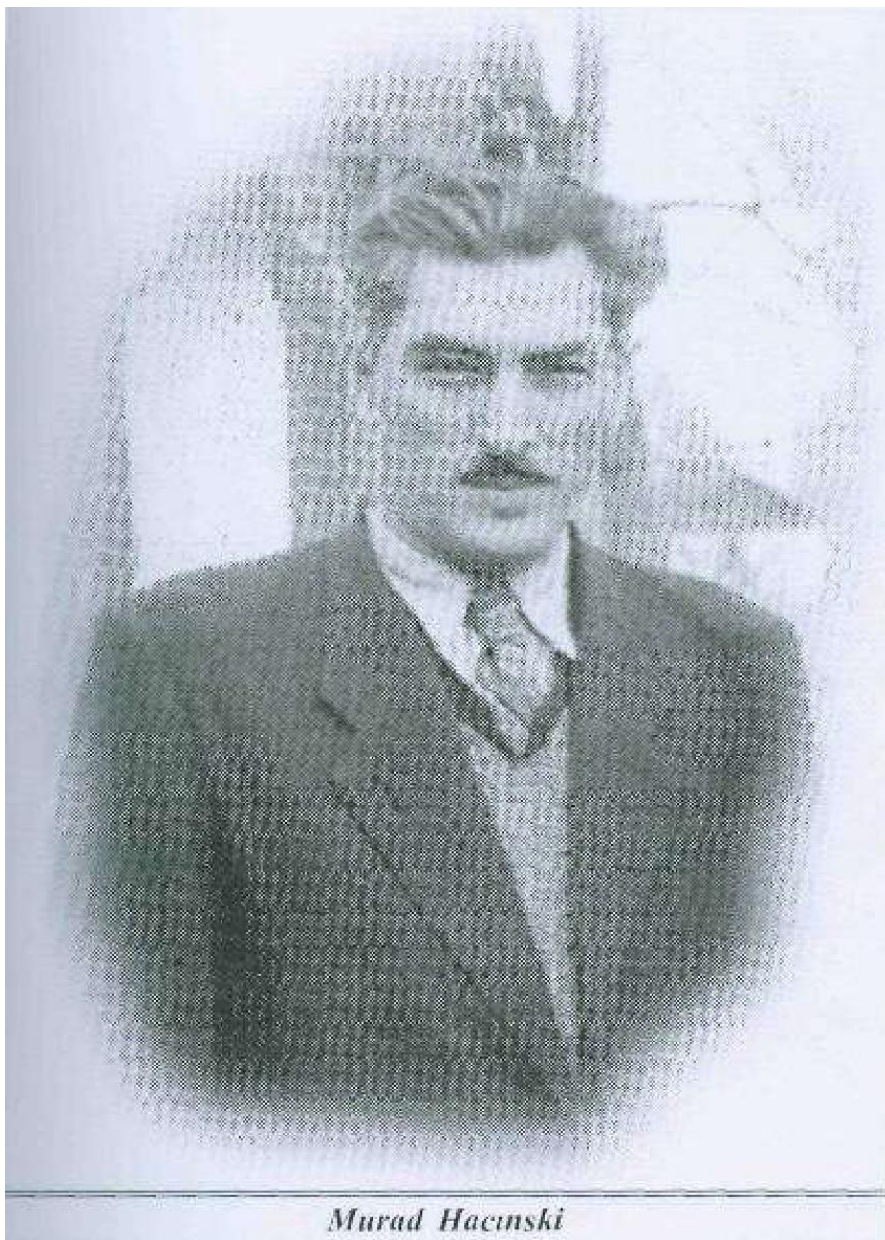
Ek 6. Hacinski'nin Oğlu

Şamil Hacınski

Kaynak: Aydın Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacınski*, 172.

Ek 7. Hacınski'nin Oğlu

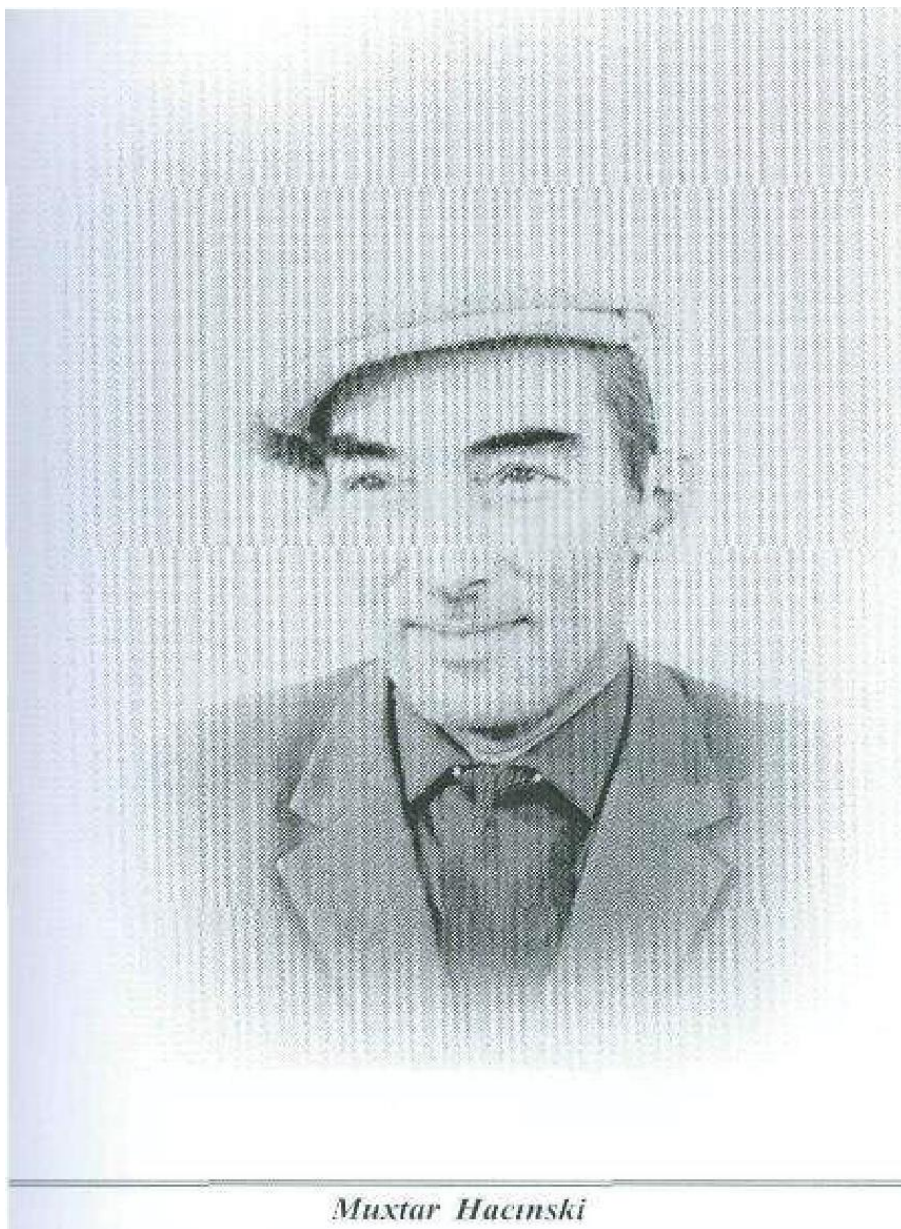
Kaynak: Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacınski*, 174.

Ek 8. Hacınski'nin Oğlu

Kaynak: Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacınski*, 176.

Ek 9. Hacınski'nin Oğlu

Kaynak: Dadaşov, Məhəmməd Həsən Hacınski, 175.

Ek 10. Hacınski'nin Kızı

Kaynak: Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacınski*, 177.

Ek 11. Hacinski'nin Kızı

Leyla Hacinski

Kaynak: Dadaşov, *Məhəmməd Həsən Hacinski*, 178.

Ek 12. Azərbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Dışışleri Bakını Mehemed Hasan Hacinski

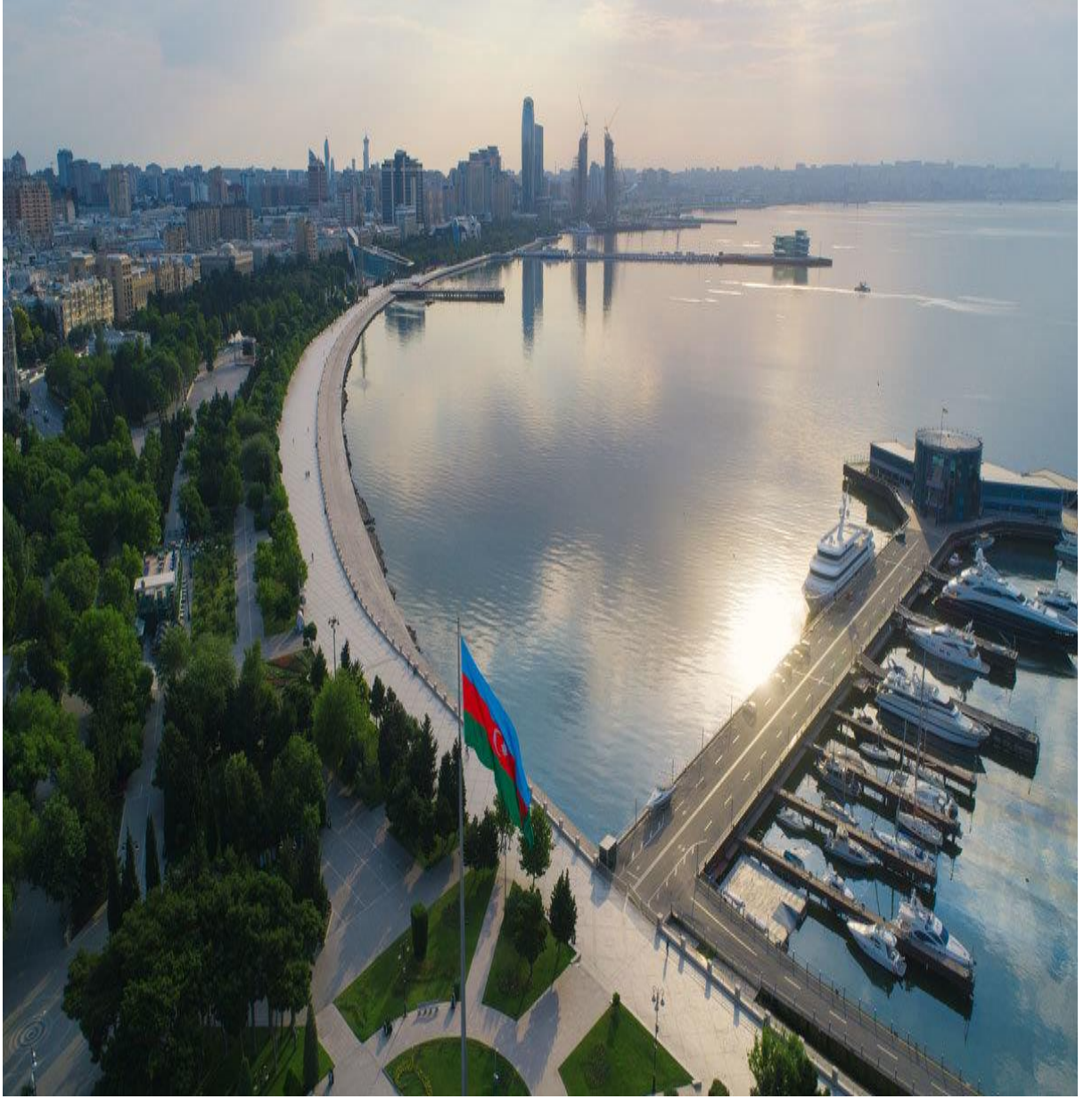
Kaynak: Cemil Hasanli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920), 453.

Ek 13. Bakü Bulvarı 1910 Yılına Ait Fotoğraf

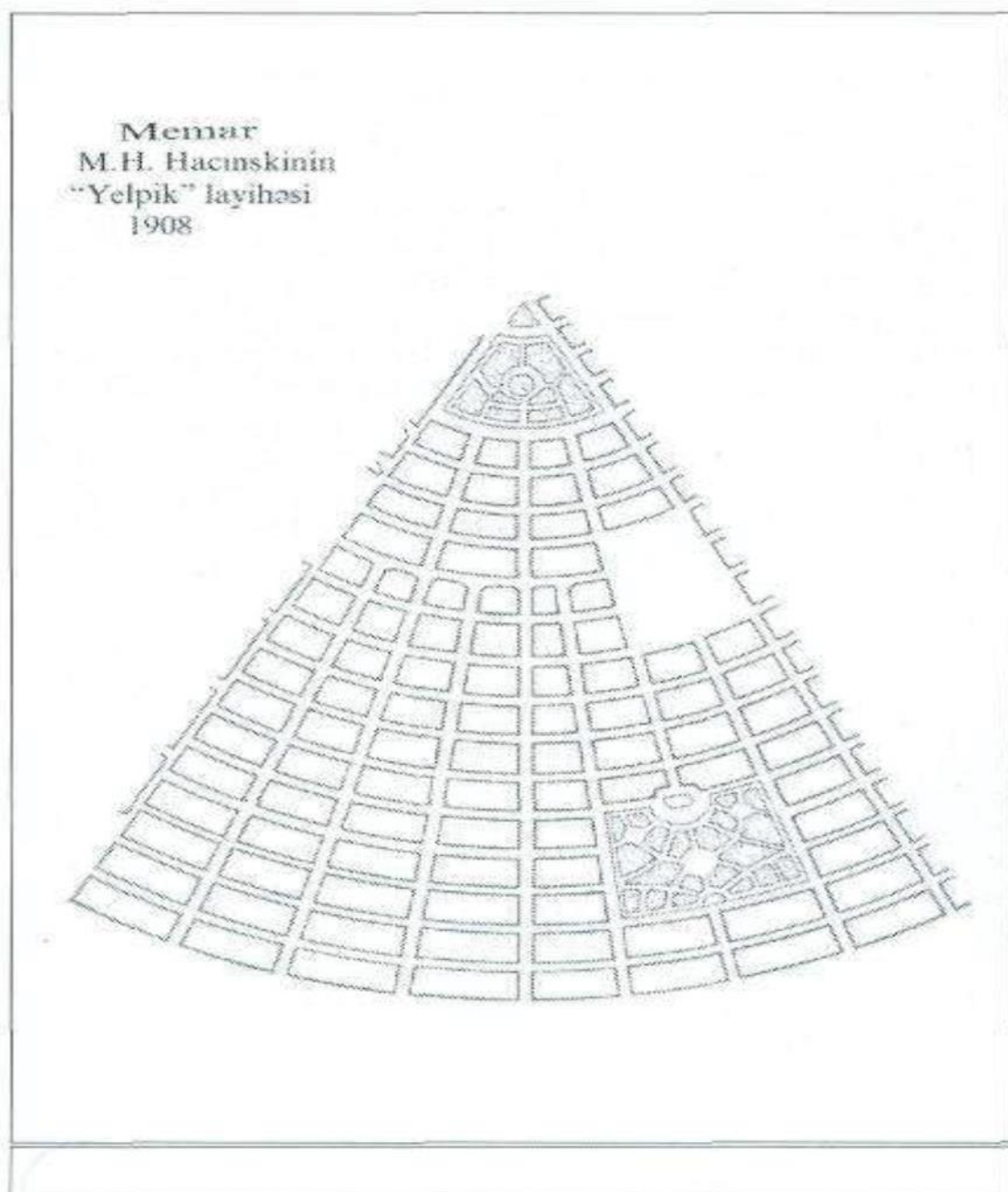
Kaynak: <https://bulvar.gov.az/about/timeline>

Ek 14. Bakü Bulvarı Günümüz

Kaynak: <https://bulvar.gov.az/gallery>

Ek 15. Hacinski'nin Hazırlamış Olduğu Proje

Kaynak: Dadaşov, Məhəmməd Həsən Hacinski, 154.

Ek 16. Mehmet Hasan Hacinski Soldan Dördüncü Sırada

Kaynak: <https://www.yenigungazetesi.net/dunya/28-mayis-1918-azerbaycan-cumhuriyetinin-kurulus-gununde-azerbaycan-turkiye-52773h>